

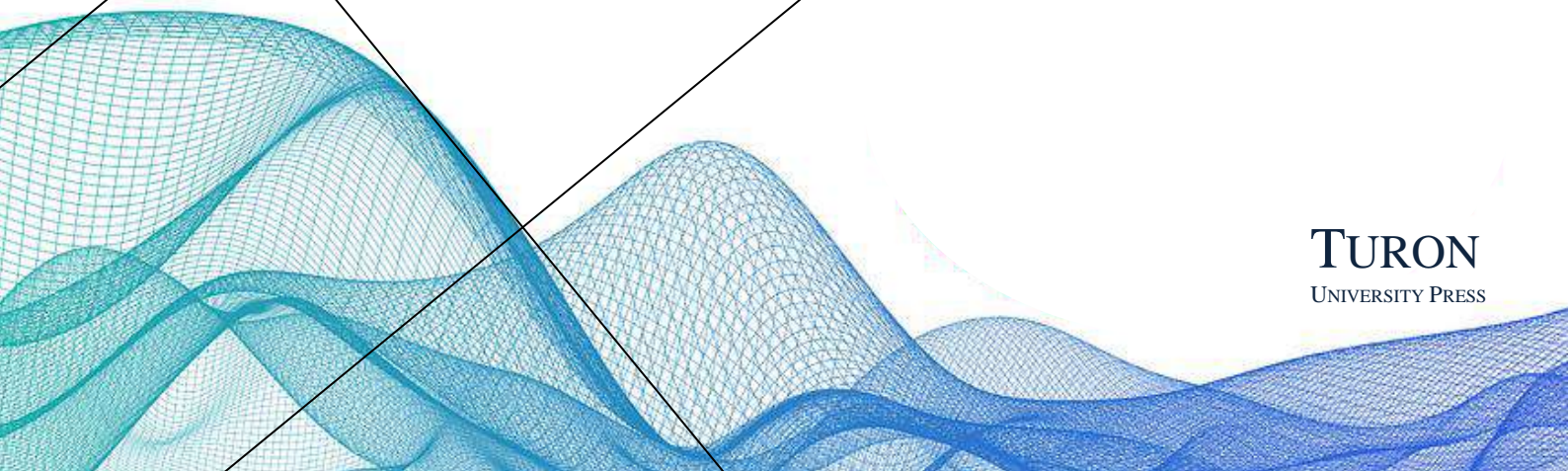
2025-yil 1-son

TURON SCIENCES

ILMIY JURNAL

TURON
UNIVERSITY PRESS

Bosh muharrir:

Yoziyev Lutfullo Habibullayevich

Bosh muharrir o'rinbosari:

Xalilova Dilbar Jalilovna

Mas'ul kotib:

Toshtemirov Farhod Shodiyevich

Muharrirlar:

Tilovova Muyassar Yo'ldosh qizi
Nurmurotov Ilhom Bekmurod o'g'li

Texnik muharrir:

Qodirov Mirjalol Tolmasovich
Abdusalomov Behruz O'ktam o'g'li

Manzilimiz:

Qarshi shahri, Nasaf ko'chasi, 1/4-uy

e-mail: turon.science@gmail.com

Tel: +998(75) 220-00-25

**Jurnal 2024-yil 7-martda O'zbekiston
Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi tomonidan
236670-sonli raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan**

Tahrir hay'ati:

Baxriddinova Bashorat
Bobonazarov G'affor
Boysunov Bobir
Eshqorayeva Norxol
Hamrayeva Yorqinoy
Ismoilova Gulhayo
Jumayev Tursunali
Juraqobilova Hamida
Kamolov Luqmon
Mo'minova Saodat
Nuriddinov Shahobiddin
Nurillayeva Shahlo
Oripova Nodima
Ostonov Akmal
Pardayev Asror
Qayumova Nasiba
Qo'yliyev Bahrom
Qurbonov Pahlavon
Qurbonov Parada
Rahmatullayev Yorqin
Rajabov Qahramon
Raxmonov Faxriddin
Ro'ziyev Baxtiyor
Samatova Shohista
Soatov Asadulloh
To'xtayeva Ra'no
Tojiyeva Gulbahor
Xaitova Yulduz
Yaxshiyeva Zebo
Yoziyev G'olibjon
Yoziyeva Umida
Shaymanova Adiba
Shodmonov Nafas
Shoimqulov Bahodir
Choriyev Sanjar

MUNDARIJA

FALSAFA

Jabborova A. Kino san'atidagi zamonaviy o'zgarishlar tahlili	3
Ismoilova G.K. Shaxs ma'naviy qiyofasining tarkibiy tuzilishi	7
Ro'zimurodov S.M. Oilaviy munosabatlarda yangicha iqtisodiy tafakkurni yuksaltirish muammolari.....	12
Ashurova X.S. Immanuel Kantning transsendental falsafasida subyekt tushunchasining modernizatsiyasi.....	17
Xoliqov Y.O. Yangi O'zbekistonda millatlararo bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirishning falsafiy asoslari	22
Oserbay Yeldos, Xoliqov Y.O. Millatlararo madaniyat va uning falsafiy xususiyatlari.....	27

FILOLOGIYA

Djumayev T. Funktsional analogiyaning morfo-reliktolingvistik talqini.....	31
Suvon Meli Navoiy va Cho'lpon: ko'k – yer konsepti	40
Afoqova N. Mumtoz va zamonaviy qofiyaga oid ayrim mulohazalar.....	48
Yo'ldoshev N.T. Cho'lponning erkin va sarbast she'rlari ritmik-intonatsion xususiyatlari...	57
Aliqulova D.B. Abdulla Qodiriyning tarjimonlik mahorati.....	64
Jumayeva K. "Devoni Mirzo" asari leksikasining funksional-semantik xususiyatlari.....	68
Хамраева Ё.Н., Курбонова М.С. Лингвистические особенности фразеологизмов русского и узбекского языков.....	74
Kenjayeva Z. Geterogen imkoniyatning o'zbek tilidagi "vaqt-zamon" semali leksik birliklarda ifodalanishi.....	79
Nazarov S.Sh. A comparative study of the structural-semantic peculiarities of english and uzbek phrases.....	84
Хушмуродова К. Б. Семантическая структура полисемантических слов в русском и узбекском языках.....	87

FIZIKA

Eshmatov M. M., Xolov U.R. Quyosh nurlanishi, harorat va shamol tezligining fotoelektrik va fotoelektrik (issiqlik) batareyalar elektr samaradorligiga ta'siri.....	96

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI

Eshmuratov M. Kompyuter grafikasining geometrik almashtirishlari asosida fraktal tuzilishli obyektlarni geometrik modellashtirish usullari va algoritmlari.....	103

IQTISOD

Anvarova L. Mehnat samaradorligini asosiy mezonlaridan biri tejamkorlikning mehnat unumdorligini ta'minlashdagi ahamiyati.....	107

KIMYO

- Choriyev A.U., Kaxarova M.F.** Urotropin asosida 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)-1,3,5,7-tetraazaadamantan-1-iy xlorid sintezi..... 112
- Xidirov Sh.B.** Alifatik diaminlarning sianidlanish reaksiyalari, sintezi va qo'llanilishi 118

PEGAGOGIKA

- Masharipova G.K.** Abu Ali ibn Sinoning Xorazm Ma'mun akademiyasidagi ilmiy faoliyati ... 123
- Shukurov A.** Axborotlarni loyihaviy tizimini amalga oshirish usullari..... 128
- Radjabova G.B.** Tarbiya darslarida ta'lim jarayonini tashkil etishda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim..... 134
- Amonov N.A.** Ofitserning pedagogik madaniyati va mahorati..... 140

PSIXOLOGIYA

- Ibragimova Z.I.** Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari 144

TARIX

- Jamolova D.M.** Turkistondagi jadidchilik harakatida Hoji Muinning tutgan o'rni..... 150
- Alimov O.S.** O'zbekistonliklarni urushga safar etilishi (1941-1945-yillar)..... 165

KINO SAN'ATIDAGI ZAMONAVIY O'ZGARISHLAR TAHLILI

Jabborova Aziza G'ayratovna,

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi,

azizajabborova@89.com

Annotatsiya. Maqolada kino san'ati, milliy kino tushunchasi, uning mazmuni- mohiyati va sohadagi o'zgarishlar bilan bog'liq masalalar yoritilgan. Kinodagi janrning rivojlanuvchanlik xususiyatiga ega ekanligi va janr qonuniyatlari badiiy usullardan, qoidalar majmuidan iboratligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kino, san'at, madaniyat, ma'naviyat, fantastika, syujet, qahramon, ssenariy.

Annotation. The article covers issues related to cinematography, the concept of national cinema, its content and essence, and changes in the field.

Key words: cinema, art, culture, spirituality, fiction, plot, hero, scenario.

KIRISH. 20-asr oxiri va 21-asr boshlarida zamonaviy qadriyatlar tizimining inqirozi yaqqol namoyon bo'ldi. Bu falsafa, estetika, san'at, insoniy qarashlarning inqirozi bilan tavsiflanishi mumkin. Ayni paytda o'tgan asrning oxirida hukmronlik qilgan postmodernizm tushunchasi o'z o'rnini yo'qotib, dolzarb masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Xususan "San'at" atamasi odatda kamida ikki ma'noda qo'llaniladi. Bir holatda, bu oddiygina mahoratni anglatadi, masalan, loydan idish yasash yoki kiyim tikish san'ati haqida gapirganda. Shu ma'noda "Kino san'ati" iborasining qonuniyligiga hech kim shubha qilmaydi; eng ahmoq filmni yaratishda ham juda ko'p mahorat sarflanishi mumkin. Biroq, "san'at" so'zi boshqa ma'nolarga ham ega, masalan, musiqa yoki she'riyat san'ati haqida gapirganda va Shekspirning "Qirol Lir" yoki Betxovenning "To'qqizinchi simfoniyasi"ni misol ta'rifasida aytish mumkin. Bunday hollarda bu texnik mahoratdan ko'ra ko'proq narsani anglatadi va xulosa qilishdan oldin, kinoni shu ma'noda san'at deb hisoblash qanchalik qonuniy, degan savolni hal qilish tavsiya etiladi.

Hozirgi paytda yoshlarning kalbi va ongini egallashga karatilgan jiddiy xatarlardan biri "ommaviy madaniyat" nomi bilan industrial asosda ishlab chiqilayotgan "san'at" namunalari. Bugungi globallashuv jarayonida barcha davlatlarda odam savdosi, diniy aqidaparastlik, terrorism kabi illatlar ko'payib bormoqda. Barcha davlatlarda bunga qarshi kurash yo'llari xar - hil bo'lib, bu o'rinda kino san'ati ham o'z hissasini qo'shib kelmoqda. XX asrning 1-yarmida Kino san'atining janr tizimidan ko'proq komediya xarakteridagi sarguzasht hamda qo'rqinchli filmlar o'rin oldi. 1920-yillardan kinoda turli uslubiy izlanishlar bo'ldi. Masalan, „ekspressionizm“, „poetik kino“, „maxfiy kino“ harakati, „ochiq kino“ va boshqalar. Keyinroq turli mavzular qatori kino hikoyalarga alohida e'tibor berildi. Ko'proq ma'lum bir tarixni hikoya qiluvchi filmlar ko'paydi. Urushdan keyingi yillarda rivojlangan mamlakatlarning ilg'or kinematografchilari ishlagan filmlar, ayniqsa, Italiya neorealizmi ekran san'atining asosini tashkil etdi. 1950-yillarning oxirlari Kino san'atida kino va televideniyaning o'zaro bir-biriga ta'siri, bir necha soat davom etadigan filmlar ishlash kabi muhim o'zgarishlar yuz berdi. Ayni bir vaqtda kino san'ati bilan bog'liq teleekran ijodi paydo bo'ldi va rivoj topdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. 19-asr oxirida elektr toki kashf etildi, kimyo fani rivojlandi, u fotografiya (fotosurat) paydo bo'lishida, keyinchalik kino ixtirosida katta rol o'ynadi (1887).

Kelgusi film uchun *J. Platon* tomonidan ixtiro qilingan harakatlanuvchi rasmlarga ega apparat, Edisonning plyonkaga harakatni uzatish apparati muhim ahamiyat kasb etdi. Shu bilan birga, proyektiv apparatni yaratish bo'yicha ham tajribalar o'tkazildi. Bir qancha mamlakatlarda (AQSh, Germaniya, Fransiya, Rossiya) kino kashfiyoti bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan tadqiqotlar olib borildi va asosiy texnik kashfiyotlar qilindi: suratga olish va ko'rsatish (syomka va proyeksiya) apparatlari yaratildi, maxsus kinoplyonka ishlab chiqildi. Xuddi shu narsadan kelib chiqqan holda, ixtirochi aka-uka L.Lyumyerlar va O.Lyumyerlar (1895 yil 28 dekabr) Parijda "Poyezdning kelishi", "Jag'iga ho'l so'rg'ichli bola", "Oziqlantiruvchi" filmlarini suratga olish va namoyish qilish uchun undan foydalanganlar".[4;10]

Mashhur rossiyalik rejissyor E.Ryazanovning "Avtomobildan saqlanang" filmini eslaylik. Uni komediya janriga kiritish mumkin, lekin ayni paytda u o'zini detektiv sifatida namoyon qiladi. U yoki bu janrning ifoda vositalari birgalikda harakat qiladi, lekin ular qahramonning niyati va xarakteri birligi bilan yagona asarga aylanadi. Kinoning barcha turlarining janr boyligi kinematografchilarning yangi-yangi mavzular, syujetlar, hayotiy materiallarni o'zlashtirganligi bilan bog'liq. Rejissyor o'z ssenariysi va filmi uchun tanlagan janr ham rassomning materialga munosabatini, ham uning uslubi va talqinini aniq ifodalaydi. Janrda uning dunyoqarashi, badiiy tafakkuri namoyon bo'ladi. Senariy muallifi, rejissyor o'z ijodi uchun ma'lum bir janrni tanlashi, bu film dramatik asarga asoslangan materialni ma'lum darajada rivojlantirib borishi bu asarning badiiy jihatini belgilab beradi.

TADVIQOT METADOLOGIIYASI. San'atning yangi turi bo'lgan kino san'atining paydo bo'lishi va rivojlanishi fan, texnika taraqqiyoti, shuningdek, ilgari mavjud bo'lgan san'at turlarining yutuqlari bilan bog'liq. Kinoning paydo bo'lishiga ham qator kashfiyotlar sabab bo'lgan. San'at mohiyatan insonning xis-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatishga qodir bo'lgan muhim ma'naviy hodisa bo'lib, u insonning mehnati, aql-idroki, ongu-tafakkurining mahsulidir. San'at inson faoliyatining ijodkorlik turini anglatib, har bir san'at asarida shaxsning o'ziga xos iste'dodi namoyon bo'ladi. San'at keng ma'noda, badiiy qadriyatlar, ularni yaratish (badiiy ijod qilish) va iste'mol (badiiy idrok etish) jarayonlarini ham qamrab oladi.

«Axloqiylik» uslubi bo'lib, axloqiylikning mohiyati shundaki, uning targ'ibotchilari tarixan turli davrlarda yashaganiga qaramay, badiiy ijodni axloq-odobga bo'ysundirish, ezgulikni san'atning birdan-bir va eng oliy maqsadi sifatida targ'ib etishdir. Ayni paytda san'at axloqiylikning targ'ibotchisi, axloqiy tarbiyaning eng qulay vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham axloqiy tarbiyani mustahkamlashda san'at eng muhim vositalardan biri bo'lib xizmat qiladi. San'at asarlarining tarbiyaviy kuchi shundaki, unda aks ettirilgan qahramonning qiyofasi o'quvchida hayajon, zavq va quvonch uyg'otadi. Ya'ni, san'at har bir insonni individual o'ziga xosligini hisobga olgan holda, uning o'z estetik idealini obrazlar vositasida shakllantiradi.

Kinoning san'at turi sifatida shakllanishiga an'anaviy san'at ham katta ta'sir ko'rsatdi. Qadimda dunyo xalqlari qoyalarga chizgan rasmlar, miniatyuralar, XVIII va XIX asrlarda esa grafika, rang tasvirning rivojlanishi va nihoyat, fotografiyaning paydo bo'lishi - bularning barchasi yo'llarni izlash bilan yakunlandi. Makon va vaqtni, harakat va vaqtni birlashtirish, san'atning har bir turini batafsil o'rganishda biz ushbu muhim vazifalarni hal qilish uchun harakatni ko'ramiz. Masalan, har qanday Sharq miniatyurasi kompozitsiyasi unda sodir bo'layotgan harakatning murakkab izchil uyg'unlashuvidan iborat bo'lib, ularning mualliflari o'z asarlarida vaqtni aks ettirishga intilganliklarini ko'rsatadi. Keyingi o'n yillikda turli janrlarda yaratilgan multiplikatsion filmlar keyingi davr rivojini ta'minladi. „Bahrom va Dilorom“, „Qoziq“ (rejissyor M. Mahmudov),

„Yangi ko'hna ertak“ (S. Murodxo'jayeva), „Daladagi chechaklar“ (N. To'laxo'jayev), „Yanchar quyon“ (D. Vlasov), „Yangi shoxcha va bahor yomg'iri haqida“ (S. Silka) va boshqalar shular jumlasidandir.

Ko'pgina rassomlarning ijodida (Domye: "Don Kixot va Sancho Panso", taniqli frantsuz fotografi Pol Nodar tomonidan olingan suratlar) zamonaviy tilda "seriyalilik" paydo bo'lganini ko'rish mumkin, unda to'liq ko'rsatishga, gavdalantirishga intiladi. Tasviriy san'at orqali zamon va makondagi harakat dinamikasini ko'rsatish yo'lidagi tinimsiz izlanish rassomlar P.Breygel, I.Repin ijodida ham impressionistlar tomonidan kuzatiladi.

Binobarin, yosh kino ham bu izlanishlarga befarq qola olmadi, o'z taraqqiyotida ana shu tadqiqotlar natijalaridan unumli foydalandi. Kinoning sukunat davrida uning tasviriy san'atga yaqinligi ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, ko'pchilik kino nazariyotchilari kinoni Tasviriy san'atga tegishli deb hisoblashlari bejiz emas. Masalan, buyuk kinorejissyor S. M. Eyzenshteyn kino tarixini rassomlik tarixining bir qismi deb hisoblaydi. Undan oldingi barcha san'at tajribasini o'zlashtirgan hodda kino shakllandi. U ushbu san'at turlarining har biridan o'ziga xos ifoda vositalarini ishlab chiqishga yordam beradigan xususiyatlarni olishga intildi.

O'zbek badiiy kinosi vujudga kelayotgan davrda (1927 yilda) Fitrat o'zining "San'atning manbai (kelib chiqishi)" maqolasida "kino, teatr kabi, olti ajoyib san'atdan keyin keladi: raqs, musiqa, adabiyot, rassomchilik, haykaltaroshlik, arxitektura: yoki boshqacha aytganda: kino oltita qadimiy ajoyib san'atning samarali mevasidir". Biroz vaqt o'tgach, kino ma'lum bir tajribaga ega bo'ldi, bu tajriba nazariy umumlashmalarni amalga oshirishga imkon berdi va kino haqida ko'plab asarlar yaratildi. S. M. Eyzenshteyn ham "kinodagi har bir elementning ildizlari boshqa san'atlarda yotadi" degan xulosaga keldi, chunki kinoning o'z-o'zidan avlod nazariyasi allaqachon o'z hayotini yashagan", "Kinoning xususiyatlarini bir-biriga yaqin san'at turlaridan izlash kerak".

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Kino o'zining shakllanish bosqichida bir-biriga yaqin san'at tajribasini o'zlashtirgani uning qisqa vaqt ichida an'anaviy san'at bilan bir safda turib, chinakam san'atkor bo'lishiga imkon berdi. Kino taraqqiyoti sari uning muayyan mamlakat badiiy madaniyati tizimi bilan aloqasi murakkablashib, chuqurlashib, ijodiy muloqot, o'zaro yordam xususiyatlariga ega bo'lib boradi. Kino turlarining janrlari badiiy adabiyot ta'sirida shakllangan. Kinoning dastlabki davrida adabiy janrlar badiiy filmlarga o'tdi, rejissyorlar esa ularning qonunlariga qat'iy amal qildilar. Biroq kino rivojlangan sari janrning chegaralari kengayib bordi. Filmning g'oyasi, mavzusi, maqsadi, qahramonlar xarakterini chuqur ochib berish uchun fantastik kinoda janr aralashuvi amalga oshiriladi. Bu hodisa zamonaviy kinoga ham xosdir.

O'zbek kinosida yoshlarda zamon talablariga yangicha qarash shakllandi, eski qolip va taxminlardan uzoqlashdilar, dunyoga shoirona nazar tashlash imkoniyatlari namoyon bo'ldi. Shu bilan birga hayot faqat sevish, xursandchilik qilish, qahvaxonalarda raqsga tushish, chiroyli kiyinishdan iborat deb bilgan shaharlik yigit va qizlar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan filmlar ham o'zbek ekran san'atiga yangi bir sahifa bo'lib kirib keldi. Bu, ayniqsa, rejissyor E. Eshmuhamedov ijodida („Nafosat“ (1966), „Sevishganlar“ (1969) va boshqalar) yaqqol ko'zga tashlandi. „Maftuningman“ (1958, Y. A'zamov), „Mahallada duv-duv gap“, „Sen yetim emassan“, „Qalbingda quyosh“, „Toshkent – non shahri“ (1960, 1962, 1966, 1967, rejissyor Sh. Abbosov), „Sinchalak“, „Ulug'bek yuldo'zi“, „Natashaxonim“ (1961, 1965, 1966, rejissyor L. Fayziyev), „O'tgan kunlar“ (1969, rejissyor Y. A'zamov) va boshqa filmlar shular jumlasidandir.

So'nggi yillarda o'zbek hujjatli kinosi o'zini ancha o'nglab oldi, mavzular doirasi kengaydi, hayot bilan hamnafas filmlar yaratildi. Katta avlod o'rnini yangi yosh rejissyor, operator,

ssenariychi va boshqa mutaxassislar egalladi. „Sharof Rashidov“, „Abdulla Qodiriy“, „Og‘riq“ (Davron Salimov), „Islom Karimov. 21-asr bo‘lag‘asida“ (Sh. Qurbonboyev), „O‘zbekiston bahori“ (Sh. Qurbonboyev, E. Xachaturov), „O‘zbekiston oltini“ (N. Mahmudov), „Non“ (G. Shermuhamedov), „Jahonga yo‘l“ (Sh. Maxmudov), „O‘zbekiston qurolli kuchlari“, „Fitrat“ (G. Shodmonov) va boshqa keyingi yillardagi eng yaxshi filmlardir. Zamonaviy hujjatli kino rivojida Davron Salimov, B. Mo‘zaffarov, Sh. Mahmudov, Sh. Qurbonboyev kabilarning o‘rni alohida.

Kinodagi janr qotib qolgan narsa emas. Ular rivojlanadi va qayta tiklanadi, ba'zilar o‘tmishda qoladi. Janr qonuniyatlari badiiy usullardan, qoidalar majmuidan iborat. Ular janr oqimi uchun kerak, chunki film janrni rivojlantiradi va uni yangi meroslar bilan boyitadi. Rejissyor ba‘zan ekspressiv yorqinlikka intilib, niyatini amalga oshirishda janr qonunlaridan chetga chiqishi ham mumkin. Ko‘p hollarda bu rejissyorning shaxsiyati, o‘ziga xosligi emas, balki filmning tanlangan materiali bilan bog‘liq. Ertaklarning morfologiyasi va janrlarini o‘rgangan mashhur olim V.Y.Progsh “Asarning janrga mansubligi yuzaki xususiyat emas, balki asarning butun badiiy to‘qimasini belgilab beruvchi sifatdir”, degan edi.

XULOSA. Kino insonni tarbiyalaydi. Unga ruhiy ozuqa beradi. Undan dam olishni, orzu uchun intilishni, buyuk tuyg‘ularni qadrlashni o‘rganish kerak. Lekin xususiy filmlarning maqsadi kinodan yaxshi daromad olishdir. Ammo ba‘zi bir sayoz filmlarga ketgan mablag‘lar milliy g‘urur va iftixor tuyg‘ularini uyg‘otuvchi yoki bugungi oddiy insonning tashvishi, ma‘naviyati haqida o‘ylaydigan filmlar suratga olinsa, kino ham zamon bilan hamnafas bo‘layotgani sezilib turadi, kino ma‘naviy hayotning ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Shuning uchun unga muhim mas‘uliyat yuklangan. Insonlar qalbida milliy ma‘naviyatni kamol toptirish, madaniyati va ma‘naviyatini yuksaltirish, ma‘naviy-ruhiy yuksalishini tarbiyalashga jiddiy e‘tibor qaratishda yangi-yangi imkoniyatlardan foydalangan holda mavzular ko‘lamini kengaytirishga harakat qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Meliqo‘ziyev. Tarixiy filmlarda syujet rivojlanishi va kompozitsiyasi. <https://www.doi.org/10.37547/ejsspc-v03-i02-p1-23>.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Respublika Ma‘naviyat va ma‘rifat kengashining kengaytirilgan yig‘ilishidagi nutqi. 2023 yil 22 dekabr. Xalq so‘zi gazetasi No 274 (8617).
3. Hasanov B., O‘zbek hujjatli kinosi, Toshkent, 1972-yil.
4. Bichkov V.V. Postkultura I sovremennoe iskusstvo - estetika diskursa / Bichkov V.V., Mankovskaya N.B., Ivanov V.V. Trialog. Razgovor Perviy OB estetike, sovremennom iskusstve I krizise kulturi. M.: IF RAN, 2007. S. 10.
5. <https://daryo.uz/2017/12/29/shavkat-mirziyoyev-milliy-kino-sanati-va-kino-industriyani-rivojlantirish-boyicha-yigilish-otkazdi>.

SHAXS MA'NAVIY QIYOFASINING TARKIBIY TUZILISHI

*Ismoilova Gulhayo Kamol qizi**Turon universiteti**Pedagogika va psixologiya kafedasi v.b. dotsenti,**Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**gulhayo92@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada shaxs ma'naviy olamining o'ziga xos xususiyatlari, Hind falsafasida "ma'nas" tushunchasining kelib chiqishi tahlili qilingan. Shuningdek, "Ma'naviyat" tushunchasini insonga nisbatan qo'llaganda, "ma'naviy qiyofa" tushunchasi ishlatilishi hamda bunda uning insoniyligi me'yori nazarda tutilishi ta'kidlangan. Shaxs ma'naviy qiyofasining tarkibiy tuzilishiga doir ilmiy farazlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ma'naviyat, ma'naviy qiyofa, ijtimoiy qiyofa, shaxs ma'naviy qiyofasi, hissiy jihat, aqliy jihat, sifatiy jihat, aksiologik jihat.

Annotation. The article analyzes the unique features of the spiritual world of a person, the origin of the concept of "meaning" in Indian philosophy. Also, when applying the concept of "spirituality" to a person, the concept of "spirituality" is used and it is emphasized that the concept of his humanity is implied. Scientific hypotheses on the composition and structure of a person's moral character have been analyzed.

Key words: spirituality, spiritual image, social image, spiritual image of a person, emotional aspect, intellectual aspect, qualitative aspect, axiological aspect.

KIRISH. Shaxs ma'naviy olamining o'ziga xos xususiyatlari Hind falsafasida "ma'nas" tushunchasining kelib chiqishi tahlilidan boshlanadi. Hind falsafasida u ongning barcha holat va ko'rinishlari, faoliyati manbayini ifodalash uchun ishlatilgan. U madaniy aloqalar rivojlanishi sababli Markaziy Osiyo mamlakatlarida inson to'g'risidagi ta'limotlar tomonidan o'zlashtirilgan. "Ma'naviyat" tushunchasini insonga nisbatan qo'llaganda, "ma'naviy qiyofa" tushunchasi ishlatiladi hamda bunda uning insoniyligi me'yori nazarda tutiladi. Shuningdek, shaxs ma'naviy qiyofasining tarkibiy tuzilishiga doir ilmiy farazlar ilgari suriladi va uning turli jihatlarni o'zida mujassam qilgani ifodalab beriladi.

Jamiyat haqidagi falsafiy ta'limotlarda voqea va hodisalar, jarayonlar bevosita insonga ta'sir ko'rsatishi bot-bot takrorlanadi. Darhaqiqat, ijtimoiy voqea va hodisalar ta'siri o'laroq insonning jismidan tortib turmush tarziga, dunyoqarashidan tortib fazilatlariga barcha-barchasi goh takomil topib, goh esa tanazzulga yuz tutib boradi. Bu o'rinda ijtimoiy jarayonlarga hamohang tarzda inson ma'naviy qiyofasida yuz bergan o'zgarishlar qiziqish uyg'otadi. Ijtimoiy voqelikning shaxsga ta'siri tobora intensiv tus olayotgan, uning ma'naviy qiyofasi tashqi omillar girdobida jadal evrilayotgan bugungi kunda mazkur qiziqish yanada ortmoqda. Biroq bu o'zgarishlarni ilmiy nuqtayi nazardan, tizimli ravishda tahlil qilish uchun avvalo, "ma'naviy qiyofa" tushunchasining mazmuni va hajmi, tarkibiy tuzilishini aniqlab olish kerak bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. XXI asrda shaxs ma'naviy dunyosining transformatsiyasi jadallashgani bois bu muammo tizimli va izchil o'rganila boshlandi. Xususan, A.Averin, G.Absalyamova va G.Baygulova shaxs ma'naviy dunyosi tarkibiy tuzilishi haqidagi falsafiy tasavvurlarni umumlashtirgan bo'lsalar, N.Andryushina shaxs ma'naviy olamining shakllanishi

qonuniyatlarini, L.Zorilova shaxs ma'naviy ideallarining shakllanishi sabablarini, M.Krasilnikova ijtimoiy jarayonlarning shaxs ma'naviy qiyofasiga ta'sirini tavsiflaganlar.[1]

O'zbekistonda ma'naviyat va shaxs ma'naviy qiyofasi bilan bog'liq muammolar A.Erkayev, A.Sharipov asarlarida "ma'naviyat" tushunchasining mazmuni, jamiyat ma'naviy sohasidagi o'zgarishlar kontekstida ochib berilgan. Q.Nazarov, S.Choriyevlarning ilmiy ishlarida esa shaxs ma'naviy olamidagi transformatsion jarayonlar tahlil qilingan[2]

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Maqolada analiz va sintez, kompleks yondashuv, tizimli-funksional yondashuv, kontent analiz, retrospektiv tahlil, dialektik, sinergetik, sotsiometrik tahlil kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Shaxs ma'naviy qiyofasi tarkibini aniqlash, uni tizimli holda o'rganish oson masala emas. Uni tadqiq qilishda mutlaq samara beradigan yondashuv, uslub yoki usulning o'zi yo'q. Inson ma'naviy dunyosi tuzilishiga bag'ishlangan qarashlarning turfaligi ham shuning bilan asoslanadi. Bizning bu boradagi tasavvurlarimiz, bir tomondan, shaxsiy mulohazalar va xulosalarga, ikkinchi tomondan esa mavzuga doir risola va maqolalarda ilgari surilgan g'oyalarga tayanadi. Fikrimizcha, shaxs ma'naviy qiyofasi quyidagi tarkibiy tuzilishga ega:

<i>Hissiy jihati</i>	<i>Aqliy jihati</i>	<i>Sifatijihat</i>	<i>Aksiologik jihat</i>	<i>Irodaviy jihat</i>
• Tuyg'ular • Kechinmalar • Kayfiyat • Tasavvurlar	• Ma'lumot • Bilimlar • E'tiqod	• Fazilatlar • Xislatlar	• Qadriyatlar • Orzular • Ma'naviy ideal	• Iroda • Ma'naviy jurat

Inson ma'naviy qiyofasining dastlabki jihati uning hissiyoti bilan bog'liq. "Inson organizmi tashqi muhitga yo'naltirilgan eksteroretseptiv tizimga (ko'rish, eshitish, ta'm bilish, hid bilish, teri yordamida sezish; teri sovuq, issiq, og'riq va bosimni his qilish qobiliyatiga ega) va organizmning ichki fiziologik holatiga doir signallar bilan bog'liq interoretseptiv tizimga ega"[3]. Ushbu tizimlar sharofati bilan turli tuyg'ular vujudga keladi. Tuyg'ular – muayyan obyekt holati va xususiyatlarining ruhiy in'ikosidir. Inson tuyg'ulari uning ruhiyatida turli jarayonlarga turtki beradi. Ana shunday ruhiy jarayonlar turkumiga inson kechinmalari va kayfiyati kiradi. Publitsistik manbalarda aksariyat hollarda "tuyg'u" va "kechinma" tushunchalari sinonim so'zlar sifatida qo'llaniladi. Aslida bunday emas. Tuyg'u, biz ta'kidlaganimizdek, obyekt holati va xususiyatlarining ruhiy in'ikosi bo'lsa, kechinmalar ushbu obyektlarga insonning subyektiv munosabati ifodasidir. Kayfiyat esa insonning ma'lum paytdagi ruhiy holatini ifodalaydi. Shaxs ma'naviy qiyofasining yana bir elementi – tasavvurlar (narsa va hodisalarning qayta tiklangan timsollari) ham tuyg'ular ta'sirida shakllanadi. Inson tuyg'ulari naqadar boy va yorqin bo'lsa, uning turli obyektlar, hodisalar, jarayonlar haqidagi tasavvurlari ham shu qadar mufassal hamda keng bo'ladi. Kechinma va kayfiyat esa mazkur tasavvurlarga muayyan mazmun, xarakter baxsh etadi. Obyektlarni ko'rish, ularning tovushini eshitish, ta'mini va hidini bilish tuyg'ulari, o'z ruhiy holatini ilg'ash bilan bog'liq kechinmalar shaxs ma'naviy dunyosining hissiy asosini yuzaga keltiradi.

Inson ma'naviy qiyofasining aqliy jihatiga keladigan bo'lsak, u, yuqoridagi sxemada qayd qilinganidek, shaxs o'zlashtirgan ma'lumotlar, uning bilimlari va e'tiqodidan tarkib topadi. Ma'lumot – shaxs o'zlashtirgan axborot, fakt va argumentlar majmuyidir. U shaxsning u yoki bu sohalardan xabardorligi darajasidan dalolat beradi. Inson hayoti davomida ko'plab ma'lumotlarni

o'zlashtiradi, biroq ularning hammasi ham bilimga aylanavermaydi. Mantiqan asoslangan, haqqoniyligi aniqlangan va tushuncha, mulohaza va xulosalarda o'z aksini topgan ma'lumotlar negizidagina bilimlar vujudga keladi[4]. Ayni paytda bilimlar shaxs e'tiqodini shakllantiruvchi mustahkam poydevordir. Har qanday bilim e'tiqod darajasiga ko'tarilishi uchun shaxs tomonidan chuqur anglab yetilishi, uning ishonchini qozonishi hamda amaliyotda, hayotiy faoliyatda qo'llanilishi darkor. Faqat shunday bilimlarga inson e'tiqodiga aylanishga qodirdir. "E'tiqod ma'naviyatning eng asosiy ustunlaridan biridir. U ma'naviyatga mushtaraklik va jipslik bag'ishlaydi. Uning turli tarkibiy qismlarini o'zaro birlashtiradi va ma'naviyatni amaliyotga bog'laydi. E'tiqod ma'naviyatning mohiyatini ochib beruvchi tushunchalardan biridir"[5].

Ma'naviy qiyofaning sifatiy jihati inson fazilat va xislatlaridan tarkib topadi. Bu o'rinda masalaning bir tomoniga e'tiborni qaratib o'tmoq kerak: ommaviy axborot vositalaridagi ko'plab maqolalarda "inson sifatlari" tushunchasiga murojaat qilinadi. Bir qarashda, buning xatolik tomoni yo'q: boshqa narsa va hodisalar kabi inson ham muayyan belgilarga ega, albatta. Biroq ilmiy-tadqiqot ishlarida "sifat" termini insonning jismi, tanasiga nisbatan ishlatiladi. Uning ma'naviy dunyosi xususiyatlarini ifodalash va bayon etishda esa "fazilat" va "xislat" tushunchalaridan foydalaniladi. Ayni paytda ushbu terminlarning o'zi ham bir-biridan mazmunan farqlanadi. Fazilat inson shaxsini ifodalovchi, xislat esa uning individualligini, boshqalardan ajratib turuvchi jihatlarini ko'rsatuvchi tushunchadir. Masalan, halollik, mehribonlik, rahmdillik, kamtarlik, samimiylik, saxiylik, vatanparvarlik – bular inson fazilatlaridandir. Yaxshilik qilishga moyillik, farosatlik, o'zgarlar fikrini tez uqib olish kabilar esa xislatlar turkumiga kiradi. Fazilat va xislat shaxs ma'naviy qiyofasini ifodalovchi tushunchalar bo'lsa, ularning antonimi bo'lmish illat inson ma'naviy dunyosining tanazzuli darajasini ko'rsatadi.

Shaxs ma'naviy qiyofasi o'zining aksiologik jihatiga ham ega. Xususan, inson ma'naviy dunyosida qadriyatlar alohida o'rin tutadi. "Kundalik hayotda, ko'pchilik nazarida narsalar (masalan, qimmatbaho buyumlar, taqinchoqlar), tabiat hodisalari, ijtimoiy voqealar, jamiyatdagi talablar, orzu-umidlar, an'ana va marosimlar, madaniy boyliklar va boshqalar qadriyat sifatida tushuniladi. Bundan tashqari, odamlar o'zlari ishonib, gohida intilib, qiziqib yoki orzu qilib yashaydigan maqsad, orzu yoki ideallariga ham "qadriyat" tushunchasini qo'llaydilar"[6]. Inson qadriyatlari tizimining eng oliy elementi ma'naviy idealdir. Ma'naviy ideal insonni mukammallikka, yaratuvchanlikka, ijodkorlikka undab turadigan, uning hayotiy faoliyatini muayyan maqsadga yo'naltiradigan namuna, oliy qadriyatdir. U shaxsning boshqa qadriyatlari hamda mukammallik haqidagi tasavvurlari negizida vujudga keladi[7]. Eng tiyrak orzular, ushali intiqlik bilan kutilayotgan umidlar aslida undan ildiz oladi. Hayotiy mo'ljallar, maqsad-muddaolar aniqlashgani, mufassallashganidan so'ng orzu va umidlar muayyan shakl-shamoyil kasb qiladi.

Nihoyat, shaxs ma'naviy qiyofasining so'nggi jihati uning irodasi va ma'naviy jur'atini o'z ichiga oladi. "Iroda avvalo insonning muayyan maqsad tanlay bilish va unga erishish uchun o'zida kerakligicha ichki kuch hamda tashqi imkon topa olish qobiliyatidir. Iroda aqldan va hissiyotdan shunisi bilan farq qiladiki, uning uchun maqsadga nisbatan "men xohlayman" qabilidagi kechinmalar emas, balki "kerak", "shunday qilishim shart" singari munosabat xos"[40]. Had, jur'at ham mustahkam irodaning evazidir. Ma'naviy jur'at – to'siqlardan qat'iy nazar belgilangan muddaoga intilish haddidir. Faqat chuqur bilimlar, yuksak fazilat va xislatlarga ega bo'lgan, o'z qadriyatlarini mufassal bilgan, ma'naviy ideali shakllangan, irodasi mustahkam va benazir shaxsgina muayyan maqsad sari intilishga ma'naviy jur'at eta oladi.

Shunday qilib, shaxs ma'naviy dunyosi sir-sinoatlarga to'la, anglab yetish mushkul bo'lgan olam sifatida ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Shuningdek, "ma'naviy qiyofa inson ongi va faoliyati o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning mustahkamligi holati, ishonchliligi darajasini ham ifodalaydi"[9]. Boshqacha aytganda, insonning ma'naviy qiyofasi uning faoliyatida yorqin namoyon bo'ladi. Xususan:

- shaxs ichki olamini tashkil etgan neki tuyg'u bor, neki ruhiy holat bor, u o'zlashtirgan neki ma'lumot va bilim bor, qadr-qimmat kasb qilgan neki fenomen bor, jur'atga aylangan neki had bor – bularning barchasi uning kundalik xulqida, yurish-turishi, xatti-harakatida namoyon bo'ladi. Ma'naviy hayotning ushbu elementlari shaxs kundalik faoliyatiga sifat va yo'nalish baxsh qiladi. Demak, xulq – ma'naviy qiyofaning o'ziga xos ko'zgusidir;

- ma'naviy dunyo Vatanga munosabatning asl sababchisidir. Vatanga muhabbat, uning manfaatlari yo'lidagi fidoyilik ham undan kelib chiqadi. Vatandarparvar Vatandar manfaatlari yaxshi biladi, ularni qondirish yo'lida jonbozlik qiladi. Vatanga, uning manfaatlari e'tiborsizlik ma'naviy qiyofa shakllanishidagi nuqsonlardan dalolat beradi;

- ma'naviy qiyofa insonning o'z kasbiga munosabatida namoyon bo'ladi. Kasb hamisha odam bolasining ichki dunyosi xossalariga hamohangdir. U shaxsning ma'naviy o'ziga xosliklari asosida tanlanadi. Kasb-kor talablarining ado etilishi me'yorini ham ma'naviy qiyofa belgilaydi;

- o'zgalarga munosabati inson ma'naviy qiyofasining yorqin ifodasidir. Yuksak kechinmalar va fazilatlarga, insonparvar e'tiqod va qadriyatlarga ega shaxs jamiyatning boshqa a'zolariga xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladi. Aksincha, negativ kechinmalar va turfa illatlarga tutqun bo'lib qolgan, e'tiqodi va qadriyatlari insonparvarlikdan yiroq inson o'zga kishilarni ham qadrlay bilmaydi;

- inson ma'naviy qiyofasi uning sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarga munosabatida namoyon bo'ladi. Ma'naviy dunyosi boy kishi atrofida yuz berayotgan voqealarning mohiyatini tez ilg'ab oladi, hayotga pozitiv munosabatda bo'ladi. Ijtimoiy jarayonlar mohiyatini anglay olmaslik, voqealardan nuqul nuqson izlash – ma'naviy dunyoning torligidan dalolatdir.

Ma'naviy qiyofa fenomenini tahlil qilarkanmiz, quyidagilarni ham inobatga olish kerak: *birinchidan*, shaxs ma'naviy qiyofasi faqat ijobiy ahamiyatga molik kechinmalar, ko'tarinkilik ruhidagi kayfiyat, ijtimoiy manfaatlarga mos bilimlar, insonni ulug'lovchi e'tiqod va shu kabilardan tarkib topadi. Zalolat va g'ayriinsoniylik bilan yo'g'rilgan bilim, e'tiqod, ayniqsa, u yoki bu illat inson ma'naviy qiyofasi elementi sifatida tavsif qilinishi mumkin emas;

ikkinchidan, yuksak darajada rivoj topgan ma'naviy qiyofaning ham, uning aksi bo'lmish ma'naviy qashshoqlikning ham konkret shakli yo'q. Ularning har ikkisi turli shakllarga ega bo'lishi mumkin, lekin bir-biridan o'zining xarakteri bilan tafovutlanadi. Chunonchi, yuksak ma'naviy qiyofa gumanistik, progressiv, ezgulik, bunyodkorlik xarakteriga ega bo'lsa, ma'naviy qashshoqlik hamisha johillik va yovuzlik ifodasidir;

uchinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasi u yashayotgan davr ruhiga mos bo'ladi va uning bilan birga o'zgara boradi. Jamiyatda yuz bergan har qanday pozitiv o'zgarish albatta shaxs ma'naviy qiyofasida o'z ifodasini topadi va aksincha, har qanday ijtimoiy tanazzul inson ma'naviy dunyosining qashshoqlashuviga sabab bo'ladi;

to'rtinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasining turli elementlari o'zaro aloqadorlikda va o'zaro ta'sirda o'zgaradi. To'g'ri, ularning bir qismi yuqori darajada rivoj topgan, boshqa qismi esa nisbatan kamroq shakllangan bo'lishi mumkin, biroq har qanday holatda ham ma'naviy qiyofani tarkib toptiruvchi bir elementning o'zgarishi ikkinchisiga albatta ta'sir ko'rsatadi;

bashinchidan, shaxs ma'naviy qiyofasi rivojlanishining muayyan chegaralari mavjud emas: inson hayot ekan, u yuksalib boraveradi, buning uchun uning ezgulikka intilishi kifoya.

XULOSA. Ma'naviy qiyofa inson asl mohiyatini aks ettiruvchi kategoriyadir. U odam bolasining insoniylik mezonlari asosida kamol topganligini namoyon qiladi va ichki olamining barcha ijobiy jihatlarini o'zida jamlaydi. U insonning kundalik hayotdagi xulq-atvorida, Vatanga, o'z kasb-koriga, jamiyatning boshqa a'zolariga va sodir bo'layotgan ijtimoiy voqealarga munosabatida ifodasini topadi. O'z rivojida konkret shakl-u shamoyil, me'yor va chegaraga ega bo'lmagan shaxs ma'naviy qiyofasi elementlari ma'naviy yuksaklikni ixtiyor etgan insonning butun hayoti davomida o'zaro aloqadorlikda va o'zaro ta'sirda o'zgaradi. Yuksak ma'naviy qiyofa har qanday jamiyatning ijtimoiy kapitali, uning jadal taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аверин А. Н. Структура духовного мира человека. // Вестник Воронежского государственного университета, 2008, №1. – С.71-76; Абсалямова Г.Г., Байгулова Г.С. О сущности и структуре духовности личности.// Вестник Череповецкого государственного университета, 2012, №2. – С.104-107
2. Эркаев А.П. Маънавиятшунослик. Икки томлик. – Т.: Маънавият, 2018;
3. Шарипов А.З. Янги Ўзбекистонда маънавий-мафкуравий ислохотлар трансформациясининг ижтимоий-фалсафий таҳлили: Фалс.ф.д. (DSc) дисс. автореф. – Бухоро: БухДУ, 2021;
4. Назаров Қ. Қадриятлар тизимининг барқарорлиги ва ўзгаришлари. – Т., 1994;
5. Чориев А. Инсон фалсафаси. Мустақил шахс. Иккинчи китоб. – Т.: Чинор, 2002
6. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. – М.:Проспект, 2005. – С.284.
7. Филатов В.П. [Знание](#) .// Железное дерево – Излучение. – М.: БРЭ, 2008. –С. 520-521
8. Эркаев А. Маънавиятшунослик. Биринчи том. – Т.:Маънавият, 2018. – Б.40.
9. Зорилова Л.С. Духовные идеалы личности: теория, история и современные проблемы формирова-ния: Автореф. дисс. д. культурол. н. – М: МГИК,1999.

OILAVIY MUNOSABATLARDA YANGICHA IQTISODIY TAFAKKURNI YUKSALTIRISH MUAMMOLARI

S.M.Ro'zimurodov

Zarmed universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrasi dotsenti f.f.f.d., (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada oilada iqtisodiy tafakkur madaniyati shakllantirish va oila institutining mustahkamligi, farzandlar tarbiyasi bilan bog'liq bo'lgan jarayonda ota-onaning jamiyat oldidagi vazifalariga e'tibor qaratilgan. Oilaning iqtisodiy tafakkur madaniyati va salohiyatining ro'yobga chiqishi, iqtisodiy madaniyatning muhim metodologik asosi ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: oila, oila huquqi, iqtisodiy tafakkur, oila kodeksi, farzand tarbiyasi, majburiyat, burch, ta'lim, javobgarlik.

Annotation. This article discusses the obligations of parents to society in the context of the formation of a culture of economic thinking in the family. Particular attention is paid to the issues of the strength of the institution of the family and the upbringing of children. The authors show that the culture of economic thinking in the family and the realization of its potential are an important methodological basis for the development of economic culture in society. The article discusses the factors influencing the formation of such a culture in the family and its significance for social development.

Key words: family, family law, economic thinking, family code, upbringing of children, obligation, duty, education, responsibility.

KIRISH. Jamiyatning iqtisodiy tafakkuri bevosita oilaga bog'liq. Oila – ijtimoiy institutlarning eng qadimgisidir. Insoniyat boshidan kechirgan tarixiy davrlarning qanchalik turfa va murakkab bo'lishiga qaramay, ayniqsa, XX va XXI asrlarda ro'y bergan o'zgarishlar va islohotlarga yanada rivojlanishiga hissa qo'shgan ushbu maskan o'z tizimi, tarkibi va jamiyat oldida turgan majburiyatlarini bajarishi nuqtai nazaridan sog'-omon saqlanib qolgan tuzilmadir. Oila – jamiyatning ajralmas bo'lagi. Biror bir xalq, millat yoki jamiyat yo'qki, u o'zining rivojlanish tarixida va taraqqiyot istiqbolini belgilashda oila va uning atrofidagi muammolarni, qadriyatlarini inobatga olmagan bo'lsa. Har qanday iqtisodiy va ma'naviy rivojlanish oilaning manfaatlaridan ayro tasavvur qilinmaydi. Zero, har bir inson uchun oila – bu umrning boshlanishi, barcha narsalarning muqaddimasidir. Qolaversa, har bir inson o'z baxti va saodatini eng avvalo oilasi bilan bog'laydi, ya'ni, o'z uyi, oilasida baxtli bo'lgan insongina o'zini to'laqonli Baxtiyor his etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Oilaning jamiyat hayotidagi rolini, ayniqsa, oiladagi farzandlar tafakkur madaniyati va tarbiyasini Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlashicha, "...insonga insonparvarlik, yaxshi xulq, ta'lim-tarbiya va umuman, ijobiy xislatlarni o'rgatuvchi maktab bu - oiladir. Xalqimizda "qush uyasida ko'rganini qiladi", degan maqol bor. Tarbiya - oiladan boshlanadi, desak xato qilmaymiz"[1,72] - deb ta'kidlab o'tadilar. Oila va xotin-qizlarning iqtisodiy mustaqilligi tufayli XX asrga kelib ayolning oila va jamiyatda tutgan o'rni va maqomi keskin o'zgardir. Oxirgi paytlarda butun dunyoda matriarxat davridagi kabi oilaning yetakchisi, boshlig'i roliga ko'pincha ayol da'vogarlik qila boshlashi kuzatildi. Buning oqibatida erkak kishining oiladagi yetakchilik roli, oilada resurslarni boshqarish, qarorlar qabul qilish va farzandlarni jamiyat hayotiga jalb etishdagi maqomi sezilarli darajada pastladi. Shu o'rinda ayol-onaning oilasi

va bola tarbiyasi uchun bo'sh vaqtining kamayib borayotganligi, reproduktiv mas'uliyatning jamiyatda lavozimlar pag'onasida yuqoriroq o'rin egallash istagiga nisbatan pastlab borayotganligi salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Shu sababli sanoati rivojlangan mamlakatlarda tug'ilishlar sonining kamayib borayotganligi, oqibatda aholi sonining keskin pasayishi kuzatilmoqda. Afsuski, bunday holatlar O'zbekistonning shahar hududlarida ham kuzatilmoqda.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu maqolada asoslashda, analiz va sintez, umumlashtirish mantiqiy dalilash metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Biz bugun sog'lom va teran fikrli farzandlarni oilada tarbiyalayotgan ekanmiz, ularning ma'naviy olami boy bo'lishi, tarixiy merosimizni chuqur bilishi, o'zida mukammallikni aks ettirishiga erishishimiz darkor. Zamonaviy bilim va tafakkurga ega bo'lib borayotgan farzandlarimizni har tomonlama kamol topib borishida oiladagi ma'naviy tarbiyaning yetukligi ko'p jihatdan ota-onalarning axloq-odob masalalariga borib taqaladi.

Oila farzandlarning, ayniqsa qizlarning salomat, baquvvat va reproduktiv hayotga tayyorlaydigan, ayollarni esa farzandli bo'lishi, farzandlarni tarbiyalashi uchun zarur sharoitlarni yaratib beradigan institutdir. "Oila munosabatlarni tartibga solish erkak va ayolning ixtiyoriy ravishda nikohlanib tuzgan ittifoqi, er va xotinning shaxsiy hamda mulkiy huquqlari tengligi, ichki oilaviy masalalarning o'zaro kelishuv yo'li bilan hal qilinishi, oilada bolalar tarbiyasi, ularning farovon hayot kechirishi va kamoloti haqida g'amxo'rlik qilish, voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz oila a'zolarining huquq va manfaatlarini himoya qilish ustuvorligi tamoyillari asosida amalga oshiriladi"[2]. Xotin-qizlarni reproduktiv hayotga tayyorlashni o'z zimmasiga olgani tufayli oila boshqa ijtimoiy institutlardan farq qiladi. Ammo, ma'lumki, farzand ko'rishda ikki tomon erkak va ayol bab-barobar qatnashadi, shuning uchun farzand ular istagi, xohishi va huquqlarining hosilasidir. Oila qurishdan boshlanadigan ushbu istak, xohish va huquq farzand ko'rishda o'z cho'qqisiga chiqadi, erkak va ayolni yangi ijtimoiy burch, ya'ni farzandning sog'-salomat o'sishini ta'minlaydigan zarur shart-sharoitlarni yaratib berish bilan bir-biriga bog'laydi. To'g'ri, bu shart-sharoitlarni yaratishda erkak va ayol turlicha qatnashadi, ularning vazifalari ham differentsiyalashgan. Oilada sog'lom muhit, milliy ruh va o'zbekona turmush tarzini barqaror qilish, farzandlarga har tomonlama o'rnak bo'lish, bolalarda ota-onasiga, vataniga muhabbat tuyg'usini shakllantirish, o'zaro hamkor bo'lish, oilada g'oyaviy tarbiyani yaxshilash, oila a'zolarining huquq va burchlarini anglab yetishlari hamda ularga rioya qilishlarini ta'minlash, farzandlarga chuqur dunyoviy bilim asoslarini berish, ma'rifatli, madaniyatli shaxs bo'lib yetishishini ta'minlash, rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga kirisha oladigan, kasb-hunar, iqtisodiy turmush shart-sharoitlarini farzandlar ongiga singdirish, bolalarning aqlan-jismonan sog'lom bo'lishi uchun iqtisodiy-ijtimoiy muhit yaratish, ularda mustaqil fikrlashni qaror toptirish ota-onalarning muhim vazifalaridandir. Zamonaviy hayot, turmush tarzi shundayki, ularda ikki paradigma hal qiluvchi rol o'ynaydi: birinchisi uzoq asrlar davomidagi shakllangan, xalqning borlig'iga singgan ma'naviy-axloqiy normalar va qadriyatlar, ikkinchisi huquq, huquqiy normalar va moddiy qadriyatlar. Ma'naviy axloqiy qadriyatlar farzand ko'rishni qo'llab-quvvatlaydi, bu borada u qancha farzand ko'rish me'yorini o'rnatmaydi, ammo huquqiy qadriyatlar uni tartibga, normaga solishga intiladi, regulyasiya qiladi. Ba'zan farzand ko'rishni bozor iqtisodiyoti yo'lga qo'yadi, degan fikr uchraydi. Ha, ijtimoiy-iqtisodiy omillar qancha farzand ko'rishni belgilab berishi, ta'sir etishi mumkin. Ming afsuski, ushbu g'arbona qarash janub xalqlariga to'g'ri kelavermaydi. Masalan, og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoit oilalarga, farzand ko'rishga ta'sir etsa, Hindiston, Afrika davlatlarida tug'ilish ancha past bo'lishi zarur edi, biroq

ularda reproduktiv o'sish yuqori. Demak, bu o'rinda ma'naviy-axloqiy va biologik omillarning ta'siri kuchli. "Hozirgi zamon iqtisodiy nazariyasida cheklangan iqtisodiy resurslardan unumli foydalanib, kishilarning yashashi, kamol topishi uchun zarur bo'lgan hayotiy vositalarni ishlab chiqarish va iste'molchilarga yetkazib berishga qaratilgan, bir-biri bilan bog'liqlikda amal qiladigan turli-tuman faoliyatlar yaxlit qilib bir so'z bilan, iqtisodiy faoliyat deb ataladi"[3,13]. Shu o'rinda oilaning jamiyat oldidagi vazifalari deganda, uning avvalo oila a'zolarining muayyan ehtiyojlarini qondirish hamda shu orqali davlat va jamiyatning ehtiyoj va manfaatlariga xizmat qilish qobiliyati tushuniladi. Masalan, ota ishlab chiqarish korxonasida ertadan kechgacha mehnat qilar ekan, bu bilan u nafaqat o'zining yeb-ichish, dam olish, turli xaridlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan ehtiyojini qondiradi, balki oila a'zolarini, birinchi navbatda farzandlari, uy bekasi bo'lsa, turmush o'rtog'ining ehtiyojlarini, qolaversa, u yoki bu korxonadagi rentabellikning oshishi, iqtisodiy ko'rsatkichlarning yuqori bo'lishiga, shu orqali o'z vatanida ushbu sohaning rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Aslida bu mehnat taqsimoti bilan uzviy bog'liq voqelik. Butun kishilik hayoti, insoniyat taraqqiyoti mehnat taqsimotini ustuvor qonunga aylanib, kishilararo munosabatlarga, ishlab chiqarish va, shu jumladan, oilaviy munosabatlarga ham ta'sir etganini ko'rsatadi. Erkak va ayol o'rtasidagi differentsiatsiya, mehnat taqsimoti kimlarningdir kashfiyoti emas, biologik va sotsial rivojlanish, odamning o'zini asrash instinkti shuni taqozo etgan.

Oiladagi ma'naviy va reproduktiv muhitni sog'lomlashtirish ko'p jihatdan xotin-qizlarni ish bilan band etishga, oilaviy biznes va tadbirkorlikka jalb qilish bog'liqdir. Ijtimoiy faoliyat bilan band kishi o'zini tetik, harakatchan, jamiyatga zarur sezadi va reproduktiv faollikni ob'yektiv ehtiyoj sifatida qabul qiladi. Shuning uchun ham Prezidentimizning 2019 yil 7 martda qabul qilgan "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida mazkur masalalar bo'yicha aniq topshiriqlar, ko'rsatmalar berildi. Keyingi to'rt yilda xotin-qizlar masalalariga oid, xalqaro standartlarga mos keladigan 24 ta me'yoriy hujjat va 2030 yilgacha gender tenglikka erishish strategiyasi qabul qilindi"[4].

Oila va xotin-qizlarning tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash maqsadida uzoq muddat bola parvarishida bo'lgan, mushkul iqtisodiy ahvolga tushgan ayollarni mehnat bozorida talab etilayotgan kasblar bo'yicha qayta tayyorlash, o'qitish, ular uchun biznes markazlari tashkil etish, innovasion ishlanmalarda ishtirokini ta'minlash asosiy yo'nalishlardan biri bo'ldi.

"Ezopning fikricha, "uch ofat bor - ular olov, ayol va dengiz". Aristotel fikricha, "ayol tabitan buzilgan erkakning qusurli nusxasidir" A.Shopengauer "ayol butun umri bo'yi go'dak bo'lib qoladi", deb hisoblaydi. F.Nisshe esa, "ayol oldiga bormoqchimisan, qamchini unutm!"[5] deydi. Shu o'rinda turmush ikir-chikirlardan iboratdek ko'rinadi, aslida oila instituti bosh sub'yektlarining ko'p vaqti va diqqatini tortadigan, ularni kechayu kunduz ishlashga undaydigan narsa ham ana shu turmush ikir-chikirlaridir. Turmush uy-joyli bo'lish, zarur oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar, suv, gaz, elektr bilan ta'minlanganlikni, madaniy-maishiy xizmatlar uchun mablag'lar topishni, yon qo'shnilar va qarindosh-urug'lar bilan bordi-keldi qilib yashashni, sinxron aloqalarni taqozo etadi. Har kun bozorga chiqib, oziq-ovqat keltirish, uni tayyorlab dasturxon ustiga qo'yish o'sha sub'yektlarning vazifalaridir. Mavjud mablag'larni tejab sarflash, oilaviy jamg'armalar qilish oilani kutulmagan turmush mashaqqatlariga duch kelganida himoya qiladi.

Bugungi kunda oiladagi iqtisodiy madaniyatning amaliy funktsiyasi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda namoyon bo'ladi. Zamonaviy ishlab chiqarishda mehnat

unumdorligini oshirish omillari juda ko'p va xilma-xil bo'lganligi uchun iqtisodiy madaniyat ushbu funktsiyani bajarishga o'zining ko'p elementlarini: fan va texnika, texnologiya, mehnatni ilmiy tashkil etish, ergonomika, texnik-estetika, dizayn, ish sharoitini yaxshilash, sanitariya-gigiyena, ma'naviy-ruhiy muhitni mukammallashtirish, mehnat intizomini yaxshilash, infrastruktura, ishchilarning malakaviy texnik darajasini oshirish, boshqarish usullarini yaxshilashni safarbar etadi. Iqtisodiy tafakkur tarzi mahsulotlar sifatini yaxshilashning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Mahsulot sifati bir necha turlarga bo'linadi: mahsulotning utilitar sifati, uning chiroyliligi, qulayligi, komfortabelligi, tovar ko'rinishiga egaligi, mahsulot sifatining jahon standartlariga mosligi, ularning insonning biologik va psixofiziologik imkoniyatlariga mosligi, mahsulot sifatining makon, regional, milliy talablarga mosligi, mahsulot sifatining zamonaviyligi mahsulotning texnik-texnologik sifatlari. Mahsulot sifatining u yoki bu turini shakllantirishda iqtisodiy madaniyatning muayyan sohasi samarali ishtirok etadi. Xususan, mahsulotning utilitar sifatiga ishlab chiqarish madaniyatining texnik-texnologiya sohasi, xom-ashyo va ishchilarning malakaviy-texnik darajasi faol ta'sir etadi, ular tovarning inson ehtiyojlarini maksimal qondirish bilan bog'liq xususiyatlari, foydalilik darajasining yuqori bo'lishini ta'minlaydi.

Qulay mehnat quroli, texnika ham ishchiga mehnat unumdorligini oshirish imkonini berish bilan birga ulkan zavq bag'ishlaydi. Umuman, qayerda qulaylik bo'lsa, o'sha erda lazzatlanish ham paydo bo'ladi. Voqelikni bilish, uning ichki mohiyatiga kirib borish va iqtisodiy tafakkur qonunlarni kashf qilish, ya'ni aqliy mehnatning qanchalik lazzat bag'ishlashini olimlar yaxshi bilishadi. Insonda mushaklar harakatidan bahra olish qobiliyati mavjud.

Insonning tashqi olam bilan aloqalari hamda ichki aloqalar uyg'unligiga, ya'ni uning gomeostazis holati ham lazzat manbaidir. Bunday uyg'unlikka odam ko'pincha mehnat faoliyati orqali erishadi. Madaniyat, jumladan, iqtisodiy madaniyat lazzatlanish qoidalarini ishlab chiqadi.

Respublikamizda sog'lom oilaning ma'naviy, ahloqiy, zamonaviy shakllantirish va bu borada uning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Shu jumladan, o'zbek xalqining hayot darajasi va sifatini yuksaltirishda oila undagi sog'lom turmush tarzi muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Xalqimiz juda qadim zamonlardan oq tarbiya maskani sifatida oilani muqaddas hisoblab kelgan. Azaldan yurtimizda oila mustahkam, uning a'zolari tinch, farovon va sog'lom bo'lsagina, jamiyatda barqarorlik vujudga kelishini bilishgan. Deyarli hech bir mamlakatda yoshlarni oila muhitidan, Vatanidan ajratib, ulardan uzib olib alohida baholash kutilgan samaralarni bermagan. Ularning shakllari ham turli – tuman. Bir – birini ular to'laligicha takrorlamaydi. Lekin oila har qachon, hamma vaqt insonlarga xos tabiiy biologik, iqtisodiy mulkiy, huquqiy va ma'naviy birlikni shart qilib qo'yadigan bir butun yaxlit ijtimoiy hodisadir. Oila xalq yoki millat, elat davomiyligini ta'minlovchi, milliy qadriyatlarni asrab – avaylab saqlovchi, yangi avlodni tarbiyalashga qodir bo'lgan buyuk maskandir. Jamiyatning mustahkamligi, osoyishtaligi oiladagi tinchlik-xotirjamlikka, jamiyatdagi sog'lom turmush tarzi esa oila a'zolarining bir-birlariga bo'lgan samimiy munosabat, axloqiy tarbiyasiga bog'liq bo'lgan. Oilaning har bir shaxs hayotidagi rolini, ayniqsa, farzandlar tarbiyasini Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tushuntirib berar ekan, "...bugungi tez o'zgarayotgan ziddiyatli davrda oilaviy masalalarni ilmiy asosda chuqur o'rganmasdan turib, ijtimoiy hayotdagi ko'plab murakkab savollarga javob topish qiyin"[6,464] - deb ta'kidlab o'tadilar. Shu jihatdan xalqimiz orasida shakllangan bunday dunyoqarash va odob-axloq bugungi kunda ham inson ma'naviy qiyofasini ifoda etib kelmoqda. Yuksak ma'naviyatga ega ota-ona oilaning mohiyati, qadri, burch, mas'uliyat, oila vazifalari, oilada barkamol farzand

tarbiyasi, oilani moddiy jihatdan ta'minlash, uning osoyishtaligini saqlash kabi vazifalarni anglab yetadi va unga amal qiladi.

Farzandlarda sog'lom ijtimoiy munosabatlar oilada ota-ona, katta yoshdagi oila a'zolari ta'sirida shakllanadi. Oila qanchalik inoq, uyushgan va mustahkam bo'lsa, uning bola shaxsiga ta'siri ham shunchalik samarali bo'ladi. Bunday oila o'zining qadriyatlaridan tashqari, jamiyatning qadriyatlari, qonun-qoidalar va me'yorlarini hurmat qiladi, bola yoshligidan jamiyatda yashashga o'rganadi va darajasi yuksalib borishi bilan birga iqtisodiy xulq-atvorning asosi – farovonlikka erishish yoki yuqori davlat yoki xususiy maqomga erishish yo'lidagi foyda va xarajatlarning nisbati to'g'risida iqtisodiy tafakkur madaniyatiga ega bo'ladi va o'z shaxsning fikrini bildiradi. Iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlar bilan bir qatorda har bir insonning shaxsiy qobiliyatlari va ijtimoiy institutlar, urf-odatlar, etnik va mahalliy mentalitetning ta'sirini e'tiborga olgan holda ma'lum hayotiy imtiyozlarning nisbiy mavjudligini e'tiborga olish iqtisodiy xulq-atvorning individual va guruhli modellarini shakllantirishda ishtirok etadi. “Aqli raso har qaysi inson yaxshi anglaydiki, bu yorug'dunyoda hayot bor ekan, oila bor, oila bor ekan farzand deb atalmish bebaho ne'mat bor, farzand bor ekan, odamzod hamisha ezgu orzu va intilishlar bilan yashaydi. Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxtu saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxtu saodat faqat boylik, mol-u mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon va aqlli, mehnatsevar, imon-e'tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katta boyligidir” [7,55-56].

XULOSA. Oilalarda sog'lom turmush tarzini shakllantirishga davlat siyosati darajasida e'tiborning qaratilishi yoshlarimizni jismonan yetuk va ma'nan barkamol bo'lib voyaga yetishining muhim asosidir. Mana shu hislatlarga ega bo'lgan ota-onalar tarbiyasida kamol topgan yosh avlod yuksak ma'naviylikka ega bo'ladi. Shu o'rinda yoshlarning “faol iqtisodiy hatti-harakatlari” jamiyatning iqtisodiy hayotidagi ishtirokini aks ettiradigan ijtimoiy hatti-harakatlarning bir turi sifatida belgilanishi mumkin iqtisodiy faoliyat turli xil shakllar orqali, ongi, mas'uliyati, shaxsiy manfaati va o'z hissasini qo'shishi bilan bog'liq. Uning ehtiyojlarini qondirish va faoliyatning o'zi atrof-muhitdagi izchil o'zgarishlarga qaratilgan bo'lib, shaxs va jamiyat uchun ijobiy iqtisodiy samarani iqtisodiy o'sish va farovonlikning ta'minlashga yordam beradi. Shu o'rinda biz oiladagi iqtisodiy tafakkur madaniyati shakllantirish orqali jamiyatni farovonligini ta'minlash mumkin. Mana shu jarayonda iqtisodiy tafakkur madaniyati ega bo'lgan ota-onalar tarbiyasida kamol topgan yosh avlod yuksak ma'naviylikka ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: O'zbekiston, 2021. – Б. 72
2. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi 2-moddasi. 1998-yil 30-aprel. 3- <https://lex.uz/docs/-104720?ONDATE=07.01.2020>
3. Xodiyev B.Y., Shodmonov Sh.Sh. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. -T.: “Barkamol fayz mediya” nashriyoti, 2017. -B. 13.
4. Халқ сўзи, 2020, 27 ноябрь.
5. Гитин В.Г. Эта покорная тварь женщины. - Москва: АСТ, 2001. - С.1-25.
6. Мирзиёев Ш.М. Оила ва жамият устуни, ҳаётимизнинг фойзи ва кўрки. // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2 жилд. -Т.: Ўзбекистон, 2018, 464-бет.
7. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. Toshkent, “Ma'naviyat”, 2008, 55-56-betlar.

IMMONUEL KANTNING TRANSSIDENTAL FALSAFASIDA SUBYEKT TUSHUNCHASINING MODERNIZATSIYASI

Ashurova Xurshida Sag'dullaevna

Samarqand davlat chet tillari universiteti

Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari kafedrası dotsenti

xurshidashurova01@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola I.Kantning transsendental falsafasida sub'yekt tushunchasining rivojlanishini va uning keyinchalik fenomenologiya sohasida, ayniqsa Edmund Gusserl asarlarida qanday takomillashgani tahlil qilingan. Kantning sub'yektini faol biluvchi sifatida ko'rsatgani va uning bilim olish jarayonini aqliy shakllar va kategoriyalar orqali amalga oshirilgan faoliyat sifatida tasvirlagani ko'rsatilgan. Shuningdek, Kantning fenomenal va noumenal dunyo tushunchalari, sub'yektning o'zini anglashini faqat fenomenal darajada tushunish mumkinligi va bu tushunchaning Gusserl, Haydegger, Sartr kabi mutafakkirlar tomonidan qanday rivojlantirilganligi haqida so'z yuritildi. Maqola, Kantning sub'yekt tushunchasining zamonaviy epistemologiya va fenomenologiya sohalaridagi muhim ta'sirini yoritadi va bu tushunchaning ilmiy tadqiqotlar va mulohazalar uchun keng imkoniyatlar yaratganini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: I.Kant, transsendental falsafa, sub'yekt tushunchasi, fenomenologiya, Gusserl, noumenal dunyo, fenomenal dunyo, tafakkur, bilish jarayoni, aqliy shakllar, kategoriyalar, o'zini anglash, Dekart, Sof aql tanqidi, ruhning substansialigi, aqliy faoliyat, sub'yektiv tajriba, predikatlar, transsendental yondashuv, ilmiy tadqiqot, epistemologiya.

Annotation. This article analyzes the development of the concept of the subject in Immanuel Kant's transcendental philosophy and how it was further refined in the field of phenomenology, particularly in the works of Edmund Husserl. It demonstrates how Kant presents the subject as an active knower, with the process of cognition described as an activity carried out through mental forms and categories. The article also examines Kant's concepts of the phenomenal and noumenal worlds, the claim that self-consciousness of the subject can only be understood at the phenomenal level, and the development of these ideas in the works of thinkers such as Husserl, Heidegger, and Sartre. The article highlights the significant influence of Kant's concept of the subject in contemporary epistemology and phenomenology and emphasizes how this concept has opened up broad possibilities for scientific research and reflection.

Key words: I. Kant, transcendental philosophy, concept of the subject, phenomenology, Husserl, noumenal world, phenomenal world, thinking, process of cognition, mental forms, categories, self-consciousness, Descartes, Critique of Pure Reason, substantiality of the spirit, mental activity, subjective experience, predicates, transcendental approach, scientific research, epistemology.

KIRISH. Nemis klassik falsafasining ko'zga kuringan vakillaridan I.Kantning falsafiy qarashlari insoniyat tafakkurining eng ulkan yutuqlaridan biri sifatida tarixda o'z o'rniga ega. Uning fikrlari, xususan, transsendental falsafa va subyekt tushunchasi, keyinchalik ko'plab falsafiy yo'nalishlarga asos bo'ldi. Bu maqolada, Kantning transsendental falsafasida subyekt tushunchasining qanday modernizatsiyalanganini tahlil qilib, uning keyinchalik fenomenologiya sohasida, ayniqsa Edmund Gusserl asarlarida qanday rivojlanganiga to'xtalamiz. Jo'mladan, I.Kant falsafasining markazida subyekt tushunchasi turadi. U insonning bilim olish qobiliyati va aqliy

shakllari orqali dunyoni anglashni ta'kidlagan. Kant subyektni passiv qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki faol biluvchi subyekt sifatida ko'rsatadi. U insonning bilim olish jarayonini faqat tashqi dunyo bilan o'zaro aloqada bo'lish orqali tushunadi, lekin bu jarayonni faqat aqlning transsendental kategoriyalariga mos ravishda amalga oshirilgan faoliyat, deb tasvirlaydi.

Kantning transsendental falsafasi, bilish jarayonini shakllantiruvchi shartlarni o'rganishga asoslanadi. Uning fikricha, subyektning tajribasi nafaqat tashqi dunyo tomonidan shakllanmaydi, balki insonning aqliy strukturasi, ya'ni aqliy shakllar va kategoriyalar orqali anglanadi. Bu tushuncha, keyinchalik falsafa tarixida, ayniqsa fenomenologiya yo'nalishida keng muhokama qilingan. Kantning transsendental idealizm g'oyasi, olamni insonning bilish qobiliyati va tajribasi orqali tushunishni ta'kidlaydi. U inson aqlining tashqi dunyo haqida tasavvurlarni shakllantiradigan aqliy qoidalarini izohlashga intiladi. Bu esa Kantning o'zi qo'llagan terminologiyada fenomenal (yani bizning tajribamizga mos keladigan) va noumenal (biz tushunib bo'lmaydigan ob'yektlar) dunyo tushunchalarini ajratish uchun asos bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kantning transsendental sub'yekt tushunchasi, keyinchalik boshqa falsafiy an'analar tomonidan rivojlantiriladi. Ularning eng mashhuri Edmund Gusserlning fenomenologiya maktabi bo'ldi. Gusserl, Kantning transsendental sub'yekt haqidagi fikrlarini qayta ishlagan va ularni yanada chuqurroq tahlil qilishga harakat qilgan. Gusserl uchun, transsendental sub'yekt nafaqat ilmiy izlanishlarning boshlang'ich nuqtasi, balki dunyo bilan sub'yektiv aloqaning asosiy poydevori bo'lib qoladi. Gusserlning fenomenologiyasi, aqliy tajribaning sub'yektiv asoslari haqida so'z yuritadi va ob'yektlarni inson tajribasi orqali qanday anglashni o'rganadi. U, Kantning bilishning transsendental shartlarini o'zgartirmasdan, bu tushunchalarni yangi nazariy yondashuv bilan rivojlantiradi. Gusserlning fikricha, sub'yektning tajribasi ob'yektlar bilan bevosita aloqada emas, balki uning aqliy faoliyatida shakllanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Bundan tashqari, Gusserl intentionality (niyatlilik) tushunchasini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, sub'yektning tajribasi har doim biror narsa yoki ob'yektni tasavvur qilishga qaratilgan. Sub'yekt va ob'yekt orasidagi bu o'zaro aloqalar, Gusserlning fenomenologik tahlilining markaziga o'rnashadi. Kantning transsendental sub'yekt haqidagi tushunchalari, asarlarini to'liq o'qiganlar uchun murakkabliklarga olib kelgan. Ushbu tushunchaning o'ziga xos tabiati, ba'zan tushunishning cheklanganligi yoki noaniqligi bilan bog'liq edi. Kantning o'zining transsendental sub'yekt tushunchasi haqida qoldirgan izohlari juda qisqa va ba'zan noaniq bo'lib, bu esa ilmiy jamoada turli xil talqinlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

Bundan tashqari Kant "Sof aql tanqidi" asarida, sof aqlning o'ziga xos chegaralarini tizimli tahlil qiladi. Bu asar, aqlning faqat empirik (tajriba orqali) emas, balki transsendental (tajriba shartlari va asoslari) nuqtai nazaridan ham qanday ishlashini o'rganadi. Uning "sof aql"ga oid tanqidiy yondashuvi, aqlning ko'plab paradoksal (qarama-qarshi) va paralogik (xato mantiqiy xulosalar) fikrlarini ko'rib chiqadi, ular esa ilgari mavjud bo'lgan dekartzizm va boshqa falsafiy tizimlarning zaif tomonlarini ochib beradi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Kant, Dekartning mashhur "Cogito, ergo sum" ("Men o'ylayapman, demak, mavjudman") hukmini tanqid qiladi. Ya'ni Dekart, o'z fikrini tan olgan holda, sub'yekt (ya'ni, o'zini anglaydigan va o'ylaydigan sub'yekt)ni mutlaq ravishda asoslashga harakat qilgan. Kantning fikricha, Dekartning bu yondashuvi, aqlning sub'yektga bo'lgan hukmiy pozitsiyasini haddan tashqari ishonch bilan belgilaydi va shuning uchun uning fikri antinomik (qarama-qarshi) bo'lgan. Demak, Dekartning fikrida sub'yekt o'zining mavjudligini isbotlashga harakat qiladi, ammo bu o'zini-isbotlash jarayoni o'zi bilan mantiqiy ziddiyatlarga olib keladi.

Umuman olganda, Kantning tanqidiy qarashlari, ruhning substantsiialligi (ruhning mustaqil mavjudligi) haqidagi tasavvurlarga ham qaratilgan. Dekart va boshqa faylasuflarning qarashlarida falsafiy an'analar, ruhni o'zining alohida, materialdan mustaqil mavjud bo'lgan substansiya sifatida tasvirlashgan. Lekin Kant ruhning substantsiialligi haqida aniq va qat'iy tasavvurga ega bo'lishni imkonsiz deb biladi. Uning fikricha, ruhni bir mustaqil, moddiy dunyodan ajratilgan narsasiga aylantirish, transsendental sub'yektni to'liq tushunishga to'sqinlik qiladi. Sub'yektning o'zi ham tasavvur va bilishning sub'yektiv shakllari orqali ko'rib chiqilishi lozim, bu esa ruhning alohida substansiya sifatida tasavvur qilinishini cheklaydi.

Kant, Dekart va boshqa ilgari surilgan falsafiy g'oyalarni tanqid qilgan holda, tafakkur va o'zini anglash (self-consciousness)ning yangi konsepsiyasini shakllantiradi. Kantning transsendental falsafasida o'zini anglash sub'yektning sub'yektiv tajriba orqali shakllanadi. Sub'yekt, o'zini faqat tashqi dunyo bilan bog'langan holda, aqlning shakllari va kategoriyalar orqali anglaydi. Shuning uchun, sub'yektning bilish jarayoni faqat o'zining shaxsiy aqliy me'yorlariga, ya'ni transsendental shakllarga mos ravishda amalga oshadi. Bu yondashuv, o'zini anglash va tafakkurning oldingi falsafiy tizimlardan farqli ravishda yanada dinamik va aqliy faoliyatni aks ettiruvchi tushuncha sifatida shakllanadi. Kantning izdoshlari o'z asarlarida bu tushunchani har xil talqin qilishgan. Ba'zi tadqiqotchilar, Kantning transsendental sub'yektini aniq bir "biluvchi sub'yekt" sifatida ko'rishni tanlagan bo'lsa, boshqalari uni mutlaq va o'zgarimas bir ob'yekt sifatida tasvirlashgan. Bu esa Kantning sub'yekt tushunchasining murakkabligini va tushunishdagi ko'pchilikka o'zgacha yondashuvlar mavjudligini ko'rsatadi. Kantning sub'yekt tushunchasiga nisbatan bu turli qarashlar nafaqat falsafa tarixida, balki zamonaviy epistemologiya va fenomenologiya sohalarida ham keng muhokama qilinmoqda. Tadqiqotchilar bu tushunchalarni turli kontekstlarda qo'llashni davom ettirmoqda va bu zamonaviy tafakkurda yangi tafakkur usullarini keltirib chiqarmoqda.

Kantning transsendental sub'yekt tushunchasi, uni nemis mutafakkiri sifatida shakllantirgan markaziy g'oyadir. Kantning fikriga ko'ra, sub'yekt nafaqat faol biluvchi, balki o'zini faqat fikrlar yoki predikatlar (xususiyatlar, sifatlar) orqali bilib oladi. Bu fikrlar, ya'ni tafakkurdagi tasavvurlar, sub'yektning o'zini anglashining asosiy vositasi hisoblanadi. Sub'yektning meni (ya'ni, o'zini anglashdagi ichki tasavvurlar) faqat fikrlar orqali bilina oladi, va ularning predikatlari orqali tasavvur qilinadi. Kant bu fikrni "biz u haqida hech qanday tushunchaga ega bo'la olmaymiz" deb ham ta'kidlaydi. Bu shuni anglatadi-ki, agar biz sub'yektni faqat ichki tasavvurlar va fikrlar orqali anglashga intilmasak, sub'yektning o'zi haqidagi tushuncha yo'qoladi. Shu manoda, sub'yektni tushunishimiz va bilishimiz uning aqliy faoliyatiga bog'liq bo'lib, tashqi dunyo yoki ob'yektlar bilan bevosita aloqasi bu jarayonda asosiy rol o'ynamaydi. Buni nazarda tutib, Kantning transsendental falsafasida sub'yektning o'zi haqidagi tasavvur juda muhim ahamiyatga ega. Mazkur tasavvur, sub'yektning o'zi haqidagi fikrni substansiya sifatida ko'rsatiladigan bir mustaqil mavjudot (masalan, ruh yoki men) sifatida emas, balkim fenomenal dunyoda yuzaga kelgan bir hodisa sifatida ko'rib chiqiladi.

Bu sub'yektning o'zini anglashni yoki o'z haqidagi tasavvurni, shunchaki hodisa yoki fenomen sifatida tushunish mumkinligini bildiradi. Demakki, sub'yektning o'zi haqidagi tasavvur, aslida bizning tushunishimiz va aqliy faoliyatimiz orqali paydo bo'ladigan hodisadir, ya'ni bu tasavvur to'g'ridan-to'g'ri substantiv ya'ni mustaqil mavjudot sifatida mavjuddir, - deb qaralmaydi. Kant bu yerdagi eng muhim nuqta, sub'yektning o'zi haqidagi tasavvurni substansiyadan ajratishda ko'rinadi. Substansiya, ya'ni mustaqil mavjudot sifatidagi tasavvur,

sub'yektning o'ziga nisbatan bevosita tajribaga asoslangan emas. Kant, o'z fikrlarida, sub'yektning o'zini anglashini, albatta, faqat fenomenal darajada tushunish mumkinligini aytadi. Bu sub'yektning o'zi haqidagi tasavvurni fenomen sifatida ko'rishni va uning asosini tushunishning muhimligini bildiradi. Kantning bu yondashuvi noumenal va fenomenal dunyo o'rtasidagi ajratishni amalga oshiradi. Ya'ni, sub'yekt o'zining aqliy faoliyatida hodisa sifatida mavjud bo'ladi, lekin uning noumenal (ya'ni bizning bilishimizdan tashqaridagi) mavjudligi haqida hech qanday to'liq tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin emas. Shu bilan birga, sub'yektning fenomenal mavjudligi, ya'ni uning bilishi va tasavvuri, faqat tajriba orqali shakllanadi va bu jarayonda predikatlar yoki fikrlar markaziy rol o'ynaydi.

XULOSA. Xulosa urnida shuni aytish mumkinki, I.Kantning transsendental falsafasidagi sub'yekt tushunchasi, nafaqat uning asarlarini o'ziga xos qilgan, balki keyinchalik fenomenologiya yo'nalishini shakllantirgan asosiy unsurga aylandi. Shuningdek, Gusserlning fenomenologiyasi, Kantning g'oyalarini rivojlantirib, transsendental sub'yektning yangi nuqtai nazardan o'rganishga yordam berdi. Shu bilan birga, Kantning sub'yekt tushunchasi haqida qoldirgan qisqa va noaniq tushuntirishlar, ilmiy tadqiqotlar va mulohazalar uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Ushbu tafakkur markazida turgan sub'yekt tushunchasi, falsafa tarixida, albatta, o'zining chuqur ta'sirini kursatadi. Kantning transsendental sub'yekt tushunchasining rivojlanishi, zamonaviy falsafa uchun muhim asos bo'ldi. Gusserl, Haydegger, Sartr kabi mutafakkirlar bu g'oyalarni o'z asarlarida kengaytirib, yangi falsafiy yo'nalishlarga olib keldi. Bugungi kunda ham mazkur g'oyalar, insoniyatning bilish, tajriba va dunyo bilan munosabatini tushunishga oid fundamental savollarga javob izlashda davom etmoqda. Shuningdek, Kantning "Sof aql tanqidi" asarida, sof aqlning imkoniyatlari va cheklovlari haqida taqdim etilgan tanqidlar, sub'yekt tushunchasining modernizatsiyasiga katta ta'sir ko'rsatdi. Kant, Dekartning sub'yekt haqidagi qarashlarini, ruhning substansialigi haqidagi tasavvurlarni va tafakkur jarayonining o'ziga xosligini chuqurroq tahlil qilib, yangi transsendental yondashuvni ishlab chiqdi. Bu yondashuv, tafakkur va o'zini anglashni sub'yektiv tajriba va aqliy shakllar orqali tushunish imkoniyatini yaratdi, shu bilan birga I.Kantning falsafasida sub'yektning yangi tushunchasini shakllantirdi. Kantning transsendental sub'yekt tushunchasi, sub'yektning o'zi haqidagi tasavvurni faqat fenomenal (tajriba orqali tushuniladigan) shaklda ko'rsatadi. Bu yondashuv, sub'yektning noumenal (bizning bilishimizdan tashqaridagi narsa) mavjudot sifatida emas, balki aqliy faoliyat va tasavvurlarga asoslangan hodisa sifatida tushunishni taklif qiladi. Kantning bu tushunchasi, sub'yektning o'zini anglash jarayonini faqat ichki fikrlar va predikatlar orqali tasavvur qilishga imkon beradi, bu esa uning substansiya sifatidagi mustaqil mavjudot emasligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kant, I. (1781). *Kritik der reinen Vernunft* (Sof aql tanqidi).
2. Gusserl, E. (1913). *Logische Untersuchungen* (Mantiqiy tadqiqotlar).
3. Heidegger, M. (1927). *Sein und Zeit* (Mavjudlik va vaqt).
4. Sartre, J.-P. (1943). *L'Être et le Néant* (Mavjudlik va nol).
5. Crowell, S. (2001). *Kant's Critical Philosophy: The Structure and Development of the Transcendental Argument*. Cambridge University Press.
6. Strawson, P. (1966). *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*. Routledge.
7. Kant, I. (1787). *Prolegomena zu jeder Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können* (Har qanday metafizika uchun prolegomena).

8. Guyer, P. (2006). Kant and the Claims of Knowledge. Cambridge University Press.
9. McDowell, J. (1996). Mind and World. Harvard University Press.
10. Bernasconi, R. (2008). The Cambridge Companion to Heidegger. Cambridge University Press.

YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO BAG'RIKENGLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING FALSAFIY ASOSLARI

Xoliqov Yunus Ortiqovich

Samarqand davlat chet tillar instituti

Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari kafedrasida dotsenti

falsafa fanlari doktori (DSc)

xolikovyunus88@gmail.com

Annotasiya: *Maqolada millat vakillarining bir mamlakatda tinch-totuv yashashlari, umuminsoniy bag'rikenglik tamoyillarini rivojlantirishga intilishlari yangi asrga xos xususiyatlari falsafiy asoslangan. Biroq, madaniyatning notekis rivojlanish qonuniyatiga ko'ra ayrim jamiyatlarda madaniyat omili yetarlicha namoyon bo'lmayotganligi tufayli ularda mavjud siyosiy hokimiyatga qarshi turli destruktiv harakatlar vujudga kelib, bu boshqa xalqlar va davlatlarning barqarorligi hamda taraqqiyotiga ham ta'sirlari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *postmodern millatlararo totuvlik, tahdid, ma'naviy-axloqiy tarbiya, bag'rikenglik, ong, ijtimoiy-tarixiy, sivilizatsiya, millatlar, xalqlar, ma'naviy meros, aql-zakovat, tafakkur, deklaratsiya, din, axloqiy madaniyat, mehr-muhabbat, ta'lim, madaniyat, ilm-fan.*

Annotation: *In the article, the peaceful living of the representatives of the nation in one country, the striving to develop the principles of universal tolerance, are philosophically based on the characteristics of the new century. However, according to the law of uneven development of culture, due to the fact that the culture factor is not sufficiently manifested in some societies, various destructive actions against the existing political power arose in them, and their effects on the stability and development of other nations and states were also analyzed.*

Key words: *postmodern interethnic harmony, threat, spiritual and moral education, tolerance, consciousness, socio-historical, civilization, nations, peoples, spiritual heritage, intelligence, thinking, declaration, religion, moral culture, love, education, culture, science.*

KIRISH. Millatlararo bag'rikenglik madaniyati postmodern jamiyatning kirish nuqtasi va qo'shilish nuqtasini qanday to'g'ri tushunish kerak; Millatlararo bag'rikenglik ma'naviy sivilizatsiya qurilishiga xizmat qilish uchun millatlararo bag'rikenglikning ijobiy omillardan qanday to'liq foydalanish; ayniqsa, axloq sohasida, bag'rikenglikning axloqiy va mafkuraviy tizimdan faol foydalanish. Ijtimoiy sivilizatsiya taraqqiyoti uchun qulay bo'lgan me'yorlardagi tarkibiy qismlar hozirgi Yangi O'zbekiston jamiyatining axloqiy qurilishiga va hatto butun ma'naviy sivilizatsiya qurilishiga xizmat qiladi va yangi asrda millatlararo bag'rikenglik madaniyati integratsiya va tinchlikning asosi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Millatlararo madaniyat va bag'rikenglikni rivojlantirishning axloqiy va falsafiy ildizlarini mustaqillik yillarida respublikamiz olimlaridan G.Mirzayev, I.Saifnazarov, N.B.Abdullayeva, E.Qodirov, A.Ochildiyev, R.H.Murtazayeva, O.P.Musayev, C.H.Yusupova, A.Hasanov, B.R.Karimov, S.Karimov I.Karimov, E.Karimova, T.Maxmudov, A.S.Ochildiyev, S.O.Otamuratov, V.Qo'chqorov, Z.R.Qodirova, U.Saidov, J.To'lanov, X.X.Xonazarov, Z.Xusniddinov, X.Yunusova, E.Yu.Yusupovalar o'rganishgan. Bu jarayonda millatlararo munosabatlarning teng huquqlilik, o'zaro hurmat, do'stlik va hamkorlikka asoslangan zamonaviy tendensiyalarning o'rnatilishi natijasida qo'yilgan maqsad sari intilish mumkin ekanligini ochgan.

D.Lokk, J.J.Russo, R.Myullerson, K.Popper, B.Spinoza. "Bag'rikenglik to'g'risida"gi risolasida amerikalik tadqiqotchi D.Truman yozganidek, jamiyatni tanazzuldan, saqlab qolish va barqarorlikni saqlab turish bu faqat ochiq jamiyatning mezoni bo'lib bag'rikenglik bilan bog'liqligini yoritib bergan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Maqolada Yangi O'zbekistonda millatlararo bag'rikenglik madaniyatini rivajlantirish yo'llari muhokama qilinadi. Yangi O'zbekistonda «millatlararo madaniyat», «bag'rikenglik madaniyati» kategoriyalariga oid falsafiy qarashlarini o'rganish, ularining falsafiy va axloqiy tafovutlari, o'xshashlik va farq mazmunini o'rganish hamda o'zaro bog'liqligi tahlili qilindi. Millatlararo madaniyatni yuksaltirishning dunyoviy va diniy ko'rinishlarini nazariy-falsafiy mohiyati o'rganildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Millatlararo bag'rikenglik madaniyatni o'rganish nafaqat muhim amaliy ahamiyatga ega, balki keng qamrovli tarixiy ahamiyatga ega. Shu bilan birga, tobora kengayib borayotgan ma'naviy inqirozga duchor bo'lgan dunyo odamlari uchun bu keng qamrovli jahon ahamiyatiga ega. Ushbu muhim mavzu ko'plab aql-idrok egalarining ishtirokini talab qiladi.

Mazkur tizim davrida ro'y bergan, amalga oshirilgan pozitiv o'zgarishlar esa xalqlarning, millatlarning, shu jumladan, O'zbekiston xalqi va o'zbek millatining ham yaratib, innovasiyaga, integrasiyaga intilib yashashga bo'lgan sa'y-harakatlarning, intilishlarning qonuniy natijasidir"[3 – B. 86.].

Bugungi integratsiyalashgan bir davrda insoniyat jiddiy va favqulodda axloqiy inqirozga uchradi. Odamlar insoniy axloqiy mushkulliklardan xalos bo'lish va insoniy ma'naviy xastaliklarni davolashning samarali yo'llarini izlash uchun inson donoligining kristallanishi bo'lmish asosiy diniy madaniyatga asoslangan millatlararo bag'rikenglik madaniyatiga e'tibor qaratdilar.

Glaballashuvning tasiri natijasida insoniyat doimiy ravishda kengayib borayotgan ma'naviy inqirozga yuz tutmoqda. Odamlar o'rtasida, odamlar va tabiat o'rtasida, odamlar va jamiyat o'rtasida, mamlakatlar o'rtasida, millatlar o'rtasida va hatto dinlar o'rtasida, bo'shliqlar, begonalashish, qarama-qarshiliklar, to'qnashuvlar va hatto urushlar paydo bo'ldiki, ularni e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi va ba'zi joylarda millatlar o'rtasida nizolar darajaga yetdi. Qashshoqlik, kasallik, ocharchilik, ofat, talon-taroj, urush va qon to'kishlar butun XX-asr davomida insoniyat jamiyatiga hamisha hamroh bo'lib kelgan va ular XXI asr bo'sag'asiga qadam qo'yish uchun insoniyat izidan yaqindan ergashmoqda. Yangi asr tongi insoniyat ma'naviy inqirozining quyuc qora bulutlarini tarqatib yuborgani yo'q, aksincha, terror xurujlari, millatlar o'rtasidagi nizolar avj olgan, urush soyasi... hali ham mavjud emas, balki kuchayib, kuchayib, zarba berib boryapti.

O'zbekiston Respublikasi Brinchi Prezidenti I.A.Karimovning: "O'zbek xalqi ruhining tiklanganligi, millat ma'naviy-axloqiy ideallarining shakllanishi chuqur milliylik bilan umuminsoniylik chambarchas bog'liq hodisadir. O'zbekistonda yashayotgan xalqlar, o'ziga xosligini yo'qotmagan holda, umuminsoniy ruhiyatga, xulq-atvor falsafasiga ega bo'lmoqdalar. Bu esa mustaqillik yillari mobaynida millatlararo totuvlik manbai bo'lib kelgan yagona ma'naviy-ruhiy negizni vujudga keltiradi"[2– B. 129.], - degan fikrlari O'zbekiston xalqlari hayotida o'z ifodasini topmoqda.

Dinlar o'rtasidagi qiyoslash va muloqot juda muhimdir. Muloqotsiz muloqot va tushunish bo'lishi mumkin emas, o'zaro tushunmovchilik va istisnolar paydo bo'ladi. Ammo bunday qiyoslash va muloqotlar, albatta, turli dinlarning afzalliklari va kamchiliklari haqida bahslashishdan maqsad emas, aksincha, biz dunyo fuqarolari cho'qqisida turishimiz va o'ta muhim

bo'lgan turli dinlardagi barcha ijobiy omillarni o'zlashtirishimiz kerak. Ma'naviy sohamizni boyitish, takomillashtirish va yuksaltirish uchun butun insoniyat tomonidan yaratilgan sivilizatsiya yutuqlari. Ijtimoiy tarix, madaniy an'analar, siyosiy tizimlar, geografik muhitdagi farqlar tufayli turli etnik guruhlarning dinlari ham turli uslublarga ega bo'lishi kerak. Mana shu farqlar tufayli ular insoniyat ma'naviy madaniyatining boyligi va ulug'vorligini ko'rsatadi; Bu farqlar taqqoslash va dialogni zaruratga aylantiring. Biz insonlar birligi cho'qqisida, qadrlash, tushunish va hamkorlik qilish ongi bilan turishimiz, boshqalardan o'rganishimiz va ulardan foydalanishimiz uchun "dunyoning barcha mamlakatlarida ma'naviy qurilishning muvaffaqiyatli tajribasini faol o'rganishimiz kerak. Dunyodagi yirik sivilizatsiyalar, jumladan, asosiy dinlardan ham ko'p narsalarni o'rganishimiz mumkin. Madaniylashuv sivilizasiyaning yuqori darajasi bo'lib, ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan madaniyat yodgorliklarini ko'z qorachig'iday saqlash, din, diniy munosabatlarga hurmat-ehtirom, qadriyatlar, urf-odatlarini yanada boyitib borish kabilar vorislik asosida yoshlar ongiga yetib boradi. Natijada sivilizasiyaning mazmun-mohiyati shu xalqning moddiy va ma'naviy boy jihatlarini ifodalab beradi. Qaysi mamlakatda sivilizatsiya keng rivojlangan bo'lsa, u jahon miqyosida eng mukammal rivojlangan mamlakat hisoblanadi [4 – B. 57.].

Globalashuv davri va integratsiya davri kechayotgan bugungi kunda "madaniyat" va "an'ana" masalalari yana bir bor butun dunyo olimlarining e'tiborini tortdi. Umuman olganda, "madaniyat" deb ataladigan narsaning o'zi "an'ana" bilan bog'liq va XXI asrning madaniy strategiyasi tarixiy madaniy an'analarning ijodiy zamonaviy talqinini amalga oshirishi kerak, ya'ni har xil turli xil ajoyib an'anaviy an'analarni to'plash kerak. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, agar biror xalq jahon xalqlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishni istasa, o'z an'anaviy madaniyatini inkor eta olmaydi va yo'q qila olmaydi. Jahon tarixi odamlarga inson irodasiga bog'liq bo'lmagan madaniy harakat qonunini tobora ko'proq ochib bermoqda. Turli millatlarning bir-biriga zid bo'lgan sivilizatsiyalari faqat bir-biri bilan qo'shilib ketishi mumkin. Yer yuzida vahshiy genotsiddan tashqari, ular shunchaki bir sivilizatsiya bilan almashtiriladi. An'anaviy madaniyatning o'zi ham organik tabiiy ekologik tizimdir. U millatlararo bag'rikenglik erkin tanlov, erkin muloqot va tabiiy evolyutsiya qonuniga amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida shunday deyiladi: "O'zbekiston millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik sohasida o'z an'alariga doimo sodiq bo'lib, bu yo'ldan hech qachon og'ishmasdan ilgari boradi. Mamlakatimizda turli millat va diniy konfessiyalar vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, do'stlik va ahillik muhitini mustahkamlashga birinchi darajali e'tibor qaratiladi. Bu – bizning eng katta boyligimiz va uni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash barchamizning burchimizdir" [1 – B. 54.]. Bundan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda millatlararo madaniyatni rivajlantirish asosida butun mamlakatda, qolayevrsa, butun dunyoda tinchlik va hamkorlikni o'rnatishga qaratilganligini ko'rishimiz mumkin.

Xalqning o'zining tug'ma an'anaviy madaniyatini uzib qo'yishi yoki undan voz kechishi bundan ham mumkin emas. Alohida shaxs hohlaydimi yoki yo'qmi, u o'z shaxsiy taqdirini millatning madaniy an'analari bilan bog'lashi kerak. Shu bilan birga, an'anaviy madaniyati zabt etilgan yoki kastratsiya qilingan xalq o'z poydevorini yo'qotish bilan barobar bo'ladi. XXI asrdagi jahon madaniy harakatining umumiy tendentsiyasi "turli-xillik bilan birga yashash va o'zaro integratsiya" bo'lib, uni hech qanday kuch to'xtatib bo'lmaydi.

Ijtimoiy dunyoqarash nuqtai nazaridan, Yangi O'zbekistonning asosiy g'oyasi millatlararo bag'rikenglik madaniyatini yoki diniy bag'rikenglik inson hayotini tartibga solivchi o'zini o'zi tashkil etuvchi va o'z-o'zini anglashni optimal avtomatlashtirish tizimini qurishdir. Bu o'z navbatida rahm-shafqat odamlarni mehribon bo'lishga undaydi va bu yangi integratsiyalashgan millatlararo muloqatga asoslangan jamiyatdir. Millatlararo bag'rikenglik madaniyati nuqtai nazaridan muloqat tabiiy jarayonga asoslangan ijtimoiy modelni yoqlaydi.

Markaziy Osiyo zaminidagi Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da ilgari surilgan "ezgu amal, ezgu so'z, ezgu fikr" an'anaviy axloqiy konsepsiyalar tomonidan ham targ'ib qilinadi. Bu jumla orqali biz unda aks etgan yaxshilik, bag'rikenglik, millatlararo totuvlik an'anaviy axloqiy tushunchalar va xulq-atvorda ekanligini ko'rishimiz mumkin. "Zardo'sht pokiza axloqi, amalda sobitqadim, hayotda faol, kurashchan, ijodiy mehnat sohibi dindorni – insonni sharaflydi; uning faoliyati, tafakkur ne'matiga ishonadi, ilm va axloqni inson hayotidagi mayoq"[5 – B. 41.] deydi.

Jamiyat taraqqiyoti jarayonida millatlararo madaniyat va bag'rikenglikning ma'naviy jihatlariga e'tibor berish, ijtimoiy unumdorlikni yaxshilash demokratiyaning muhim belgisidir. Millatlararo madaniyat va axloq hayotiy saboqlarda doimo oldinda turadi va Markaziy Osiyoning qimmatli ma'naviy madaniy merosi sanaladi. Qadimdan diyorumizda odamlar axloq va o'z-o'zini tarbiyalashni targ'ib qilganlar, axloqni o'z xatti-harakatlarini o'lchash va tartibga solish uchun mezon sifatida ishlatganlar. Millatlararo madaniyat axloqiy tarbiya jarayonida oilada ota-onalar tomonidan bosqichma-bosqich amalga oshirilishi mumkin. Millatlararo madaniyat an'anaviy o'zbek madaniyatining eng muhim qismidir. Bugungi jamiyatda biz qurayotgan millatlararo madaniyatning axloqiy muhitini an'anaviy axloq va axloqni targ'ib qilishdan ajratib bo'lmaydi, chunki uni uch ming yil davomida o'zbek xalqi sivilizasiyasidan ajratib bo'lmaydi. O'tmishdagi yagona, barqaror va yopiq muhitdan farqli o'laroq, bugungi jamiyatning ochiqligi bizni millatlararo madaniyatli muhitga olib keldi. Madaniyatning xilma-xilligi insoniyatning asl monistik qadriyati va madaniy gegemonligiga qarshi kurashadi va subyekt erkinligi va shaxslarning tanlovini hurmat qiladi, shuning uchun barqaror qadriyatlar tizimi va odamlarning xatti-harakatlari tobora xilma-xil, diskret va ziddiyatli bo'lib qoldi. Zamonaviy globallashtirish bilan axborotlashtirishning uzluksiz jadallashishi va jamiyatimizning zamonaviy o'zgarishlarining chuqurlashishi bilan an'anaviy jamiyatning qadriyatlar tizimi va shaxslarning xatti-harakatlariga ta'sir qiladi.

XULOSA. Markaziy Osiyo xalqlarining hayotida qadimdan o'ziga xos va shu hududga mos axloqiy konsepsiyalar shakllanib kelgan. Ulardan har bir davrda ajdodlarimiz o'zlarining ilmiy, madaniy, axloqiy qarashlari rivojida foylanishgan. Biz ularning ijobiy yutuqlaridan samarali foydalangan holda Yangi O'zbekistonning istiqboli yo'lida birlashib, aniq maqsadlar sari intilishimiz, yosh avlodning ongida milliy qadriyatlarga hurmatni kuchaytirishimiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. –T.: 3-jild, O'zbekiston, 2019. –B. 54.
2. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida.6-jild-T.: «O'zbekiston», 1998.-129-bet.

3. Musayev Odil Raxmatovich. O'zbekistonda millatlararo munosabatlarni rivojlantirishning ijtimoiy-falsafiy xususiyatlari. Falsafa fanlari bo'yicha doktorlik (DsC) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertasiya. Toshkent-2017. – B. 86.
4. Maqsuda Xajiyeva .O'zbekistonda tolerantlikning rivojlanish jarayonlari toshkent – 2008. B. 57
5. Homidiy H. Avestodan Shohnomagacha. –Toshkent: Sharq, 2007. -B. 41.

MILLATLARARO MADANIYAT VA UNING FALSAFIY XUSUSIYATLARI**Oserbayev Yeldos***Al-Farobiy nomidagi Qozoq Milliy universiteti**Falsafa kafedrası dotsenti, t.f.n.***Xoliqov Yunus Ortiqovich***Samarqand davlat chet tillar instituti**Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari kafedrası**dotsenti, falsafa fanlari doktori (DSc),*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Insoniyatning millatlararo madaniyati xilma-xilligi cheksiz imkoniyatlari doimiy tinchlik va kelishuvga olib kelishi ochib berilgan. Millatlararo madaniyat va bag'rikenglik-sivilizatsiyalashgan jamiyat va hayot erkinligi asosi ekanligi falsafiy jixatdan taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: Ma'naviyat, falsafiy, axloqiy, postmodern, sotsium, millatlararo, qadriyat, modernizatsiya, strategiya, bag'rikenglik, jamiyat, ko'p, xilma-xil, xulq-atvor, mentalitet, milliy qadriyat, millat, elat, ong.

Annotation: This article explores how the infinite diversity of humanity's intercultural relations leads to lasting peace and mutual understanding. It provides a philosophical analysis of intercultural relations and tolerance as the foundation of a civilized society and freedom of life.

Keywords: Spirituality, philosophy, ethics, postmodern, society, intercultural, values, modernization, strategy, tolerance, society, diversity, behavior, mentality, national values, nation, ethnicity, consciousness.

KIRISH. Millatlararo madaniyatni rivojlantirishda shaxslararo axloqiy bag'rikenglik madaniyatini ma'rifatparvarlik, insonparvarlik tamoyillari asosida hurmat qilish, shuningdek, ularni qabul qilish davlat strategik taraqqiyotining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Jamiyat ko'p millatli ekan, ular orasida bahamjihatlikni o'stirish, totuvlikni ta'minlash, bu yo'lda o'ziga xos ustuvor yo'nalishlarni belgilab chiqish va tinimsiz mehnat qilish, yurtimizning kelajagini ta'minlashda, rivojini belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Bu yo'lda yurtboshimiz boshchilgida, kelajagimiz avlodlarini har taraflama bilimli, uzoqni ko'ra biladigan, eng asosiysi, barcha sohada yakdil, yetakchi bo'lish kabi hislatlarni o'zida mujassamlashtirgan yetuk kadr etib tarbiyalashda jonbozlik ko'rsatayotgani quvonarli hol, albatta[1; 455-B.]. Shu sababli fuqarolarda, ayniqsa yoshlarda o'zga madaniyatni hurmat qilishlikni rivojlantirish, madaniyatlararo bir-birlarini tushunish, qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish va ular ongiga singdirish bilan bog'liq tadqiqotlar muhim hisoblanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Millatlararo madaniyat va bag'rikenglikni rivojlantirishning axloqiy va falsafiy ildizlarini mustaqillik yillarida respublikamiz olimlaridan S.Otamuratov, Z.Qodirova, U.Saidov, J.To'lanov, X.Xonnazarov, Z.Xusniddinov, E.Yusupovalar o'rganishgan. Keyinchalik bu masala bo'yicha shug'ullangan taniqli chet ellik olimlar qatorida D.Lokk, J.J.Russo, R.Myullerson, K.Popper, B.Spinoza, D.Turiman, L.Drobijeva, A.Karnishev U.Altermatt B.Freyxof, Y.Altermatlar millatlararo madaniyat va bag'rikenglikning axloqiy jarayonlari o'z-o'zidan paydo bo'lasligini ochib bergan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqotda qiyosiy tahlil, tahlil va sintez, nazariyalarni qiyoslash, dala etnografik ishi, tarixiylik, mantiqiylik, ketma-ketlik va tizimlilik usullaridan foydalanilgan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Millatlararo madaniyat inson ijtimoiy borlig'ining asosi bo'lib, ijtimoiy taraqqiyotga intilishning pirovard maqsadidir. Biz barkamol jamiyat qurishimiz kerak bo'lgan har bir millat bir-biri bilan hamkorlik qilishi mumkin. Madaniy muammolar tufayli yuzaga keladigan ichki nizolarni oldini olish va faol ravishda hal qilish, barcha odamlarning zavqlanishini ta'minlash madaniy yutuqlarni teng darajada ta'minlash hamda mamlakatda istiqomat qilayotgan har bir millat qatlamining madaniy huquqlarini ta'minlash zarur. "Millatning istiqboli, xalqning moddiy va ma'naviy mehnati, salohiyati yuksak qadrlanadigan kishilar, o'z hayotini ijodiy va jamiyat taraqqiyotida ijobiy rol o'ynaydigan mehnat asosida qurgan yoshlarga bog'liq"[2; 279-B.]. Jamiyatning yangilanib borishi bilan turli millat vakillarining ushbu yangilanish jarayonlaridagi ishtiroki kuchayib boradi.

Millatlararo madaniyat ijtimoiy integratsiyani keltirib chiqarishi va rivojlanib boraveradigan jarayon hisoblanadi. "Natijada o'tgan asrning 80-yillari ikkinchi yarmidan boshlab milliy mustaqillik uchun kurashlar oldini olib bo'lmaydigan ijtimoiy-siyosiy harakatga aylanib, milliy birlikni mustahkamlash uchun bo'layotgan intilishlarga boshchilik qilayotgan yetakchilar atrofida birlashish jarayoni tezlashib ketdi"[3; 36-B.]. Shu bilan birga, ijtimoiy miqyosda u nafaqat mojarolarning oldini olishga xalqlarni birlashishga ham olib keladi. Xar bir mamlakatning taraqqiyot jarayoni shuni ko'rsatadiki, mamlakatdagi modernizatsiya millatlarni birlashtirib, millatlararo madaniyatning kuchli, barqaror zaminga ega bo'lishiga shart-sharoitlar yaratmoqda. Biroq agar u madaniy rivojlanish strategiyasida o'z o'rniga ega bo'lmasa, uning roli u yoqda tursin, axloq ham yo'q bo'lib ketishi mumkin. Do'stlik va hamkorlik ruhi - ijtimoiy munosabatlarning insonlararo, davlatlararo va tamaddunlararo aloqalarda namoyon bo'ladigan, ularning uzviyligi va barqarorligini ta'minlaydigan ma'naviy omil.

Millatlararo madaniyat jamiyatdagi turli rasmiy va norasmiy o'zaro ta'sirlarning tarmoq tizimini anglatadi. Bu tizim yuzma-yuz aloqa va shaxs bilan muloqotni, shuningdek, shaxs bilan muloqot natijasida yuzaga keladigan majburiyatlarni bartaraf etgan holda o'zaro munosabatlarni shakllantiradi. Millatlararo madaniyat bu - jamiyatning barcha a'zolarining tengligi va hamjihatligi natijasida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat axloqiy me'yorlardir. "Insoniyat o'zining kelib chiqishi, dini, tili, tarixi, qadriyatlari, urf-odatlar va ijtimoiy xususiyatlaridan foydalanib o'zining kimligini aniqlaydi. Odamlar madaniy guruhlar: qabilalar, etnik guruhlar, diniy jamoalar millatlar va keng miqyosdagi sivilizatsiyalar bilan birlashadilar"[4; 7-C.]. O'zaro ishonch va ijtimoiy totuvlikni, axloqiy tamoyillarni keng ko'lamda rivojlantirish, ta'limning barcha bo'g'inlarida turli millatlar farzandlarini inoqligini yo'lga qo'yish, ijobiy potensial resurslardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Millatlararo madaniyat ijtimoiy axloq inson bag'rikengligining yig'indisi ham, ma'naviy ne'matlar yoki tijoratdagi bozor xizmatlari to'plami ham bo'lmagan ko'zga ko'rinmas, maxsus resurs bo'lib, u o'zaro, ishonch, hamjihatlik va ishtirok etish me'yorlarini konkret qiladi. Bu odamlarning normal hayotini ta'minlash uchun ajralmas manbadir.

Millatlararo madaniyatning rivojlanishi jarayonida axloqiy mezonlarni rivojlantirish tizimi uning o'sishining muhim yo'lidir. Bugungi kunda ma'lum bir madaniy qadriyatning ochilishi va yopilishi uning haqiqiylikni tekshirishning yagona o'lchovi bo'lib tuyuladi. Biz jamiyatning, millatlarning taqdirini biror-bir mezonga solib ish yuritadigan bo'lsak, ko'p narsalarni

yo'qotishimiz mumkin. Faqatgina adolat mezonlari va axloqiy tamoiyllargina bizga o'lchov bo'la oladi.

Bugungi kunda millatlararo madaniyatning qiymati madaniyatdan o'z taraqqiyoti va o'rnini almashtirib bo'lmasligini targ'ib qiladi. Millatlararo madaniyat - ijtimoiy hayotda mavjudlikning umumiy shaklidir. Har qanday an'anaviy millatlararo madaniyat maftunkorlikni zabt etishdan kelib chiqadi. Uning tarqalishi kuch va buyruqqa bog'liq emas. Uning jozibasi va yaqinligi hayot ichidagi uyg'un renosansdan kelib chiqadi.

Millatlararo madaniyat jozibasi qalbgga singib ketgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "millatlararo madaniyat - mehmondo'stlik, ezgulik, qalb saxovati va tom ma'nodagi bag'rikenglik bizning xalqimizga doimo xos bo'lgan va uning mentaliteti asosini tashkil etadi"[5; 295-B.]. Bizning ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviyat qadimdan turli millatlarni bir maslak asosida yurtning tinchligi, mustahkam rivojlanishi uchun birlashtirgan.

Dunyoda barcha sohalarga tatbiq etilishi mumkin bo'lgan qat'iy doimiy qiymat yo'q edi. Masalan, siyosiy sohaga taalluqli qadriyat dunyoda to'siqlar va tahdidlarga duch kelishga mahkum edi. Millatlararo madaniyat ham, bag'rikenglik madaniyati ham iqtisodiy jarayonlardan ajratilishi lozim. Veber ta'kidlaganidek, inson madaniyati har qanday o'ziga xos moddiy kuchning tabiiy mahsuli emas, uning ortida moddiy g'oyalarni kesib o'tuvchi murakkab motivlar mavjud, deb hisoblaydi. "O'zbekistonda turli millat vakillarining milliy tarixi, madaniyati, tilini, urf-odatlarini, o'rganish bo'yicha turli tadbirlar o'tkazilmoqda, milliy bayramlar nishonlanmoqda, to'garaklar faoliyat ko'rsatmoqda"[6; 380-B.]. Insonning boshqa mavjudotlardan ajralib turishining muhim usuli tabiat va o'zini yengish harakatidir. Ammo ma'lum bir madaniyat o'zining qadriyat yopilishiga kirganida, madaniyat yarata boshlaydi. Madaniy baxt tomonidan yozilgan instrumental ratsionallik qadriyat ratsionalligini bostirishga kirishadi. Bu dilemmadagi madaniyat allaqachon yemirilish belgisi bo'lib, har qanday yetuk narsa so'lib ketishga yaqinlashmoqda. Ushbu qiyin vaziyatga tushib qolgan madaniyatlar boshqa madaniyatlar bilan muloqot qilish va integratsiya qilishdan bosh tortadilar va mukammallik nazariyasi tufayli boshqa madaniyatlar bilan masofani oshirishda davom etadilar. Shaxs va guruhlarning yangi talablar madaniy mentalitetiga e'tibor bermaslik, madaniy tizimning rasmiy tuzilishidan kelib chiqadigan muammolarga quloq tutmaslik, hatto o'jarlik qilishdir. Ikkinchidan, madaniyat tug'ilgandan so'ng u madaniyatdan boshqa maqsadlarda foydalaniladi, so'ngra u mutlaq e'tiqodga aylanadi. Madaniyatning bu qiyin ahvolini Arnoldning madaniy messianizmi sifatida talqin qilish mumkin emas, unda takabburlik madaniy sa'y-harakatlar va madaniy hurmatda na insonparvarlik, na samimiylik, balki madaniyatni instrumental ratsionallikka tushiradi. Ushbu instrumental nazariyani kechiktirish mantig'i hokimiyatga bo'lgan irodaning rahbarligi ostida va uning ichidagi madaniyat ehtiyojlariga qarab rejalashtirilishi mumkin. Shubhasiz, "asosiy vazifalardan biri yoshlarning millatlararo munosabatlar madaniyatini rivojlantirish bo'lib, ular insoniyat madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi"[7; 365-B.]. Biz o'z oldimizga qo'yilgan maqsadlarimizni doimo yurt ravnaqiga uyg'un holda barcha millatlarning hurmatini joyiga qo'yib amalga oshiramiz.

Millatlararo madaniyatning sinchkovlik bilan tadqiq etilishida, ochiq va yopiq madaniyat turlaridan bahs olish juda muhimdir. Ochiq madaniyat dinamik va progressiv o'zgarishlarni ifodalaydi yoki, aksincha, yopiq madaniyat statik va o'zgarishlardan uzoq turadi. Bu ikki turdagi madaniyat axloqiy mezonlarini jamlab, ularning xususiyatlari bilan aloqador bo'ladi. Ochiq madaniyatda axloqiy mezonning dinamik turi, harakatga va progressga ko'ra yo'naladi. Bu madaniyat turida vaqt konsepsiyasiga katta e'tibor beriladi. Dinamik axloqiy mezon kelajak,

o'zgarish va yangilashni keng tarqatadi. Statik madaniyat esa o'tmish va hozirgi kungagi hayotda ochiq va progressiv dunyoqarashni anglatmaydi. Bu madaniyatda mehnat yutug'i dunyoviy darajasi ko'pincha ta'kidlanmaydi. Statik madaniyat boshqacha aytganda, unda anana, qadriyat, sabr va mustaqillik kabi qadriyatlar ortiqcha ta'kidlanadi, chunki o'zgarishlar muhim ahamiyatga ega emas. Uchun bu turdagi madaniyat simmetriya, istiqomat, hamkorlik va o'zaro jamoatchilik asosida yashaydi.

XULOSA. Millatlararo madaniyatning asosiy tushunchalari, ijtimoiy axloqqa asoslangan bo'lib, ezgulik va yovuzlikka qarshi bo'lishni o'z ichiga oladi. Bu insoniy qadriyatlarni o'rgangan, baxtsiz va shafqatsiz holatlardan tanimaslikning eng yaxshi usullaridan biridir. Muhabbat va ijtimoiy axloq, millatlararo aloqalarni mustahkamlashda va ijtimoiy-axloqiy tadbirlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ammo bu tushunchalar o'zlarini faqat kundalik axloqiy mezonlar orqali ifodalay olmaydi. Ezgulikning axloqiy ideal bilan bog'liqligi boisi shundan, u amaliyotda qahramonlik, vatanparvarlik, insonparvarlik, jasurlik singari tamoyillarni o'z ichiga oladi. Buyuk faylasufning fikricha, insonlar asli "yaxshi" yoki "yomon" bo'lmaydilar. Ya'ni, birov birovdan "kam" yoki "ortiq" emas. Biroq "har qanday inson ezgu xulq, ezgu amalni takrorlayversa, odatga aylanib, fazilat kasb etadi. Buning natijasi baxt-saodatga erishadi"[8; 64-B.]. Millatlararo madaniy bag'rikenglik erkinlik kafolatidir.

FOYDALANGANA ABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир // 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – Б. 455.
2. Миллий истиқлол ғояси. –Тошкент: Академия, 2005. – Б. 279.
3. Общественные науки и современность. –Москва: 1991. №8, -С.36.
4. Самюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций: АСТ. –Москва: 2014. –С. 7.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик – халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг ҳаётбахш манбаи // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. -Тошкент, Ўзбекистон, 2017. –Б. 295.
6. G'aybullayev O. Milliy g'oya tarixi va nazariyasi. –Toshkent: Fan va texnologiya. 2019. –В. 380.
7. Абсалямова А.Г. Развитие межнациональных отношений студенческой молодежи в системе высшего педагогического образования. Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. –Уфа 2007. –С. 365.
8. Форобий Абу Наср. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. –Тошкент: Ёзувчи, 2002. – Б.64.

FUNKSIONAL ANALOGIYANING MORFO-RELIKTOLINGVISTIK TALQINI

*Tursunali Djumayev**Turon universiteti**Sharq tillari kafedrası professori, f.f.d. (DSc)*

Annotatsiya. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ichki strukturasi diqqat bilan tadqiq qilish uning bag'rida behad chigalliklar mavjudligini ko'rsatadi. Bunday muammoli vaziyatlarning yechimi tilga binar aspektda yondashish orqali hal qilinishi mumkin. Til ijtimoiy hodisa bo'lganligi sababli uning behad uzoq vaqtlarga borib taqaladigan tarixi ham mavjud. Aksariyat hollarda tadqiqot ham sinxronik, ham diaxronik aspektda tashkil etilganda, mavjud bunday muammolar o'z yechimini topishining guvohi bo'lishi mumkin. Maqolada hozirgi o'zbek tilining kelishik kategoriyasi ustida fikr yuritilib, lokativ kelishiklarning o'z grammatik vazifasidan chekinilgan holatlari talqin etiladi. Kelishik qo'shimchalarning asosiy vazifasi so'zga sintaktik vazifa yuklashi ekanligi ba'zi o'rinlarda inkor etilib, ular so'z yasash imkoniyatlarini namoyish etishini kuzatish mumkin. Ona tilimizning morfologik sathini har ikki aspektda o'rganilgandagina bunday favqulotda hodisalarning asl mohiyati muayyanlashishi maqolada o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: So'z yasalishi, sinxroniya, diaxroniya, binar aspekt, singarmonizm, kelishik, variant, assimilyativ imkoniyat, desemantizatsiya, qolip.

Annotation. The internal structure of national Uzbek language is multi band so we are learning carefully. We observe different problems and will try to learn the language on binary aspect. The article describes grammatical figure in Uzbek language and shows positions which place grammatical figures do not use own categorical function. It is clear that essential function of grammatical figures is communication but this is not constant in some cases these figures play the role in making word. The article shows clear essence of emergency events that belong to learning national language which on two spaces. This spaces are diachronic and synchronics.

Key words: word-building, synchronics, diachronics, binary aspect, singarmonism, agreement, option, assimilative possibility, desemantization, mold.

KIRISH. So'z yasash bahsi tilshunoslik uchun yangi mavzu emas. Shunga qaramay, tilshunoslar orasida hanuzgacha bu masala borasida bir to'xtamga kelinmagan. 1957 yilda nashr etilgan "Hozirgi zamon o'zbek tili" darsligida so'z yasalishi, asosan fe'l so'z turkumi yasalishi, ikki usul bilan: a) morfologik yoki affiksatsiya (-la: tepkila, -qa: chayqa); b) sintaktik (kompozitsiya) usullari bilan hosil bo'lishi keltirilgan. Fe'lning affiksatsiya usuli orqali: a) fe'ldan fe'l yasalishi; b) fe'l bo'lmagan so'zlardan fe'l yasalishiga bo'linadi [Hozirgi zamon o'zbek tili. Leksikologiya. Fonetika. Grafika va orfografiya. Morfologiya. Toshkent, 1957]. Yangi so'z hosil qilishni tasnif etgan o'zbek tilshunosligidagi ilk manbalardan biri bo'lgan bu asarda so'z yasalishining mohiyati shu ikki usulda jamlangan.

So'zning yangi ma'noga o'tishi masalasi keyingi tadqiqot ishlari hamda ontologik qiymatdagi nashrlarda uning ko'lami o'zgarib, kengayib bordi. Xususan, o'tgan asrning 70-yillarida o'zbek tilining barcha yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan "O'zbek tili grammatikasi" kitobida bu jabha atroflicha qamrab olinadi: "So'z yasash: 1. Grammatik so'z yasash (affiks yordami bilan yasash – affiksatsiya, so'z qo'shish yo'li bilan yasash – kompozitsiya so'zni bir leksik-grammatik

kategoriyadan boshqasiga, boshqa turkumga ko'chirish – kategorial ko'chish yo'li bilan yasash – konversiya). 2. Leksik-semantik so'z yasash (ma'no o'zgarishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi).

3. Fonetik so'z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o'zgarishlar yordami bilan yasash) tusida bo'ladi" [O'zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. Toshkent, 1975]. Ko'rinadiki, yangi ma'noli so'zning yuzaga kelish omillari uch yo'sinda zohir bo'lishi barcha ichki tarmoqlanishini o'zida omuxta etgan holda aks ettirgan.

So'z yasalishi muammosi bilan fundamental planda tadqiqot ishlari olib borgan atoqli olim akademik A.Hojiyevning "O'zbek tilida so'z yasalishi" qo'llanmasida "So'z yasalishining asosiy usullari deb ko'pchilik tomonidan tan olinayotgan va lingvistik adabiyotlarda qayd etilayotgan usullar quyidagilardir: 1) semantik (yoki leksik-semantik) usul; 2) fonetik usul; 3) sintaktik-leksik usul; 4) affiksatsiya usuli; 5) kompozitsiya usuli; 6) abreviatsiya usuli" deya uning turlarini oltitaga etkaziladi [Hojiyev 1989].

So'z yasalish bahsi o'zbek tilining morfologiyasining qonuniyatlari belgilangan deyarli barcha darslik, qo'llanma yoki monografiyalarda yuqorida keltirilgan usullar turlicha talqinlar bilan yoritilib borilgan.

Bu sohaga tadqiqotchi S.Toshaliyeva biroz o'zgachalik kiritishga intilgan. U o'zining "O'zbek tilida okkozional so'z yasalishi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek tilida so'z yasalishiniig tahliliy va tasnifiy yo'nalishini nisbatan atroflicha tadqiq etadi, uning ilmiy tasnifi va asosiy tushunchalari ko'lami ancha keng ekanligini uqtiradi. Olima bu sohani tadrijiy nuqtai nazardan o'rganish borasida hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar ko'pligini ta'kidlagan holda so'z yasalishning yangicha tadqiqi ustida izlanishlar olib borganini e'tirof etadi. Dissertatsiya bu boradagi tadqiqotlardan farqli o'laroq "okkazonal yasalishlarning shaxsiy-ijodiy, matniy-uslubiy hodisa, nutqiy-uslubiy vosita sifatida barqaror, yagona, majburiy marom emas, balki funksional-stilistik (nutqiy tadrijiy – dinamik) marom tamoyilida tadqiq va talqin etish zarurligini" [Toshaliyeva 1998] namoyish qiladi hamda o'zbek tili nutq uslublari borasida o'zgacha tasnif kashf etadi. Muxtasar qilib aytganda, olim sintagmatik munosabatning buzilishi natijasida paydo bo'lib, favqulotda yuzaga keladigan nutqiy birliklarning tasnifini (*ijodkor – ijodxor, kovush – kalish, Ishlarbek – Shilarbek, botqoqvujud, oyoqlibos, ho'lzulmat* singari noodatiy yasalmalarni badiiy matnlar misolida) tadqiq etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Turkiyshunoslikda A.V.Yesipova "Turkiy tillarda so'z yasalishning nazariy muammolari" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida [Yesipova 2011] turkiy tillarda so'z yasashni sistem-struktur planda tashkil qilish prinsiplarini yoritib bergan. U so'z yasalishiga doir barcha yaratilgan ishlardan farqli ravishda shor tilining imkoniyatlariga tayanib, bu sohaga quyidagi yo'sinda yondashadi:

- so'z yasalishining boshqa tizimlar bilan aloqalarini, ma'noviy texnologik tadqiqot apparatini ishlab chiqish;
- so'z yasalishini tanlashning ishonchli mezonlarini aniqlash;
- so'zni ifodalashning sxematik usuli asoslarini ishlab chiqish;
- morfemaning identifikatsiyasi va tavsifi yangi so'zlarni shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy hodisalarni aniqlash;
- so'z yasalish ma'nosining har xil turlarining kompleks tavsifini berish;
- so'z yasalishini identifikatsiya qilish jarayonida uning iyerarxiyasini ochib berish, shakllanish variantlarini aniqlash polisemantik affiksning hosilaviy ma'nosining ratsionini belgilash;

- soʻz yasash birliklarining xususiyatlari va ular oʻrtasidagi munosabatlarni aniqlash;
- shor tili materiali asosida “koʻp darajali soʻz yasash modeli” tushunchasini kiritish;
- soʻz yasash vositalarining taʼrifi va leksik soʻz yasashning semantik usulini rivojlantirish;
- affiks modellarini yaratish soʻz hosil qilishning original va leksik-semantik usullarini ishlab chiqish;
- soʻz yasash tizimini tavsiflashning nazariy asoslarini ishlab chiqish va hokazo.

Demak, A.V.Yesipova turkologiyada soʻz yasashga boʻlgan munosabatning yangi bosqichini taklif etish orqali bu sohaga boʻlgan eng yorqin marralarni belgilab beradi.

V.R.Faxrutdinovanning “Totor tilida tarixiy feʼl yasalishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida asosan feʼl soʻz turkumidagi soʻz yasalishi tadqiq qilinadi. Ishning ichki tarkibi yasalmaning morfem tarkibining soddadan murakkabga boʻlgan iyerarxiyasiga nisbatan tartiblanadi, yaʼni hosilaning bir oʻzakliligidan uch oʻzaklilik belgisiga koʻra joylashtiriladi. Shuningdek, har bir talqin etiladigan yasalmish va yasovchining etimologik tahlili morfemalarning birikish imkoniyatlari, soʻz yasalishining umumiy va oʻziga xos morfonologik qonuniyatlari ochib beriladi [Faxrutdinova 2007].

Dissertant soʻzning asosi, soʻz yasovchi va yasalmaning etimologik tahlilini, maʼnosini, hozirgi qaysi turkiy tillarda saqlanganini hamda mazkur hosilaning ilmiy-etimologik izohi qaysi manbada keltirilganligini aniq koʻrsatib bergan. Masalan:

a) Qadimgi monosillabik ildiz + soʻz yasovchi affiks: *alda-* “aldanmoq», “ahmoq” otidan **a:l* “hiyla», turk, chigʻatoy, uygʻur tillarida “aldash” maʼnosida saqlanib qolgan. Ozarbayjon tili va lahjasida ham uchraydi (Sevortyan, 1974: 126; Shcherbak, 1970: 193);

bil- “bel” magʻlub etish – **ba* otidan “belkurak”: *bi* “bezi”, “beshik” soʻzlari tarkibida uchraydi (Sevortyan, 1978: 111);

ozay- “uzaymoq” **uz* “uzunlik”, “balandlik” otidan “uzaytirilsin” maʼnosini bildiradi; gagauz, xakas tillarida saqlangan (Sevortyan, 1974: 570-572; Axmetyanov, 2001: 153);

b) qadimiy monosillabik ildiz + buyruq affiksi:

arin- “toza boʻlish” feʼlidan “qutulish” maʼnolarida saqlanib qolgan, tuva hamda qadimgi tillarda qoʻllangan, **ar* otiga “toza”, *-in* buyruq-istak nisbati qoʻshimchasini qoʻshishdan hosil boʻlgan va yoqut tilida saqlanib qolgan (Sevortyan, 1974:185).

V.R.Faxrutdinovanning bu tadqiqot ishi turkiyshunoslikda nafaqat soʻz yasalishi, balki bir yoki bir nechta yasovchilardan yuzaga kelgan hosilalarning morfem strukturasi va ularning etimologik tahlilini aniq hamda mukammal berganligi bilan oʻziga xos munosib qiymatga ega hisoblanadi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Tilshunoslikda tahlil etilgan barcha manbalarda yangi soʻzning paydo boʻlishi *yasalish asosi + yasovchi* → *hosila* qolipi borasidagi tasniflar keltiriladi. Lekin tilimizda shunday tarkibli soʻzlar borki, ularning zohiran yasama ekanligi sezilib tursa-da, yasalish asosi va yasovchi tuzilmalarga boʻlishning iloji yoʻq. Bunday serbahs muammolarga taniqli tilshunos olim H.Neʼmatov oʻz vaqtida munosabat bildirgan edi: Hozirgi oʻzbek tilida oʻz unumdorligini saqlab qolgan qator soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar ayrim soʻzlar tarkibida turli uygʻunlik koʻrinishlarda qotib qolgan va ulardagi qoʻshimchalar adabiy tilimizda qoida boʻlgan fonetik koʻrinishdan farq qiladi: *otliq, sovliq, suvliq, oshliq, suyuqlik, yogʻliq (-lik* qoʻshimchasi); *olgʻa* (joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi); *tashqari, ichkari, ilgari, yuqori* (birinchi qoʻshimcha *-qa, ka, -ga* tarixan joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi); *urush* (*ish* – harakat nomi qoʻshimchasi) va hokazo [Neʼmatov 1992].

Taklif etilgan muammoli masalaning dastlabkisi bo'lgan *otliq, sovliq, suvliq, oshliq, suyuqlik, yog'liq* so'zlaridagi *-liq* o'zakdan anglashilgan ma'noga egalik qilish yoki yasalma mavhum ot yasovchi qo'shimchani qattiq varianti ekanligi haqidagi izohni keltirish mumkin bo'lsa, *olg'a, tashqari, ichkari, ilgari, yuqori; urush* singari so'zlar borasida bunday hukm to'g'ri kelmaydi. Ona tilimizning ichki strukturasi diaxronik va sinxronik yondashuvlarning omuxtaligida nazar solinsa, bundan ham ko'proq, bundan ham turli-tuman munozarali vaziyatlarni ko'rish mumkin. Biz quyida shunday muammoli ko'rinishlarning ayrimlari borasida fikr yuritamiz.

Hozirgi o'zbek tili uchun serbabs bunday munozarali masalaning ko'lami o'ta kengligi bois ularni quyidagi yo'sinda chegaralab olishni maqbul deb bildik:

I. Kelishik kategoriyasining so'z ma'nosining o'zgarishiga ta'siri.

II. Fonetik farqlanishning so'z ma'nosi o'zgarishiga ta'siri.

I. Kelishik qo'shimchalari so'z ma'nosiga ta'sir etmaydi, ular odatda ot yoki otlashgan so'zning fe'lga, otga yoki boshqa biror so'zga grammatik aloqasini – gap tizimida gap bo'laklari o'rtasidagi mynosabatlarni anglatadi [Hozirgi o'zbek adabiy tili, 1976]. Nutqda bu qoida har doim ham to'g'ri kelavermaydi. Ayrim qo'shimchalar kelishik qo'shimchalari bilan zohiran mos kelsalar ham, so'zlarni yoki gaplarning o'zaro munosabatini belgilashga ishtirok eta olmaydigan pozitsiyada turib qolishadi. Masalan, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarining affikslari ba'zan o'z grammatik vazifalaridan yiroqlashib ketgan holda o'zbek jamiyati nutqida qo'llanadi.

Qadimgi turkiy tildagi kelishiklar soniga nisbatan azaldan turkiyshunos olimlarning qarashlari yakdil emas. Atoqli turkolog olim A.N.Kononov bu davr yozma obidalari tilida o'n bitta kelishik borligini sanab o'tgan edi (1-jadval).

1-jadval.

t/r	Kelishik nomi	Ko'rsatkichlar	
		Undoshdan keyin	Unlidan keyin
1	Nominativ	–	–
2	Akkuzativ	<i>-ыг'/-ig, -уг'/-yg</i> <i>-ын/-in, -ны/-ni</i>	<i>-g'/-g, -n</i> <i>-ны/-ni</i>
3	Dativ-lokativ	<i>-qa/-kə, -a/-ə</i>	<i>-qa/-kə</i>
4	Lokativ-ablativ	<i>-ta/-tə, -da/-də</i>	<i>-da/-də</i>
5	Ablativ	<i>-tan/-tən, -дын/-din</i>	<i>-дын/-din</i>
6	Instrumentativ-komitativ	<i>-ын/-in</i>	<i>-n</i>
7	Genitiv	<i>-ың/-iң, -ыг'/-ig</i>	<i>-ның/-niң</i>
8	Direktiv	<i>-ры/-ri, -ru/-ry</i>	
9	Lokativ-direktiv	<i>-ra/-rə</i>	
10	Dativ-direktiv	<i>-g'aru/-gəry, -g'ar/-gər</i>	

11	Dativ-terminativ	-ya/-ya

Boshqa olimlarning qadimgi turkiy til kelishiklariga nisbatan bildirgan xulosalari bu tartibga aynan to'g'ri kelmasligi mumkin, ammo qaysidir jihatlari bilan mazkur paradigmaga baribir yaqin keladi.

Akademik A.N.Kononovning bunday keng qamrovli tasnifi qadimgi turkiy til bilan birgalikda hozirgi turkiy tillarning ham kelishik kategoriyasiga muayyan o'xshashliklari bilan mushtaraklik kasb etadi. Bu talqin o'zbek tilining kelishik kategoriyasi uchun ba'zi bir jihatlari bilan umumiyliklarga egaligini kuzatuvlarimiz namoyon etdi. Kelishiklarning o'zbek jonli xalq tilida turli-tuman ko'rinishda qo'llanishi ham, shu sohaga doir ilmiy tadqiqotlarda kelishiklar tizimiga oid grammatik ma'nolarning behad keng ekanligi ham o'tmishdosh tillarning merosi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, kelishik shakllari asosida yuzaga kelgan ba'zi bir leksik birliklarning zohiriy ko'rinishlari hozirgi o'zbek tili orfografiyasi qonuniyatlariga sig'may qolganligi ham yuqoridagi fikrlarga hamohanglik kasb etadi.

1. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi boshqa turdoshlaridan o'zining ko'p variantlilik bilan ajralib turadi. Boshqa kelishik qo'shimchalari bitta bo'lgani holda jo'nalish kelishigi *-ga, -ka, -qa* singari uchta imlo qoidalari bilan mustahkamlangan variantlarga ega. Kelishikning variantdorligi tilning ibtidosidan kelib chiqqan holda belgilanganligi aniq. Shunga qaramasdan, tilda uning boshqa ko'rinishdagi va boshqa funksiyadagi variantlari ham tarixiy singarmonistik va assimilyativ imkoniyatlarini saqlagan holda iste'mol etiladi. Ayrim hollarda bunday variantlilik o'z funksional doirasidan tashqari chiqib, so'zning semantik strukturasi ta'sir etish xususiyatini namoyon qiladi. O'TILda berilgan *qaytaga, ertaga, jo'rttaga, o'zga, ko'ndalangiga, birvarakayiga, birakayiga, mayliga, birdaniga, tikkasiga, surunkasiga, yonlamasiga, aylanasiga, uzunasiga, chappasiga, yoppasiga, sirasiga, qatorasiga, ertasiga, mardchasiga, tentakchasiga, chalqanchasiga, o'g'rinchasiga, ochiqchasiga, yalpisiga, teskarisiga, alanga, qaytanga, tekinga, birga* singari misollarda *-ga* affiksi shunday qiymat kasb etishi ko'rinib turibdi. Misol tariqasida birinchi leksik birlik bo'lgan *qaytaga* so'zining morfem tuzilishini tubandagicha belgilash mumkin:

qay- – so'roq olmoshi, *-t-* – orttirma nisbat ko'rsatkichi, *-a-* ravishdosh hosil qiluvchi affiks, *-ga* – jo'nalish kelishigi qo'shimchasi asosida paydo bo'lgan so'z: *qaytaga* – ravish. Biroq bu talqin *qaytaga* so'zining morfologik tabiatini aks ettira olmaydi. Shunday tartibni sirasi keltirilgan yuqoridagi so'zlarning ko'piga nisbatan qo'llash mumkin. Morfem tuzilishi shunga o'xshash so'zlarning mohiyatini tarixiy-qiyosiy, etimologik tadqiq asosida aniqlagandagina so'zning morfem mohiyati to'g'ri va to'laqonli asoslanadi.

Hozirgi o'zbek tilida qadimgi turkiy tilda qo'llangan, ya'ni 6-jadvalda aks etgan kelishik qo'shimchalarining deyarli barchasi iste'molda, faqat ularning vazifalarida bir qadar o'zgarishlar sodir bo'lgan. Xususan, qadimgi turkiy tilda dativ-lokativ (payt-o'ringa nisbatan yo'nalish) kelishigi qo'shimchasi bo'lgan *-qa/-ka, -a/-ə (-ga/-g'a)* endi yo'nalish ma'nosidan tashqari yasovchilik xususiyatini o'zida mujassam etgan. Fikrimizning isboti uchun *olg'a* hamda *orqa, o'zga* ravishlari ustida to'xtalaylik.

Olg'a so'zining ikkinchi bo'g'ini *-g'a* jo'nalish kelishigi qo'shimchasi bilan zohiran shakldosh, shuning uchun bu erda yo'nalish ma'nosi sezilib turibdi, ammo uni o'zak va qo'shimcha singari ikki morfemaga ajratishning iloji yo'q. Muammoning sabablarini etimologik tahlil orqali muayyanlashtirishga intilamiz.

Olg'a ravishining etimologik belgisini tahlil qilar ekan, H.Vamberi uning o'zagi *il, el, al* "old", "oldinga" ma'nolarini, (Vamberi, 12), M.Rasyanin *ala, ali* "pastga" ma'nosini bildirishini (Räsänen, UW, 51) yozishgan edi. Shu o'zakning kelib chiqishini tatbiq etgan olim V.Bang *olg'a* hamda *oldin* so'zlari gomogen asosli bo'lib, *old* so'zidagi *-d* makon ko'rsatkichi *-din* chiqish kelishigi qo'shimchasi ekanligini keltirgan (V. Bang KOsm. I, 62). Demak, *olg'a* "oldinga" ma'nosini o'zida mujassam etuvchi bo'linmas morfemaga aylangan.

Orqa (arqa) ravishi *ar-* fe'l-ot o'zagidan shakllangan. Mo'g'ul tilida *aru//ar* "tog'ning orqa, soya tomoni" ni anglatadi (VGAS, 1, 94), *ord* (ard) "orqadan" (MRS, 42) ma'nosiga ega. H. Vamberi *art* asosidagi *-t* unsurini lokativ kelishigi qo'shimchasi deb hisoblagan (Vam. 19). Bu so'z oltoy tillarining hammasida fonetik farqlar va semantik o'zgarishlar bilan qo'llanadi. Shunga o'xshash *irg'a, irg'i* so'zlarining o'zagi *ir* "tebranish" ma'nosini berib, asosga *-g'a* jo'nalish, *-g'i -gi* buyruq-istak ma'nolarini yuklovchi qo'shimchalardir.

O'zga – so'zining A.G'ulomov "qisqa" degan ma'noni ifoda etishini, ("Byulliten' AN Uz.SSR", 1946, – №12, – S. 30), H.Vamberi esa *öz-, üz-* "uzmoq", "bo'lmoq" fe'li bilan *-ga* qo'shilishidan hosil bo'lganligini isbot etishga harakat qilishgan edi (Vam., 63).

Dativ-direktiv (payt-jo'nalish) kelishigi esa *ilgari (il+gari), ilg'or (-il+-g'aru)* so'zlari tarkibida saqlanib qolgan. *Ilgari – il* "oldin" ma'nosini bildiradi, *-gari* jo'nalish kelishigi qo'shimchasi. *Ilk, ilik* so'zlari ham shundan kelib chiqqan. (DTS, 207, "Devon", 1, 48).

Akademik A.N. Kononov tayin qilgan direktiv (jo'nalish) kelishigi qo'shimchasi *o'g'ri* tipidagi so'zlarni shakllantirishga xizmat qilgan. H.Vamberi *o'g'ri* so'zi "sekin", "sirli" ma'nosini tashiydigan *oq, og'* o'zagiga *-ri* kelishik qo'shimchasining qo'shilishi yordamida paydo bo'lganligini ma'lum qiladi. (Vam. 9). Demak, bu erda kelishik qo'shimchasi forma yasovchilikdan ot yasovchilik vazifasiga o'tganligini ko'rish mumkin.

O'zbek tilining leksik zaxirasiga nazar tashlansa, unda kelishik qo'shimchalari zohiriy o'zgarishga uchragan, ya'ni hozirgi o'zbek tilining kelishik shakllaridan o'zgacha formaga o'tgan, shuningdek, so'z o'zgartiruvchilik vazifasidan ham xoli bo'lib so'z yasovchilik, aniqrog'i fe'l yasovchilik vazifasini o'zida mujassam etganligining guvohi bo'lish mumkin. Masalan, tilimizdagi *ingra, hungra, sachra* qolipidagi so'zlarni o'zak va qo'shimchaga ajratilganda, asos lug'aviy ma'noga ega, ammo qo'shimcha esa hozirgi forma hosil qiluvchining ham, so'z yasovchining ham birortasiga mos kelmasligi ma'lum bo'ladi.

Tarixan lokativ-direktiv kelishigi shakli bo'lgan *-ra* affiksining so'z yasovchilikka tomon siljiganligini *ing-, hung-* taqlid so'zlariga hamda *sach-* fe'lga qo'shilib yangi fe'l yasaganligida ma'lum bo'ladi. Ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilda ko'p funksiyali so'z o'zgartiruvchilik hozirgi o'zbek tiliga kelib, o'z vazifasidan tashqari yasovchilik sari siljib, qadimiylik xususiyatlarini saqlab turibdi.

Tadqiqotchi M.Usmonova bunday qolipdagi so'zlarning barchasini bir qolipga solib, soddalashish natijasida vujudga kelganligini uqtirsa [Usmonova 2018], A.Berdialiyev yaxlitlashish-soddalashish natijasida hosil bo'lgan, qo'shimchalar esa funksionallashgan, asemantiklashgan deb biladi [Berdialiyev 2013]. O'z vaqtida professor Y.Tojiyev *-ra* affiksini o'zlik daraja hosil qiladigan forma yasovchilar qatorida sanagan [Tojiyev 1992].

Teskari, ichkari, nari, sari, tashqari, egri, ayri, bukri, yuqori so'zlarining M.Usmonova soddalashish oqibatida shu shaklga kelib qolganligiga urg'u berib, ulardagi soddalashish uch

darajali: *tashqari*, *ichkari* soʻzlarida soddalashish endi boshlangan; *teskari* soʻzida soddalashish holati tugallangan; *yuqori*, *ilgari*, *singari* soʻzlarida soddalashishning yuqori bosqichi amalga oshib boʻlgan, degan xulosaga kelgan [Umonova 2018]. Ayon boʻladiki, olima bu soʻzlarga faqat formal jihatidagina yondashadi, kelishik qoʻshimchalarining soʻz maʼnosiga oʻzgartirish jihatiga diqqatini jalb qilmaydi.

Shuningdek, M.Usmonova A.Gʻulomovning *yuqori* soʻzi etimologiyasiga koʻra aslida *yuq* (*yuq*, *yoʻq*) otiga *-qari* qoʻshimchasini qoʻshish bilan hosil qilingan [Ayyub Gʻulomovning ilmiy merosi (1-kitob). – Toshkent: Universitet, 2005], degan fikrini ham maʼqullaydi. Vaholanki, *yuqori* soʻzining yumshoq asosli va varianti *yuksak* soʻzi ham tilda mavjud boʻlib, har ikkisi ham “baland”, “oliy” maʼnolarini anglatishini eslatga, maqsadga muvofiq boʻlar edi.

2. Oʻrin-payt kelishigidagi odatda soʻz harakat manbaini yoki boshqa biror predmetning oʻrnini, joyini yoki harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni koʻrsatadi [Hozirgi oʻzbek adabiy tili, 1976]. Bu hukm nutqda har doim ham toʻgʻri kelavermaydi. Kelishikning atalishi oʻrin-payt boʻlishiga qaramasdan, baʼzan lokativ-ablativ kelishigi vazifasini namoyish etib, joʻnalish kelishigi misoli turfa formal-semantiklik kasb etmasa ham, formalarida soʻz yasashga nisbatan siljish sodir boʻlganligi seziladi. Masalan: *yanada*, *gohida*, *baʼzida*, *aslida*, *yoʻsinda*, *kamida*, *haqida*, *qaraganda*, *agarda*, *odatda*, *gʻoyatda*, *haqda* soʻzlarining aksariyati oʻzlashma (*baʼzida*, *aslida*, *odatda*, *gʻoyatda*, *haqida*, *haqda* – arabcha; *gohida*, *agarda* – fors-tojikcha yoki eroniy) tarixiy etimologik qatlam (TEQ) ga xos boʻlsa, *yoʻsinda*, *kamida*, *yanada*, *qaraganda* turkiy (oʻzbekcha) TEQga mansub.

Tadqiqotchi M.Usmonova *kamida*, *yanada* soʻzlariga diqqatini qaratmagan, *yoʻsinda* hamda *qaraganda* soʻzlarining modal soʻzlarga oʻtib soddalashganligini uqtirgan [Usmonova, 2018]. Demak, olima bu soʻzlarning yasalishi oʻrin-payt kelishigi shaklida sodir boʻlganligini qaysidir maʼnoda tan oladi.

Bu tipdagi soʻzlarning morfem tarkibini analiz qiladigan boʻlsak: *yoʻsinda* (ot + *da* → modal soʻz); *kamida* (sifat + *-da* → modal soʻz); *yanada* (ravish + *-da* → modal soʻz); *qaraganda* (feʼl + *-gan* + *-da* → koʻmakchi) yasalish asosi ham, hosila ham turli-tuman soʻz turkumlariga borib taqalishini koʻrish mumkin. Baribir bu soʻzlarda oʻrin-payt kelishigi formasi *-da* soʻzga sintaktik vazifa yuklashdan tashqari lugʻaviy maʼnoning oʻzgarishi uchun ham xizmat qilmoqda. Umuman olganda, oʻrin-payt kelishigi koʻpgina ilmiy-tadqiqot ishlari uchun mavzu boʻlgan [Abdullayev F. Kelishik affikslarining genezisiga doir // Oʻzbek tili va adabiyoti, 1962; Neʼmatov H. *-gʻa*, *-da* kelishik qoʻshimchalarining funksional almashinuviga doir // Oʻzbek tili va adabiyoti, 1973. – №4. – B.44-46].

3. Chiqish kelishigi eng keyin shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Qadimgi turk tilining dastlabki davrlarida uning vazifasini oʻrin-payt kelishigi oʻtagan. Bu kelishik qoʻshimchasini olib kelgan: *halitdan*, *tubdan*, *birdan*, *qaytadan*, *tezdan*, *ataydan*, *chindan*, *qoʻqisdan*, *toʻsatdan*, *yangidan* singari soʻzlar “harakatning boshlanishi, kelib chiqishi, manbai, ajralish oʻrni, vaqti, sababini yoki harakatning bajarilishida vosita boʻlgan predmetni bildirishdan” [Hozirgi oʻzbek adabiy tili, 1976] yiroqlashib ketgan. Biz yuqorida talqin etgan joʻnalish, oʻrin-payt va chiqish kelishigi qoʻshimchalarining nomeʼyoriy vazifalar bilan qoʻllanishini T.Mirzaqulov submorflar (submorf – «morfga oʻxshash»; morf – morfemaning amaldagi bir koʻrinishi) nomi bilan atagan [Mirzaqulov 1994]. Bu oʻrinda chiqish kelishigi qoʻshimchasi ham submorfga oʻtgan holatda nutqqa kirgan.

Muallifning talqiniga koʻra, lisoniy birliklarning voqelanish jarayoni asosiy maydon (yadro), unga tutash zonalar (periferiya) singari nutqiy birliklar mushtarakligida sodir boʻladi.

Morfemikada o'zak va qo'shimchalar, nolb morfemalar, analitik formalar yadroni tashkil etsa, qolgan boshqa birliklar – submorflar, affiksoid va radikoidlar, affiks-yuklamalar morfemalarga yondosh boshqa vositalar ana shu yadro bilan turli darajada bog'langan zonalar xarakterida bo'ladi [Mirzaqulov 1994]. Ko'rinadiki, olim morfemikani maydon sifatida tasavvur etadi va mohiyatdan biroz chetga chiqadi. Bu o'rinda o'zakni yadro, unga birikish imkoniyatiga ega bo'lgan morfemik birliklar markaz (sentri) va submorflar maydonning chekka qismidan (pereferiya) o'rin oladi, deb belgilansa, bu birliklar o'rin va vazifa nuqtai nazaridan moslik kasb etar edi. Chunki kelishik shakllarining o'z vazifasidan tashqari pozitsiyasida turib nutqda qo'llanishi boshqa birliklarga nisbatan ancha passiv, shu sababdan ham u tadqiqotchilarning nazaridan bir oz chetda qolib kelmoqda.

II. Bundan tashqari, so'z yasashida morfemalarning variantlashuvi ham alohida mohiyat kasb etadi. Aslini olganda, qo'shimcha morfemalarning singarmonistik variantlari asosning tabiatiga moslashib qo'shiladigan bir mavqeda bo'lgan affikslardir. Masalan, *-lik* va *-liq* qattiq-yumshoqligi bilan o'ziga muvofiq keladigan asosga qo'shila olish imkoniyatiga ega: *to'liq//bukik* (ot yasalishi); *sog'liq//birlik* (sifat yasalishi) kabi. Ayrim hollarda bir asosga ikki singarmonistik variantli qo'shimcha qo'shilganda ham so'zning ma'nosiga putur etmaydi: *yaxshilik – yaxshiliq, yomonlik – yomonliq* singari.

Shunga qaramay, ayrim hollarda bu nisbat sifat o'zgarishiga tomon yuz tutadi: bir asosga bir qo'shimchaning ikki singarmonistik varianti qo'shilganda, o'zakning lug'aviy ma'nosida o'zgarish yuz beradi, ya'ni ikki qo'shimcha morfema ikki lug'aviy birlikni – ikki yangi so'zni yuzaga keltiradi. Masalan, *borlik* – mavjud narsa (существование); *borliq* – dunyo, olam (mir); *tuzlik* – tuzi bor, *tuzliq* – dunyo, olam kabi. Bu kabi oppozitiv juftlikni ko'p davom ettirish mumkin: *bog'lik – bog'liq; suvlik – suvliq, otlik – otliq* va hokazo.

Bunday desemantizatsiya hodisasi qadimgi turkiy tilda ancha rivojlangan edi. Mahmud Koshg'ariy bir asosga ikki singarmonistik variantli qo'shimchani qo'shib ikki so'z yasashiga *qatig'* – “qotgan”, *qatiq* – “qattiq”; *tutug'* – “garov”, “afsun”, *tutuq* – “parda” singari talay misollarni keltirishi yuqoridagi lisoniy hodisaning azaldan mavjud bo'lganligidan guvohlik beradi.

Shuningdek, so'z yasashini affikslarning shevaga oid variantlari ham yuzaga keltirishi yana bir muhim hodisa sanaladi. Ma'lumki, o'zbek tili ko'p lahjali tildir. Bu xususiyati bilan u boshqa barcha turkiy tillardan ajralib turadi. Tilimizda ham leksik birliklarda bo'lgani kabi morfemalarning ham aralash qo'llanishi bor hodisadir. Ya'ni *achchiq* – *achchuv, sanchiq* – *chanchuv, bug'* – *buv* juftliklarida qarluq va qipchoq lahjalarining farqlanishi mavjud. *Chizuv* – *chiziq, qishlov* – *qishloq, sanchiq* – *sanchuv, yoziq* – *yozuv* juftliklarida esa morfologik desemantizatsiya bir asos doirasida yuzaga chiqadi. Ya'ni *chizuv* – harakat nomi, *chiziq* – ot, *qishlov* – harakat nomi, *qishloq* ot; *sanchuv* – harakat nomi, *sanchiq* – ot; *yozuv* – harakat nomi, *yoziq* – ot.

Demak, olimlar haqli ravishda ta'kidlaganlaridek, yaxshi sinxroniya nafaqat statik, balki dinamik hamdir, aksincha, yaxshi diaxroniya, nafaqat dinamik, balki statik hamdir [Климов Г.А. Синхрония-диахрония и статика-динамика // В кн.: Проблемм языкознания. – М., 1967].

XULOSA. 1. Kelishik shakllari so'zlariga sintaktik vazifa yuklashidan tashqari boshqa funksiyalarni ham bajarib kelishi nutqda ko'p kuzatiladi. Bunday qo'llanishlar morfologik shakllarning o'tmishi bilan bog'liq.

2. So'z moddiy tarkibining o'zgarishi nafaqat uning zohiriy jihatiga ta'sir etadi, balki ularga semantik mohiyat ham yuklashini unutmaslik kerak.

3. Morfemalarning singarmonistik variantlari faqat fonetik farqlanish bo'lib qolmay, ayrim hollarda bir affiksning ikki singarmonistik varianti bir o'zakka qo'shilganda bir-biridan farqlanuvchi ikki mustaqil so'z hosil qilishi ham mumkin.

4. Yuqoridagi fikrning aksi o'laroq ayrim asoslarning ikki varianti (ham qattiq, ham yumshoq) tilda hamon faol iste'molda (*yuqori ~ yuksak, ko'pmoq ~ qo'pmoq*), singarmonizmning bu monolit qonunining buzilishini ona tilimiz bag'rida eng qadimgi davr – oltoy tilining belgilari hamon tarixiy bardavomlik sifatida yashab kelayotganligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуллаев Ф. 1962. Келишик аффиксларининг генезисига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – №4.
2. Айюб Фуломовнинг илмий мероси (1-китоб). 2005. Тошкент: Университет.
3. Бердиалиев А. 2013. Сўз таркиби ва шакл-маъно номутаносиблиги. Бишкек.
4. Есипова А.В. 2011. Теоретические проблемы словообразования в тюркских языках. Москва.
5. Фахрутдинова В.Р. 2007. Словообразование татарского глагола в историческом аспекте: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Казан.
6. Ҳожиёв А. 1989. Ўзбек тилида сўз ясашиши. Тошкент: Ўқитувчи.
7. Климов Г.А. 1967. Синхрония-диахрония и статика-динамика. Москва.
8. Мирзақулов Т. 1994. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. Тошкент: Ўқитувчи.
9. Неъматов Ҳ. 1992. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент: Ўқитувчи.
10. Неъматов Ҳ. 1973. -ға, -да келишик кўшимчаларининг функционал алмашинувига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, №4.
11. Тожиёв Ё. 1992. Ўзбек тили морфемикаси. Тошкент: Фан.
12. Тошалиева С.И. 1998. Ўзбек тилида оккозионал сўз ясашиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. Тошкент.
13. Усмонова М.К. 2018. Ўзбек тилида сўз морфем таркибининг содаллашиши: Филол. фан. буйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. Самарқанд.
14. Ўзбек тили грамматикаси. 1975. I том. Морфология. – Тошкент: Фан.
15. Ҳозирги замон ўзбек тили. 1957. Лексикология. Фонетика. Графика ва орфография. Морфология. Фахри Камол таҳрири остида. Тошкент: Фан.

NAVOIY VA CHO'LPON: KO'K – YER KONSEPTI (bir ruboiy va to'rtlik misolida)

Suvon Meli

filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada Navoiy va Cho'lpon ijodida "ko'k-yer" konsepti tadqiq etiladi. Tahlillar orqali har ikki shoir ham mumtoz va hozirgi o'zbek tilida ko'kning ko'plab sinonimlari – osmon, samo, falak, gardun, fazo, sipehr, minu, shuningdek, ko'k va yerni anglatuvchi arzu samo iborasi mavjud bo'lishiga qaramay, aynan sof turkiy so'zlar – "ko'k" (osmon) va "ko'k-yer" (ko'k-yer) birikmasini qo'llaganlik sabablari oydinlashtiriladi.

Kalit so'zlar: san'at, ruboiy, to'rtlik, she'r, san'at, so'z, poetika, ilm, aruz

Annotation. The article explores the concept of "sky-earth" in the works of Navoi and Cholpon. Through analysis, the article clarifies why both poets, despite the availability of numerous synonyms for "sky" in both classical and modern Uzbek – such as osmon, samo, falak, gardun, fazo, sipehr, minu, as well as the phrase arzu samo which denotes both sky and earth – chose to use the purely Turkic words "ko'k" (sky) and the combination "ko'k-yer" (sky-earth).

Key words: art, rubai, quatrain, poem, art, word, poetics, science, aruz

KIRISH. "Yer" so'zining ma'nosi birqancha. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da so'zning o'n bir ma'nosi qayd etilgan. Biz ko'zlagan maxsus ma'nosi esa inson umrguzaronlik qiladigan, kun kechiradigan makonni anglatib, past, quyi degan holatni ham bildiradi. Ust-ost, baland-past, yuksak-tuban kabi antonimlar ko'k-yer konsepti bilan muayyan holatlarda mazmunan yaqinlashadilar.

Biz bu o'rinda nega "konsept" so'zini ishlatmoqdamiz. "Konsept biron bir tushunchaning tilda ifodalangan mohiyatidan muayyan darajada farq qiladigan o'ziga xos mazmuni. Konsept tushunchada aks etadigan ontologik asosni yanada yorqinroq ifodashga yordam beradi". YA'ni bizning holatda konsept tarzda nomlanayotgan ko'k va yer so'zlari oddiy qo'llovdagidan boshqacharoq, maxsus ma'no anglatishi kuzatiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. O'zbek adabiyotshunosligida she'riyat poetikasi sohasida I.Sulton, U.To'ychiyev, O.Sharafiddinov, N.Karimov, R.Orzibekov, Y.Is'hoqov, B.Akramov, N.Rahimjonov, I.Haqqulov, H.Boltaboyev, D.Quronov, N.Afoqova, A.Sabirdinov, U.Hamdami, B.Karimov, U.Jo'raqulovlarning ilmiy-tadqiqot ishlari yaratilgan. Ushbu olimlarning tadqiqotlarida Alisher Navoiy va Cho'lpon ijodi atroflicha tahlilga tortilgan. Jumladan, Z.Eshonovanning "Cho'lpon she'riyatining xususiyatlari" nomli, Sh.Hojiyevaning "Cho'lpon she'riyatida poetik tafakkurning yangilanish tamoyillari" nomli tadqiqotlarida esa shoir she'riyatining yangilanishida poetik mazmundagi o'zgarishlarning asosiy o'rin tutishi, ular ijtimoiy-adabiy muhit va individual ijodiy tafakkur bilan chambarchas bog'liq kechgani ochib berilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Maqolada analiz va sintez, qiyosiy tipologik, germeneytik tahlil usullaridan foydalanilgan.

NATIJA VA MUHOKAMA. Hozirgi tilimizda "butun atrof, hamma yoq; koinot" ma'nolarini anglatuvchi "yer-ko'k" degan juft so'z mavjud. Ma'ruza sarlavhasidagi "ko'k-yer" o'sha juft so'zning shunchaki o'rin almashuvi emas. Yangi juftlikni tashkil etgan har ikki so'z maxsus, ya'ni kundalik qo'llovdan yorqinroq, fundamentalroq ma'no tashimoqda. Ularning konseptligi ham shunda.

Ushbu ikki soʻzning maxsus maʼnosi matniy tahlilda, kontekst kuzatuvida yanada yorqinroq koʻrinadi. Biz hozir ushbu qoʻshaloq konsept ishtirok etadigan ikki sheʼriy matnni, biri toʻrtlik, ikkinchisi ruboiy, atroflicha tahlil qilishga harakat qilamiz. Toʻrtlikdan boshlasak. Bu Abdulhamid Choʻlponning 1926 yilda Toshkentda Oʻzbekiston davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan “Tong sirlari” toʻplamidan oʻrin olgan “Yanglishasiz!” nomli toʻrtligidir. Tagidagi yozuvdan maʼlumki, u Qoʻqonda, 1924-yil 28-sentabrda bitilgan. “Tong sirlari” toʻplamiga ayni shu nom bilan buyuk adib Abdulla Qodiriy Julqunboy imzosida qisqa, lekin mazmundor soʻzboshi yozgan. Mazkur soʻzboshiga eʼtibor qaratishimizga sabab, unda toʻrtlik toʻliq berilib, uning yaralish jarayoni haqida qimmatli fikr va maʼlumot borligidir.

Soʻzboshida buyuk adib shoirni ayrim, aytish joizki, siyosiy taʼnalardan himoya qiladi: “Baʼzi bir oʻrtoqlar Choʻlponni yigʻloq shoir deb aybsitadilar” degan fikrga javoban “Biroq, shoir shu toʻkkan koʻz yoshlaridan chechaklar oʻstirmoqchi boʻlmasa erdi, biz ham uning muʼtarizlari (eʼtirozchilari – S.M.) qatoriga kirgan boʻlar edik” deya biz diqqat qaratayotganimiz toʻrtlikka oʻtadi:

“Anqov taʼnachilar shoirni ranjitishda mudovamat qiladilar, hatto “Sen koʻk shoiri!” deguvchilar ham boʻlib, chorasiz shoir oʻz holidan ochiq javob berishga majbur qoladir” [2] deya toʻrtlikni keltiradi. Toʻrtlik esa bunday:

Yanglishasiz!

Siz deysizkim, men koʻklarni oʻylaymen,

Yer betiga sira nazar solmaymen!

Yanglishamiz, men koʻklarga berkingan

Yer qizidan xayolimni olmaymen...[2]

Asar qisqa boʻlgani uchun uni birbutun, yaʼni sarlavhasi bilan birgalikda oʻqish va koʻrish ilmiy maqsadga muvofiq. Sarlavhada turib undov bilan taʼkidlangan “Yanglishasiz!” asarga oʻziga xos ohang, shiddat bagʻishlaydi hamda unga keskin baxs-munozara ruhini olib kiradi. Biz Abdulla Qodiriy soʻzboshisidan olingan koʻchirmani davom ettirib, toʻrtlikni keltirishimiz mumkin edi. Lekin maqolada uning sarlavhasi qoʻyilmagan, bunga hojat ham yoʻq edi. Gap shundaki, asarning vizual qiyofasi aynan sarlavhasi bilan tugal va mukammaldir.

Koʻramizki, sarlavhadagi soʻz uchinchi misrada takrorlanadi. Lekin u endi butun sheʼrga emas, oʻzidan keyingi bir yarim misraga tegishli, xolos. Sarlavhada bu soʻz universal vazifa bajarsa, sheʼr ichida u lokal ahamiyatga ega.

Sheʼr toʻligʻicha munozara xarakteriga ega. U oʻziga xos javobiyadir. Asar mohiyatini anglashda Abdulla Qodiriy soʻzboshisi juda qoʻl keladi. Buyuk adib aytgan “anqov taʼnachilar” biz hozir nomlarini bilib-bilmaydigan aniq odamlar boʻlishi mumkin, lekin ularning ortida butun bir ijtimoiy tuzum, xudoters, dinsiz mafkura turibdi. Shuning uchun ham “hatto “Sen koʻk shoiri!” deguvchilar” (“hatto”ga eʼtibor bering, bu aytilgan gapning haddi aʼlosi demakdir) shu gaplari bilan shoir ijodi ushbu mafkuraga zid ekaniga shaʼma qiladilar. Aslida-ku, “koʻk shoiri” ulugʻ haqiqatlar, ilohiy tuygʻular shoiri, kuychisi demakdir. Oʻz-oʻzicha olganda fikr erkinligi ustivor demokratik jamiyatda bu yuksak maqtov va buyuk ehtirom belgisi boʻlishi mumkin edi. Lekin inson erki, hatto his-tuygʻusi tizginlangan, diniy eʼtiqod taʼqiqlangan totalitar jamiyatda bu jiddiy ayblov ediki, Abdulla Qodiriy buni teran anglar, shu bois shoirni bunday ayblovdan soqit qilishga uringan edi.

Sheʼrda ikki zid tushuncha, aniqrogʻi soʻz bor, biri: siz – men, ikkinchisi: koʻk – yer. Siz – men zidlovi toʻrtlikning shakliy strukturasi tegishli, asar shu zidlov asosiga qurilgan. Koʻk-yer zidlovi esa konsept rutbasiga ega boʻlib, sheʼrning maʼno-mundarijasiga taalluqli. Toʻrtlikning birinchi

ikki misrasi Sizning fikri, keyingi ikki misra menning javobi. Har ikkalasida, savolda ham, javobda ham ko'k-yer konsepti xuddi shu tartibda – avval ko'k, so'ng yer. Sizning fikri shunday ifodalanadi:

Siz deysizkim, men ko'klarni o'ylaymen,
Yer betiga sira nazar solmaymen.

Ya'ni bu Qodiriy so'zboshisidagi “Sen ko'k shoiri!” degan ta'naning boshqacha shakli, sodda qilib aytganda, “ko'klarni o'ylaydi, yerga boqmaydi”. Jo'n mantiq bo'yicha, shoir bu gapni, ta'nani rad etmog'i lozim. Sarlavhadagi va matn ichidagi “Yanglishasiz!” shuni taqozo etayotganday. Lekin raddiyaga, javobga boqaylik:

... men ko'klarga, berkingan
Yer qizidan xayolimni olmaymen...

To'rtlik falsafasining qaymog'i, asar kvintessensiyasi ayni shu yerda va buni anglash uchun “ko'klarga berkingan Yer qizi” kim yoki nima, degan savolga javob topmoq zarur bo'ladi. Yer qizi qanday qilib ko'klarga berkinadi? Bu yuksak xayolot olami, poetik mistikaga cho'lg'angan tuyg'u, o'y-fikr-ku!

Bu savolga javobni faqat ushbu kontekstdan izlamay, shoirning bundan oldin va keyin yozgan she'rlaridagi ko'k va yer, xususan, ko'k haqidagi misralarni bir qur kuzatsak. 1919 yilda yozilgan buyuk “Go'zal” she'ri shunday boshlanadi: “Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib, Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen...”. Mashhur “Buzulgan o'lkaga” dostonida ko'k-yer konsepti shunday kontekstda ishlatiladi: “Javob yo'qmi ko'klardan-da, yerdan-da, Xarob bo'lgan eldan-da...”

Ko'kdagi qiz, Yer qizi nima ekanligi borasida shoirning shunday misralari bor:

1. Ko'kda bir to'p qiz – malak uyqu kuyini boshladi,
Ilgari cholgan tirik, jonli kuyini tashladi.

(“Uyqu”, 1921)

2. Ko'klardan malaklar qiz bo'lib tushsalar,
Yana men unlarni qo'ynimga qo'ymayman.

(“Barg”, 1922)

Ushbu ikki kontekstga tayanib, “ko'klarga berkingan Yer qizi” shoir xayolotida tug'ilgan ko'kdagi qiz-malaklar, deya olamiz. Bilamizki, malak va farishta so'zlari ayniydir. Sunniy aqiydalardan ma'lumki, farishtalar turli insonlar, jumladan, qiz shakliga kirib ko'rinish berishi mumkin ekan. Olti diniy kalimalardan biri “Iymoni mufassal” da – “Amantu billahi va malikatihi va kutubihi va rasulihis val yavmil axiri va qodari xoyrihi va sharrihi minallohi ta'ala val ba'si dal mavt” (“Allohga, Uning farishtalariga, kitoblariga, rasullariga, oxirat kuniga, yaxshilik va yomonlik, Allohning xohishi bilan bo'lishiga va o'limdan keyin qayta tirilishga ishonim”) – Uning farishtalariga ishonish faqat eng birinchi Allohga ishonishdan keyingi o'ringa qo'yilgan. Zero, “Insonni hayvondan ajratib turadigan narsalardan biri ham g'aybiy narsalarga, jumladan farishtalarga ishonishdir. Bunday iymoni bor inson his etish a'zolari chegarasida, tor joyda o'ralib qolmaydi. Balki tasavvur doirasi cheksiz bo'ladi” [6].

Shunday tasavvur doirasi cheksiz, buyuk qalb va sof e'tiqod sohibi – Cho'lpon edi. Sufiyona cheksiz tasavvur ko'k va yerni yaxlit, bir butun holda ko'rar, ko'kni yerdan ajratish (ushbu kontekstda) chala, xom tasavvur maxsuli ekani, ular ikki yorti bir butun hodisa ekani biz o'rganayotgan to'rtlikda sirli bir tarzda ifoda etilgandir.

Shoir 1921 yilda yozgan “Ketganingda (Kliupatruga)” she'rida
Sevgimdan so'nggi malaklar
To'p-to'g'ri ko'kkami uchdi?

deya yozar ekan, bu misralar “Yanglishasiz! “ she’ridagi ma’noga o’ziga xos yangi ifor olib kiradi. To’rtlikda shoir xayolan talpinadigan Yer qizi ko’klarda yashiringan bo’lsa, bu yerda shoir sevgisidan bino bo’lgan malaklar yerdayu, lekin ko’kka uchishga chog’lanadilar. Yana bir bor yuqorida aytilgan yer qizi – malak ma’no qatori, tenglamasi paydo bo’ladi.

Binobarin, mistika “G’ayritabiiy olamga, ilohlar va ilohiy kuchlarga, insonning ilohiyot olami bilan aloqa qila olishiga ishonishdan iborat diniy e’tiqod” [9]. Nafaqat diniy e’tiqod, balki shunday ruhdagi badiiy tasavvur va poetik tafakkur tarzi ham. Balki Cho’lponni baralla mistik shoir deb bo’lmas, lekin shoir she’riyatida mistika unsurlari, lirik mistitsizm haqida bemalol fikr yuritish va ilmiy tadqiqot olib borish mumkin, deb hisoblaymiz.

Musiqqa, ayniqsa mumtoz shashmaqom kuy-ashulalarini berilib tinglagan (avvalo berilib tinglaydigan qalb lozim) har qanday odam o’zga olamlar, yuksak xilqatlarga ko’tarilib, bu foni dunyoning mayda tashvishlaridan tamom forig’ bo’ladi. Buyuk bastakor Mutal Burxonov xotirlashicha, “Shashmaqom sadolari yangraganda Cho’lpon sel bo’lib, butun vujudi quloqqa aylanganday, bir maromda chayqalib o’tirib tinglardi. Qulog’i musiqada-yu, xayollari junbishga kelib, nimalarnidir ko’z oldiga keltirayotgani sezilib turardi. U eshitgan kuylarni yurak-yurakdan juda chuqur his qilardi” [10].

Shoir bulbullar xonishidagi ajib musiqani his qilib, yozgandi: “Samoviy zavqlarga to’lib turganman Bulbullar sevgini maqtagan damda” (“Sozim”, 1924). Samoviy zavq g’ayriolamlarga sayr mevasi, mistik tasavvur deganidir, hoynahoy. Mistika musulmon Sharq va o’zbek mumtoz adabiyotining ruhoni asoslaridan biri bo’lmish tasavvuf bilan uzviy bog’liq. Ko’plab G’arb olimlari tasavvufni “musulmon mistikasi” deb bejiz hisoblashmagan.

Mistikadan olabo’jidan qo’rqqanday qo’rqqan sovet mafkurachilari, Qodiriy ta’biricha “anqov ta’nachilar” Cho’lponga “Sen ko’k shoiri!” deyar ekanlar, bunda shoir she’rlariga xos sirlilikni, mistikani ham ko’zda tutgan bo’lishlari ehtimolga yaqin. Lekin, yuqorida aytganimizday, shoir buni inkor etganday bo’lib, ammo bundan-da o’tkazibroq “Ko’klarga berkingan Yer qizi” haqida sufiyona so’ylaydi.

Xuddi shu yerdan boshlab ko’k – yer konsepti hazrat Navoiyning bir ruboiysidagi ishtiroki va badiiy-falsafiy inkishofi haqida fikr yuritsak. Vaziyatning zavqli joyi shundaki, mumtoz ruboiyda aynan Cho’lpon to’rtligidagi kabi bu juftlik ko’k-yer tarzida qo’llanadi. Alhol, Cho’lpon mazkur ruboiyni o’qigan, undan ilhomlangan hamda she’riyatida ko’k-yer konsepsiyasini yaratishda hazrat Navoiyga suyangan bo’lishi ham mumkin.

Ushbu ruboiy hazrat Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asaridagi Iso alayhissalomga bag’ishlangan qismni yakunlovchi she’riy bitikdir.

Isoki, mujarrad ayladi Tengri ani,
Ko’k ravzasi bo’ldi jilvagohu chamani.
Yer ahlidin ulki bo’lsa tajrid fani,
Tong ermas, agar ko’k o’lsa aning vatani [1].

Ruboiy bejiz Iso alayhissalom haqidagi fasl so’ngiga qo’yilgan emas. U o’zidan oldin bayon etilgan voqea-hodisalarni poetik jihatdan umumlashtiradi hamda nazmiy so’zning kuchi bilan ilohiy voqelikni siqiq va ehtirosli ifodalaydi. Aytmoq joizki, hazrat Navoiy o’z asarida Iso (a.s.) haqida yozar ekan, u birinchi navbatda ushbu payg’ambar haqidagi “Qur’oni karim” oyatlariga suyanadi. Asarda Iso (a.s.) payg’ambarimiz Muhammad (s.a.v.) haqida guvohlik beruvchi ilohiy oyat asliyatda keltiriladi: “Va iz qola Iysabnu Maryama yo bani isroila inni rasulullohi ilaykum musaddiqan limo bayna yadayya minat-tavroti va mubashshiran birasulin ya’ti min ba’dismuhu

Ahmadu". YA'ni: "Eslang, Iyso binni Maryam: "Ey Bani Isroil, albatta men Ollohning sizlarga (yuborgan) payg'ambaridirman. (Men) o'zimdanda oldingi Tavrotni tasdiqlovchi va o'zimdanda keyin keladigan Ahmad ismli bir payg'ambar haqida xushxabar beruvchi holda (yuborildim) degan edi" (Saf, 6-oyat) [7].

Bu ulug' oyat Iso (a.s.) dinimiz uchun naqadar nodir zot bo'lganligidan xabar beruvchi ilohiy mujdadir.

Hazrat Navoiy o'z asarida ushbu ilohiy mujdaga suyangan holda bu masalaga oid ayrim tafsilotlarni ham keltiradiki, ular biz uchun g'oyat muhim: "Juhudlar tiladilarki, Iso (a.s.)ni tutub o'lturgaylar. Tangri taolo alarning ko'zidin ani g'oyib qilib, osmonga chiqordi. Va Iyshu'nikim, juhudlarning ulug'i erdi, Iso (s.a.)ning shakli bila mutashakkil bo'ldi. Juhudlar ani Iso (a.s.) sog'inib tutilar qatl qilg'oli. Ul har necha faryod qildikim, men Iyshu'men, foyda bermadi. Ani bir daraxtqa bo'g'zidin ostilar. Va yeti kecha-kunduz osig'liq qoldi" [1].

Mavzuga qaytsak. Shunday qilib, Iso (a.s.) haqidagi barcha voqea-hodisalar mazkur ruboiy tug'ilishiga sabab bo'ldi. Uni yana keltiramiz:

Isoki, mujarrad ayladi Tengri ani,
Ko'k ravzasi bo'ldi jilvagohu chamani.
Yer ahlidin ulki bo'lsa tajrid fani,
Tong ermas, agar ko'k o'lsa aning vatani.

Agar ruboiyni ko'k-yer konsepti bo'yicha kuzatadigan bo'lsak, ko'ramizki, mazkur juftlik ikkinchi va uchinchi misra boshida kelib, to'rtinchi, xulosaviy misrada "Ko'k – aning vatani" degan muhtasham g'oyaga dastak bo'ladi. Birinchi misra esa Iso (a.s.)ning yuksak maqomi haqida: Tangri uni ham ozod qildi, ham unga yolg'izlik, tanholik (mujarrad) maqomini berdi. "Qur'oni Azim tafsiri" da yozilishicha, "Olloh taoloning Amri bilan Jabroil alayhis-salom uni o'yining tuynugidan ko'tarib, osmonga olib chiqib ketdi" [40].

Ko'k ravzasi (gulbog'i, bir ma'nosi "jannat") jilva, nur porlagan joy, ham gulzordir. U Yer ahlidan yakkalangan, quvilgan ekan, ya'ni

Yer ahlidin ulki bo'lsa tajrid fani,
Tong ermas, agar ko'k o'lsa aning vatani.

Eslatamizki, gap Iso (a.s.) haqida ketmoqda va ul zotning vatani (asli arabiy bo'lgan bu so'zning lug'aviy ma'nosi "tug'ilib o'sgan joy, yurt) ko'k bo'lishi ajab emasligi ("ne tong") ta'kidlanmoqda. Ushbu misra yoniga, o'trusiga Abdulhamid Cho'lpon to'rtligidagi so'nggi ikki misrani qo'yamiz:

Yanglishasiz: men ko'klarga berkingan
Yer qizidan xayolimni olmaymen...

"Abu Xayyon aytadi: "Me'roj haqida Payg'ambar sollollohu alayhi va sallamdan rivoyat qilingan sahih hadisda aytilishicha, Olloh taolo Iyso alayhis-salomni ikkinchi osmonga ko'targan va to u zot yerga tushib, dajjolni qatl qilgunicha o'sha joayda yashaydi" deyilgan Iso (a.s.) bilan Cho'lpon asaridagi Yer qizi o'rtasida qandaydir bog'liqlik, ilohiy rishta bor. Navoiy hazratlari besh yarim asr naridan turib, Cho'lpon she'rini sharxlayotganday go'yo. Cho'lpon asari esa ul zot so'zlariga kamarbasta bo'layotganday, ilohiy mavzularda vaqt masofasi mavjud emas faqat hozir degan lahza bor, xolisligini ta'kidlayotganday, go'yo.

Har ikki shoir mumtoz va hozirgi tilimizda ko'kning qator sinonimlari – osmon, samo, falak, gardun, fazo, sipehr, minu hamda ko'k va yerni anglatuvchi arzu samo iborasi mavjud bo'lgani holda aynan sof turkiy so'zlar – ko'k va ko'k-yer juftligini olgani bejiz emas. Ma'lumki, qadimgi

turkiylarning islom diniga qadar e'tiqod qilgan ilohlari "Ko'k tangri" bo'lgan. Alisher Navoiy va Cho'lpon ongostida arxetip tarzda ushbu iloh aks-sadolari mavjud deyish mumkin. Zero, hazrat Navoiy ruboiysining ilk misrasidagi "Tengri" so'zi keyingi misra boshidagi "Ko'k" so'zi bilan bejiz "uchrashmaydi", hoynahoy.

To'rtlik "men" tilidan bayon qilinadi va Siz – Men ziddiyati asosiga quriladi. Bu haqda yuqorida ham aytgan edik. Yana bir jihat shuki, "Siz", ya'ni muxoliflar aytgan fikrda ham ko'k-yer konsepti mavjud, lekin bundagi ikki had yaxlit emas, boshqa-boshqa va zid hodisalar sifatida qaralmoqda. Ular ajratiladi va o'zaro zid qo'yiladi. Hamda "yer"ga ustunlik beriladi. Bu bejiz bo'lmay, o'sha paytdagi hukmron markscha-lenincha mafkura moddiylikni, ya'ni materializmni tan olardi. Ular uchun "yer" moddiylik timsolib bo'lib, "ko'k" ularga yot, begona ma'vo edi. "Ko'k" ular uchun go'yo yot unsur edi.

Ikkinchi qism "men" maydoni bo'lib, unda bunday ajratish yo'q. bunda ko'k-yer tom ma'noda yaxlit, yagona hodisaga aylanadi. Bu g'ayb olamidanda boxabar, sufiyona badiiy tafakkur egasining falsafiy-poetik fikri edi. Mutafakkir, musavvir va ezoterik olim Nikolay Rerix yozadi: "Olam ko'zga ko'rinmas voqeliklarga to'la. Ko'rinmas olamlar (tasavvufda bu g'ayb olami deyiladi – S.M.) bizni kuzatadi. Yeriy va ko'kiy (asliyatda zemnoye i nadzemnoye) yaxlit butunlikning qismlaridir... Yer qolgan barcha olamlardan ayri yashashi mumkin emas" [5].

"Siz ko'k bilan yerni bir-biridan ajratmoqdasiz. Yanglishasiz, men bunday qilmayman. Ko'k-yer butundir, demoqda go'yo Cho'lpon.

Ruboiy sirtidan qaraganda Iso (a.s.) haqidagi "Qur'oni karim" oyatlarining sharxi, hatto boshqa so'zlar orqali ifodalangan takroriga o'xshaydi. Bir tarafdanda shunday. Boshqa tarafdanda shunday emas ham. Shuni qayd etish lozimki, ruboiyning har bir misrasi alohida nisbiy mustaqil fikrni olg'a suradi. Fikrlar misralar sonicha, ya'ni to'rtta. So'ng ushbu mustaqil fikrlar bir-biri bilan ma'noviy munosabatga kirishadi. Bu munosabatlar yangi ma'no tarmoqlarini vujudga keltirib, ruboiyning yalpi ma'nosini yangi orbitaga olib chiqadi. Har bir misraga alohida diqqat qaratamiz: Birinchi misra:

Isoki, mujarrad ayladi Tengri ani.

Bu Iso (a.s.)ning payg'ambarlik maqomi, uning tanlab olinganligi, yakkaligi, tanholigi va yuksak ma'noda ozodligi va bu Tangrining ham in'omi, ham hukmi ekanligi; "Mujarrad" so'zi biryo'la ushbu ma'nolarni o'zida sig'dira oladi.

Ikkinchi misra:

Ko'k ravzasi bo'ldi jilvagohu chamani.

Ravza bir ma'nosi bilan bog'ni anglatasa, boshqa, ko'chma ma'nosi bilan jannatni bildiradi. Demak, ko'k ravzasi ko'kdagi jannatdir. Jilva so'zining bir ma'nosi Olloh tajallisi va jilvagoh Haq nuri jilva qiladigan joyni anglatadiki, shunda misra ko'kdagi jannat Iso (a.s.)ning Haq nuri jilva qiladigan chamani bo'ldi. degan mazmunga ega bo'ladi. Gap shundaki, bu paytda Iso (a.s.) hali yerda edi. Ul Zot yerda bo'lgani holda ko'kdagi jannat ul zot uchun Haq nuri jilva qiladigan makon, chaman bo'ldi.

Esga oling, Cho'lponning lirik qahramoni (bir paytning o'zida "men" lirik qahramon ham bo'la oladi), ham yerda turgani holda "ko'klarga berkingan Yer qizidan hayolini olmagan" edi.

Uchinchi misra:

Yer ahlidin ulki bo'lsa tajrid fani.

Bu yerda tushunish qiyin bo'lgan ibora faqat "tajrid fani" dir. "Tajrid" yolg'izlikni anglatib, butun misrani u, ya'ni Iso (a.s.) yer ahlidan ajralib, yolg'izlikni odat qildi. deb tushunish mumkin. Shunday bo'lgach ("bo'lsa"):

To'rtinchi misra:

Tong ermas, agar ko'k o'lsa aning vatani.

Misra muqaddas kitobimizning "Niso" (158-oyat) surasidagi "Balki uni Olloh o'z huzuriga ko'targandir" degan oyatga bevosita emas bilvosita bog'liq. Olloh uni O'z huzuriga ko'targani ortda qolib, endi ko'k "aning vatani"ga aylanadi. Bunga ajablanmaslik kerak, chunki yer ahli uni yolg'izlatdi, hatto o'ldirmoqchi bo'ldi.

Cho'lpon to'rtligida ham Yer qizi "ko'klarga berkingan" edi, ko'k vatani bo'lgan Iso (a.s.) kabi.

Endi sal oldin va'da berganimizdek, ruboiydagi har to'rt misrani o'zaro solishtirib, "urishtirib" chiqamiz.

1 va 2 misra: Tangri Isoni yolg'iz, tanho (mujarrad) qilgani uchungina unga ko'kdagi jannat Ollohning Nur taratguvchi chamaniga aylandi. 1 va 3 misra: birinchi misradagi mujarrad bilan uchinchi misradagi tajrid o'zakdosh bo'lib, biri yolg'iz, tanho ma'nosini anglatrsa, ikkinchisi ajratish, yakalashni bildiradi. Tangri Iso (a.s.)ni tanlab, tanho ko'rib siyladi, yer ahli, odamlar Tangri siylagani uchun (paradoksni qarang) uni yakaladilar, qatl qilmoqchi bo'ldilar. 1-2 va 4: Tangri mujarrad aylagani, siylagani, ko'kdagi jannat uning uchun Haq nuri jilva qiladigan chaman bo'lgani tufayli ko'k uning, Iso (a.s.)ni vataniga aylanadi.

O'zakdosh, ma'no jihatidan ozgina farqlanuvchi so'zlar, lekin qanchalik ulkan farq – Tangri uni tanho bilib, siylaydi. Yer ahli uni yolg'izlatadi, yakalaydi. Shu yerda hazrat Navoiyning achchiq kinoyasi yuz ko'rsatadi. YA'ni Yer ahli o'z Rabbisi irodasiga qarshi bormoqda, shakkoklik qilmoqda. Va har ikki zid holat – mujarrad (bu Tangri in'omi), tajrid (bu Yer ahlining jabri), Iso (a.s.)ning buyuk shoir nazdida ko'kka ko'tarilishiga – "Tong ermas, agar ko'k o'lsa aning vatani" – sabab bo'lmoqda.

Yana bir gap. Ushbu konsept, ya'ni ko'k-yer (ko'k va yer) o'zgacharoq ma'nolarga ega bo'lishi ham mumkin. Masalan, alloma Fitrat o'zining "Bedil (Bir majlisda)" asarida Hindistonda Akbarshoh davrida yashagan forsigo'y shoir Fayziyning shunday baytini keltiradi:

Binyoni tust musta'di naqshi uluvvu sifl

Xoh osmonu xoh zamin shav, muxayyary.

(Ey inson, senda ko'tarilmak uchun-da, tushib qolmoq uchun-da iste'dod bor. Istanang ko'k bo'l, istasang yer bo'l. Ixtiyor o'zingdadir) [3].

Bu matnda ushbu konsept Navoiy va Cho'lpondagidek global ma'noga ega emas. Balki inson kamoloti va tubanligi, bu borada ixtiyor uning o'zida ekanligi haqidadir. Bunda ko'k (osmon) olijanoblik kabi yuksak xislatlarni ramzlasa, yer (zamin) past, nomunosib fe'l-atvorni anglatmoqda.

XULOSA. Демак, ko'k-yer abadiy birlikda muqim bo'lgan zidlikdir. Ular bir-birini qanchalik rad etishsa, shu qadar o'zaro jips muvozanatda. Yer olamda ro'y beradigan, ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitish, qo'l bilan tegish mumkin bo'lgan narsa-hodisalar majmui va ramzi bo'lsa, ko'k sirli-sehrli hodisalar, inson inon-ixtiyoriga bog'liq bo'lmagan, kerak bo'lsa, insonni o'z izmiga bo'ysundirib, o'z yo'rig'iga soladigan ruhiy-ilohiy kuchlar timsoli. Balki shularning o'zi.

Alisher Navoiy ushbu konseptni Iso (a.s.)ga nisbatan qo'llab, uning ilohiy taqdirini she'riy yo'sinda go'zal va teran bayon etadi, ul zot hayotiga go'yo lirik xotima yasaydi. Cho'lpon ushbu

konsept asosiga qurilgan to'rtlikda o'zining poetik va falsafiy kredosini, sufiyona dunyoqarashini badiiy go'zal ifoda qiladi. O'zining ko'k shoiri, samoviy shoir ekanini poetik isbotlaydi.

Hazrat Navoiy ruboiysi va Cho'lpon to'rtligi har ikkisida yagona ko'k-yer konsepti qo'llanishi bilan umumiylik kasb etib, tipologik qiyos obyektiga aylanishi mumkinki, avval aytilganidek, ruboiy o'z ma'no-mazmuni bilan to'rtlikning ma'no-mohiyatini chuqurlashtiradi, ochilmagan qirralarini ochadi. Cho'lpon ruhiyatiga xos yuksak mistikani qiyomiga yetkazadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий. ТАТ. 8-жилд. 592-бет.
2. Чўлпон. Тонг сирлари (Матн). Т.: Zilol buloq, 2023. 8-бет.
3. Фитрат А. Танланган асарлар. 6 жилдлик. 5-жилд. Т.: Маънавият, 2010. 14-бет (Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев).
4. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Т.: Фан, 1978. 457-бет.
5. Рерих Н.К. Семь Великих Тайн Космоса. М.: ЭКСМО-пресс, 2001. С. 777, 779.
6. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Сунний ақийдалар. Т.: Hilol nashr, 2012. 365-бет.
7. Қуръон карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). Т.: Чўлпон, 1992. 545-бет.
8. Қуръони Азим тафсири, 326-бет
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. 602-бет. Муштум. 2024. 3-сон (Хотирани Озод Шарафиддинов ёзиб олган).

MUMTOZ VA ZAMONAVIY QOFIYAGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Nodira AFOQOVA

filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Maqolada mumtoz va zamonaviy qofiya ilmi muhokama etiladi. Unda mumtoz she'riyatga xos bo'lgan qofiya tadrijini to'g'ri baholash imkoniyatlari, shuningdek, zamonaviy she'riyatda qofiya ilmining talabga qarab yondashilishi masalalari yoritiladi. Nazariy va tahliliy nuqtai nazardan qofiya she'r shakliga qo'yiladigan oddiy talab emas, balki uning obrazlilikini belgilaydigan muhim unsurlardan biri ekanligi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: g'azal, san'at, vazn, tizim, qofiya, poetika, ilm, aruz, so'z, qo'shimcha, asos, she'riyat

Annotation. The article discusses the classical and modern science of rhyme. It clarifies the possibilities for accurately evaluating the gradation of rhyme inherent in classical poetry, as well as the issues of approaching the science of rhyme in modern poetry based on demand. It theoretically and analytically illuminates that rhyme is not simply a requirement imposed on the form of a poem, but also one of the important elements that determines its imagery.

Keywords: ghazal, art, weight, system, rhyme, poetics, science, aruz, word, suffix, base, poetry

KIRISH. Mumtoz va zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy asarni tadqiq qilish metod va usullari bir-biridan farq qilgani kabi, qofiyaga qo'yiladigan talablar va qofiyani tekshirish usullari ham tarixiy xarakterga egadir. Binobarin, mumtoz poetikada qofiyani shakllantirish va tekshirishda, xuddi aruzda bo'lgani kabi, harf asos qilib olingan. Shunga ko'ra, mumtoz ilmi qofiyada ohangdosh so'zlarning yozuvda harf bilan ifodalanadigan unsurlarini o'zak va qo'shimcha qofiya unsurlari deb bir guruhga; yozuvda harf bilan emas, balki ost-ust belgi bilan ifodalanadigan a, u (o'), i, e qisqa unlilarini boshqa bir guruhga ajratganlar. 1-guruhga raviy, qayd, ridf, ta'sis, daxil (o'zak qofiya unsurlari) hamda vasl, xuruj, mazid, noyira (qo'shimcha qofiya unsurlari)ni kiritgan bo'lsalar; ras, ishbo', xazv, tavjeh, majro, nafozni 2-guruhga birlashtirganlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI. So'nggi yillar adabiyotshunosligida negadir asossiz ravishda zamonaviy she'rlarni ham ilmi qofiya o'lchovlari bilan tekshirish tajribasi kuzatiladi. Chunonchi, adabiyotshunos olim A.Sabirdinov Oybek she'riyatida qo'llangan mumtoz qofiya namunalari jadvalini taqdim etdi. Albatta, bu juda katta mehnat samarasi. Ammo adabiyotshunoslikda amal qiladigan tarixiylik prinsipi bunday tekshirishni rad qiladi. Chunki Oybek she'rlaridagi qofiyalar mumtoz ilmi qofiya talablari asosida shakllangan emas, ayni paytda bu she'rlar yozilganda arab imlosi iste'moldan chiqib ketgan edi. Hatto zamonaviy aruzdagi qofiyalarni ham mumtoz ilmi qofiya asosida tekshirish tajribasi yaroqsizdir. Shuningdek, maktab, akademik litsey va kollejlarning darsliklarida raviy zamonaviy she'rlar misolida tushuntiriladi, test topshiriqlarida ham xuddi shunday holat kuzatiladi. Vaholanki, she'rni o'zak va qo'shimcha qofiya unsurlari asosida tekshirish, raviyni qofiya markazi sifatida tayin etish arab imlosiga asoslanilgan, mumtoz poetika talabalari amal qilgan davrlargina uchundir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mumtoz va zamonaviy qofiyani alohida hodisa sifatida tadqiq etish adabiyotshunoslik ilmini boyitadi. Maqolada biografik, analitik, tarixiylik uslubiy metodlardan foydalaniladi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Mumtoz she'riyatga xos bo'lgan quyidagi holatlar ilmi qofiyadagi ana shunday talabdan kelib chiqqan:

qofiya ko'p hollarda bir xil so'z turkumidagi so'zlardan shakllantirilgan, chunki bunda o'zak va qo'shimcha qofiya unsurlari aniq ajralib turgan;

nuqtalari bilan farqlansa-da, yozuvda bir xil shaklli harflar bilan ifodalangan raviy(qofiyadosh so'zlarning o'zak-negizi oxiridagi bir xil harf)li qofiyalar ham talab darajasidagi mukammal qofiyalar hisoblangan. Masalan:

Zulfung ustida gajak qulloblar taqlididur,
Yo'qsa, kilki sun'idin ul turraning tashdididur.
Ul pari ishqida naylab qilg'amen tarki junun
Kim, bu ishta bo'ynuma tushkan junun ta'vizidur.
(“Favoyid ul-kibar”, 178-g'azal.)

Mazkur g'azalda “taqlid – tashdid – ta'lid – tamhid – tajdid...” kabi so'zlar qofiya bo'lib, “d” (dol – “د”) – raviy, ammo “ta'viz” so'zidagi “z” (zol – “ز”) ham mumtoz poetika talablariga ko'ra raviy hisoblanib, to'laqonli qofiyani yuzaga keltirishga xizmat qilgan;

qofiya san'atlaridan biri sanalmish e'not ham qofiya unsurlari bilan bog'liq. Ya'ni ohangdosh juftlikda yuqorida ko'rsatilgan unsurlardan tashqari yana boshqa tovush-harfning mos kelishi badiiy san'at hisoblangan. Bunda ohangdoshlik o'ta quyuvlashgan. Masalan:

Chu topti hiylagar bu nav' bozor,
Yana izhor aylab ranju ozor.
(“Farhod va Shirin”).

Mazkur baytdagi “bozor – ozor” qofiyasida “r” – raviy, “o” – ridf; ridfi mufradli muqayyad qofiya qo'llangan. “boz-” va “oz-” hijolaridagi “o” va “z” ning takrorlanishi e'notni yuzaga keltirgan.

E'tiborga olish kerakki, forsiy poetika talablarini turkiy she'riyatda kanonlashtirgan hazrat Alisher Navoiyday shoir ijodida shunday qofiyalar uchraydiki, zamonaviy she'rshunoslikda, bugun biz idrok etayotgan qofiya talablari bilan qaraganda, ular och yoki noto'liq hisoblanadi. Chunonchi:

o'lturur – kuydurur – yurur – qurur – yoshirur – bilgurur – telmurur – keltirur – kuldurur – ozg'urur (“Badiy' ul-bidoya”; 147-g'azal). Bu yerda -r - raviy;

mungrashib – yondashib – torqashib – o'rnashib – yormashib – butrashib – chirmashib – qormashib – toshib – oshib (“Navodir un-nihoya”, 52-g'azal). Bu yerda -sh - raviy;

chirmamish – bog'lamish – aylamish – o'rtamish – uchramish – qopsamish (“G'aroyib us-sig'ar”, 270-g'azal). Bu yerda -a - raviy;

“uyg'at – o'ynat – butrat – qo'zg'at – yig'lat – o'rgat – ag'nat - chayqat” (“Navodir ush-shabob, 75-g'azal”). Bu zanjirda -t - raviy;

yetkurur – kuydurur – telmurur – sindirur – keltirur – yurur – aylandurur – tindurur (“Badoye' ul-vasat”, 176-g'azal). Bu zanjirda birinchi -r - raviy;

isladim – ayladim – angladim – asradim – uchradim – sirmadim – o'rtadim (“Favoyid ul-qibar”, 426-g'azal). Bu zanjirda -a - raviy.

Bunday qofiyali g'azallar shoir devonlarida yana uchraydi. Ayni paytda har bir devondan tanlangan bittadan misol ham bu hol shoir ijodi uchun tipik hodisa bo'lganligini ko'rsata oladi. YA'ni bugungi so'z ilmida nomukammal hisoblanuvchi bunday qofiyalar mumtoz poetika uchun yetuk, kerakli talablarga to'la javob beruvchi qofiyalar sanalgan.

To Alisher Navoiyga qadar va undan keyingi davrlarda turkiy she'riyatda mumtoz poetika talablari qat'iy bo'lmagan. Alisher Navoiy Atoiyning mashhur “Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek

o'lturur, G'oyati nozikligidin suv bila yutsa bo'lur", bayti haqida so'zlab, "qofiyasida aybg'inasi bor" deydi. Bu "aybg'ina" – "o'ltur" va "bo'l" so'zlaridagi raviyning (-r va -l) mos kelmasligi edi. Ammo shoir davom etib, Atoiy "ko'p turkona aytur erdi", "qofiya ehtiyojiga muqayyad (qoidadon) emas erdi" deydi, bundan qofiyaning bu shakli "turkona" uslub uchun xarakterli ekanligi, "turkona" uslubga "qofiya ehtiyojiga muqayyad" emaslik xosligi ma'lum bo'ladi.

Alisher Navoiy o'z ijodida mumtoz qofiya talablarini qat'iylashtirdi. Bu talablar keyingi davrlarda yana susaya bordi. Jumladan, "Boburnoma"da shunday voqea bayoni bor: Bobur 18-19 yoshda ekanida Toshkentga boradi, Toshkent xoniga o'zining "Yod etmas emish kishini g'urbatta kishi" deb boshlanuvchi ruboiysini o'qib beradi. Bu she'r haqida Boburning o'zi shunday deydi: "Bu ruboiyni aytib edim, ma'mul qofiyasida taraddudim bor edi, ul mahalda she'r mustalahotig'a muncha tatabbu' qilmaydur edim, xon xushta'b kishi edi, she'r aytur edi, agarchi saru somonliq g'azali kamroq edi, bu ruboiyni xong'a o'tkarib, taraddudimni arz qildim. Ko'ngil ting'udek shofiy javob topmadim. G'olib, she'r mustalahotig'a kamroq tatabbu' qilg'ondurlar... So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi birla to va dol yana g'ayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo'lurlar emish". Ma'lum bo'lyaptiki, ruboiydagi qofiya mumtoz poetika talablariga to'la javob bermasligini Boburning o'zi sezgan. YA'ni "mehnat+ta – g'urbat+ta – albatta" zanjirida 3-so'z(albatta)ni oldingi ikkitasiga mos ravishda o'zak va qo'shimcha unsurlariga ajratish, shunga ko'ra raviyni tayin qilish mushkul. Alisher Navoiy she'riyatni ta'sirida o'sgan Bobur yosh ekan, o'z faoliyatida hali she'rni isloh (mustalahot) qilish tajribasiga qo'l urmagan ekan, bu xil qofiyadan ko'ngli to'lmagan; xon esa bu qoidadonlikka uncha diqqat qaratmagan. Chunki, Boburning keyinroq anglashicha, davr taqozosiga ko'ra, turkiy she'riyatda o'sha paytda qofiya talablaridagi taranglik susaya borgan, qofiyada grafik ko'rinishi bir xil bo'lmagan to (ط) va dol (د) ; g'ayn (غ) , kof (ك) , gof (گ) bilan tugagan so'zlarni ham ohangdoshligiga asoslanib qofiya qilaverishgan. Xondan "ko'ngil ting'udek shofiy (ya'ni qoniqarli)" javob olinmaganligining sababi shu. Mazkur maqolaning oxirida keltiriladigan qator misollar Bobur chindan ham qofiya bobida aruz imkoniyatlarini kengaytirganligini, "she'r mustalahoti" sohasida jiddiy qadamlar qo'yganligini ko'rsatadi.

Mumtoz she'riyat namunalarini bugungi qofiya talablari asosida tekshirsak, yuqorida olingan qofiyalar misolida Alisher Navoiyday so'z ilmining nuqtadon bilimdoni; nafaqat o'z davri fani talablarini nuqsonsiz ado etgan, ayni paytda o'zining adabiy va ilmiy asarlari bilan davr fani nazariyasini bemisl boyitgan ijodkor; turkiy she'riyatni yuksak bir pog'onaga ko'targan san'atkor bir shoir nomukammal qofiyalar ishlatgan bo'lib chiqadi.

Aks holda, deylik, R.Parfi yoki Sh.Rahmon qofiyalarini mumtoz poetika talablari bilan tekshirsak, ular qofiya qo'llashda o'rtamiyona shoir bo'lib qolishadi. Adabiyotshunoslik ilmi uchun suv va havoday zarur bo'lgan tarixiylik prinsipiga amal qilmaslik tadqiqotchini zamonaviy she'riyatda qofiya tadrijini to'g'ri baholash imkoniyatidan mahrum qiladi. Vaholanki, zamonaviy shoirlarning qofiya bobidagi izlanishlari, yutuqlari ham oz emas. Masalan, Shavkat Rahmon ijodini kuzatish shuni ko'rsatadiki, shoir qofiyada so'zning boshlanishidagi ohangdoshlikni nazarda tutgan hollar ham ancha-muncha uchraydi. Chunonchi, "kuch-chidam – kuychilar" ("Ovozim"); "suvratlarini – kuraklaringdir" ("O'git"); "shoir – xoin" ("Tilga kirgan baliqlar..."); "sohibi – qoqibdi" ("Tabiat – qo'li gul hunarmand..."); "buyur – buyuk", "simobday – chimzorda" ("So'z qudrati"); "tashirkan – asrga" ("Gullayotgan tosh"); "ergash – yerga" ("Oq devor tagidagi suhbat") kabi. Bunday qofiyalarning ba'zida so'zning keyingi qismlari och qofiyadoshlik ham hosil qilmaydi, bu holat ham shoir qofiyada so'zning old qismiga tayanganligini ko'rsatadi: "g'amgin – mangu"

(“Oftob va oftob nurlari haqida afsona”) “daraxtlar – qaytgin” (“Tilga kirgan baliqlar...”). Bu – milliy she’riyatimizda qofiya tarixidagi butunlay yangi tajriba, yangicha yondashuv. Shu misollarning o’ziyoq Shavkat Rahmonning qofiya bobidagi mahorati originallikka intilishida, kutilmagan qofiyalarni taqdim qilishida ekanligini ko’rsatadi. Umuman, xuddi klassik adiblar ijodida bo’lgani singari bugun ham iste’dodli shoirlar yaratgan asarlarda qofiya yuksak mazmunni intensiv ifodalash shakli sifatida maydonga chiqmoqda.

Mumtoz ilmi qofiyadagi tasnifda ko’proq qofiyadosh so’zlarning qaysi so’z turkumidan ekanligiga asoslaniladi. Jumladan, raviy – qofiyaning kompozitsion markazi – qofiyadosh so’z o’zak-negizini tugatgan harfdir. Undan oldinda o’zakka oid harflar, keyinida esa qo’shimchaga oid harflar joylashadi. Bu holda, tabiiyki, qofiyadosh so’zlar bir xil so’z turkumidan bo’ladi. Agar shunday bo’lmasa, raviyning ham, qo’shimcha qofiya unsurlarining ham bir xil bo’lish ehtimoli deyarli yo’qoladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda qofiyadosh so’zlarning so’z turkumi kesimidagi tasnifi hozircha mavjud emas. Biz quyida ana shunday tasnifni qofiyaning falsafiy mohiyatidan kelib chiqqan holda berishga harakat qilamiz.

Olam va odam yaratilishining islomiy asosidan kelib chiqadigan bo’lsak, ulug’ Allohning san’atkor-inson fitratida muhrlangan va oddiy odamlardagiga qaraganda voqelikka ko’proq aylana oladigan yaratuvchilik sifati ijodkor shaxsni o’zi yashab turgan olamning o’xshashi(badiiy asar)ni yaratishga undaydi. Boshqacha aytganda, borliq koinot va odam Allohning o’z tajallisini ko’rish istagidan paydo bo’lgani kabi, badiiy asar ham ma’lum ma’noda ijodkor shaxsning o’zi yashayotgan tevarak-atrofning o’xshashini ko’rish istagidan tug’iladi. Qofiya ham o’xshatishning bir ko’rinishi bo’lgan so’z san’ati ichidagi o’xshatishdir – qofiya ham so’zlarning tovush tizimi (mumtoz she’riyatda grafik ko’rinishi ham) o’rtasidagi aloqadorlikni topishdan yuzaga keladi. Turli ta’riflarga asoslansak, qofiyaning tub asosida, avvalo, fonetik ohangdoshlikka asoslangan tashqi o’xshashlik yotadi. Ammo mumtoz va zamonaviy she’riyatning juda ko’p namunalari qofiyadosh so’zlarning aksaran bir so’z turkumi doirasida bo’lishini ko’rsatadi. Bu mulohazaning tasdig’i maxsus statistikasi talab etmaydi. Bu holat qofiyani tashkil qilgan komponentlarda ohangdoshlikdan tashqari boshqa munosabatdorliklar ham muayyan rol o’ynaydi, deyishga asos beradi (boshqacha aytganda, shoir qofiya tanlar ekan, faqat ohangdoshlikka asoslanmasdan, g’ayrishiuriiy ravishda so’z turkumi doirasidagi o’xshashlikka ham asoslanadi). Bizning maqsadimiz ana shu munosabatdorliklarni darajalab, zanjirning so’nggi halqasi va uning ahamiyatini aniqlashdir. Bunda qofiyaga so’z turkumlari nuqtai nazardan yondashamiz.

Qofiyaning so’z turkumlari kesimidagi tasnifi taxminan quyidagicha:

I. Bir turkumga mansub so’zlarni qofiya sifatida tanlash. Bunday qofiyalarda o’xshash jihatlar bevosita kuzatishdaberilgan bo’lib, ularni topish oson. Bu – qofiyaning eng tipik ko’rinishidir. Hatto mumtoz ilmi qofiyada aynan bir so’z turkumidagi, bir xil qo’shimcha oladigan so’zlarni qofiya qilish asosiy qoidalardan biri bo’lgan. Mumtoz poetikada qofiya unsurlarining o’zak qofiya va qo’shimcha qofiya unsurlari shaklida ajratilishi, ularning chegarasini raviy bilan aniq belgilash ham ana shundan dalolat beradi.

II. Turli turkumga mansub so’zlarni qofiya sifatida tanlash. Qofiyaning ushbu turi quyidagi ko’rinishlarda namoyon bo’ladi:

1. Bir xil grammatik shakllarni oladigan (m., ot va olmosh) so’zlarni qofiya sifatida tanlash:
Kimsa hargiz ko’rmadi chun ahli davrondin vafo,
Ulki davron ofatidur, ne tama’ ondin vafo.

A.Navoiy

*Zaharga aylandim, og'ochdek sindim,
Qayta o'ldim, ruhim qaytmadi tanga.
Hazrat Sultonimga singrab sig'indim.*

*Allohim, madad ber, bir so'z ber menga,
Jonimning parvozin bergil, sog'indim,
Ishq ber! Qaytar meni yorug' Vatanga.*

R.Parfi

2. Ayrim xususiyatlari bilan bir guruhga birlashadigan turkumlardagi (m., ot va sifat, ya'ni ism-so'zlar) so'zlarni qofiya sifatida tanlash.

A) qo'shimchasiz so'zlarni qofiya qilish. Sifat va ot:

Arg'uvonu sarv istarmen chamanda, to meni,
Arg'uvoniy to'n bila ul sarv qildi notavon.

Ko'rguzur qaddu libosing shavqidin qonlig' mija,
Ko'zda har dam arg'uvonu sarvdin bir korvon.

A.Navoiy

Ot va otdan kelib chiqqan modal so'z:
Qilmon ul bebok kesgan na'lni o'pmak havas,
Kim samandi na'lini o'pmak muyassar bo'lsa bas.

A.Navoiy

B) qo'shimcha yordamida qofiya qilish. Sifat va qo'shimchali ot:

Ichgucha jomi ajal ko'nglumda ul soqiy durur,
To'lg'ucha paymonam ul soqiy bila boqiy durur...

Egma qaddim ayb qilma qoshi yolar ishqida,
Yangi oydek xam bo'lur, gar xud falak toqi durur.

Ul hiloling birla xursheding sifotin yozg'ali
Muxtasardur, filmasal, gar charx avroqi durur.

Bobur

Qo'shimchali ot va sifat:
Sohilda bir o'zim. Dengiz qorong'u.
Yelkansiz kemanding ichinda shubham.
Vahima shiviri, bo'g'zimda og'u,
Aqlim bir falokat sehadir mubham.

R.Parfi

3. Grammatik-kategorial jihatdan yaqin bo'lmagan turli turkumdagi so'zlarni qofiya qilish:

A) o'zak va qo'shimchali so'zlarni qofiya qilish. Masalan, ot va fe'l:

Xayr, xayr, xayr endi. Bo'g'ilar nafas,
Tabiat, madad ber, yetmas o'z kuchim.
Nechun aldading sen, tushunib bo'lmas.

R.Parfi;

Ravish va ot:

Undan ham olisroq ketarmiz hali,
Undan ham olisroq, mening go'zalim.

R.Parfi.

Fe'l (sifatdosh) va sifat:

Nadir bu? Tilim lol, vujud valangar,
Ko'rgali ko'zim yo'q, ko'zim o'yilg'on.
Bir sharpa ilg'amas, quloqlarim kar...
Bildim, Sizdan boshqa barchasi yolg'on.

R.Parfi

B) shaklan o'xshash (omonim yoki polisemantik) qo'shimcha oladigan so'zlarni qofiya qilish. Masalan, ot va fe'lning otlashgan sifatdosh shakli:

Qaro zulfing firoqida parishon ro'zgorim bor,
Yuzungning ishtiyoqida ne sabru ne qarorim bor.

Labing bag'rimni qon qildi, ko'zumdin qon ravon qildi,
Nega holim yomon qildi – men andin bir so'rorim bor.
Bobur.

Fe'l va izofali birikmadagi qo'shimchali sifat:

Xazon yafrog'i yanglig' gul yuzing hajrida sarg'ardim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lolarux, bu chehrayi zardim.

Bobur

Ot va fe'l:

Ko'zumga o'qi gardidin ziyodur,
Magar o'q milu gardi to'tiyodur.

Borurda ko'yiga yo'q ixtiyorim,
Meni har nechakim ko'nghim tiyodur.

A.Navoiy

Mening ko'nghlumki, gulning g'unchasidek tah-batah qondur,
Agar yuz ming bahor o'lsa, ochilmog'i ne imkondur...

Boshidin evrilur armoni birla o'ldum, ey Bobur,
Mening na'shimni bori ul pari ko'yidin aylondur.

Bobur

Quyidagi she'rda qo'shimchali ot + qo'shimchali fe'l + qo'shimchasiz sifat birvarakayiga qofiyaga tortilganki, buni mumtoz adabiyot kontekstida "qofiya inqilobi" desa bo'ladi:

Ne tong qotinda agar bo'lsa la'lu dur toshu tuproq
Ki, ma'dani karamu judu bahru lufu saxodur.

Agarchi dahr alamidin to'kuldi seli sirishkim,
Va lek shah karamidin umidim asru to'lodur.

Yazid elga ne miqdor g'ozilar qotidakim,
Ul eldur asru yuraksiz, bu xay asru bahodur.

Bobur

Zamonaviy she'riyatdan misol:
Tuproqqa yiqildim, ko'kka osildim,
Ming yil izladimmi? Topdimmi? Qachon?
So'rib to'ydilarmi sizni, qonsinglim,
Ezib bezdilarmi sizdan, onajon?.

R.Parfi

Quyidagi qofiyada ham -lar ko'plik shakli ikki xil turkumdagi so'zga qo'shilgan. Shoir fe'lning ravishdosh shakliga adabiy til qoidasiga xilof ravishda (bunday holat jonli so'zlashuvda uchraydi) "-lar"ni qo'shadi, ammo bu xil qo'llash faqat qofiya talabi bilan sodir bo'lmay, ta'kid, ma'noni kuchaytirishga xizmat qilarmoq, tabiiy jaranglaydi. Aksincha, kutilmagan, kuchli zavq uyg'otadigan ohori qofiya juftligi yuzaga kelgan:

Bu dunyoning dardini
terib ketgin, shoirim,
achinmagin joningga,
ketmaydimi chiriblar.
Bu dunyoga bir qo'shiq
berib ketgin, shoirim,
marhumlar uyg'onsinlar,
uxlolmasin tiriklar.

U.Azim

Umuman, fe'llarni boshqa so'z turkumlariga qofiya qilish ko'p hollarda omonimik, polisemantik qo'shimcha-shakllarga asoslanadi.

Boshqa holatda – fe'l va bo'lak turkumdagi so'z o'xshash bo'lmagan grammatik shaklda qofiyaga tortilsa, qofiya noto'liq, och bo'ladi:

Ariq bo'yidagi
Sarg'ish chimzorda
Pashshaga talanib tgan mayxo'rga
O'zingni valiga sig'inadigan
Avom bir qul kabi qarashga o'rgat.

SH.Rahmon

Kecha itlik qilib,
donoligidan
sizdayin nodonga pastdan qaragan
nuroni odamni abgor qildingiz,
qildingiz nodonga xos bir harakat.
Endi xavfsiraysiz orqaga qarab,
ne bo'ldi, boshdanyo humo uchdimi?
Yursa, yuribti-da izlaringizdan
sanoqsiz bolalar
tugib mushtini.
SH.Rahmon.

*Daraxtlar –
xatarga ochiq ochunda
quyosh qarshsida rasmga tushar.
Uzoq-uzoqlardan xilvat shoxlarin
Sog'inib keladi toliqqan qushlar.*

SH.Rahmon.

*Ho'y, ot desa,
ho'y, baxtiyor ot,
siz – shoir, men otga aylansak desa,
oh-h, ko'ngil,
hah, ko'ngil,
yana nimalarni tusaysan besar.*

SH.Rahmon

Dastlabki kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, fe'lni boshqa so'z turkumlariga qofiya qilish ko'pincha qo'shimchalar vositasida amalga oshiriladi.

Albatta, nazariy jihatdan qaraganda, qara – yara, gulla – hulla, sana – mana kabi juftliklarda ohangdoshlik mavjud. Ammo bunday qofiyalar badiiy ijod tajribasida deyarli uchramaydi. Misollarning aksariyatiga asoslanib aytish mumkinki, qofiya faqat ohangdoshlikka emas, qaysidir darajalarda grammatik-kategorial xususiyatlarga ham tayanar ekan.

Turli turkumdagi so'zlarni qofiya qilish ijodkorning narsa-hodisalarning ichki mohiyatiga qay darajada kira olishiga; kuchli bog'lanishlardan tashkil topgan borliq-sistemaning zohiran bir-biridan uzoq, noo'xshash bo'lib ko'ringan, aslida esa muayyan munosabatda bo'lganligi sababli o'xshash jihati mavjud bo'lgan bo'laklariaro aloqadorlikni ko'ra olish va mana shu shakliy tomonni mazmunga uyg'unlashtira bilish qobiliyatiga bog'liq. Bunday qofiyalar olamni yaxlit holda idrok etadigan har qanday ijodkor she'rlarida uchraydi.

Bunday qofiyalar beradigan estetik zavq oddiy qofiyalar beradigan estetik zavqdan ko'ra kuchliroqdir. Bunga olamning zohiran noo'xshash bo'lib ko'ringan narsa-hodisalari o'rtasidagi o'xshashlikning kashf etilishi sabab bo'ladi. Chunki, islomiy haqiqatlarga ko'ra, Olam va odamning yaratilish asosida o'xshatish yotadi. Ulug' Alloh o'zining o'xshashini ko'rish maqsadida olam va odamni yaratgandir. Odam ham, butun borliq ham Buyuk Xoliqning sifatleri muhrlangan tajalli – o'xshashlikdir. Insonning olamdagi o'xshashliklardan zavqlanishiga ham, bu o'xshashliklarni topishga intilishi ham uning fitratida Yaratuvchining sifatleri muhrlanganligi, uning o'z "men"iga intilishi sabab.

Fe'lni boshqa so'z turkumlariga qofiya qilish qofiyaviy o'xshashlik zanjirida eng oxirgi halqani tashkil qiladi. Ularda olamning umuman aloqasizday, bir-biridan uzilganday bo'lib tuyulgan bo'laklariaro munosabatdorlik kashf etiladi. Bu qofiyalar, birinchidan, ijodkor falsafiy tafakkurining miqyosini ko'rsatishi bilan; ikkinchi tarafdin esa, qofiya uyg'otadigan estetik zavqning darajasi bilan muhim ahamiyatga ega.

XULOSA. Agarda obrazlilikning mohiyatini ham o'xshashlik, muayyan narsa-hodisaning aksini topish-yaratish tashkil qilishini nazarda tutsak hamda qofiyaga – uning so'z turkumlari kesimidagi tasnifidan kelib chiqib – falsafiy nuqtai nazardan yondashsak, qofiya she'rning shunchaki shakliga qo'yiladigan talab emas, ayni paytda uning obrazlilikini tayin etadigan muhim unsurlardan biri, desak, xato bo'lmaydi. Qofiyali she'rning ta'siri qofiyasiz she'rga qaraganda kuchliroq ekanligi ham bir jihatdan shu bilan bog'liq. Xuddi shuning uchun ham Alisher Navoiy,

Bobur kabi daho san'atkorlar qofiyaga qo'yiladigan talablar juda qat'iy bo'lgan davrlardayoq uning siqiq ramkalaridan chiqib turganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Навоий А. Хазойин ул-маоний. Тўрт томлик. I том. Ғаройиб ус-сиғар. – Тошкент, Фан, 1960. – 411-б.
2. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1967.
3. Boltaboev H., Mahmudov M. Adabiy-estetik tafakkur tarixi. 1-2 jild. T.: “Mumtoz so‘z”, 2013, 2016.
4. Bobur Zahiriddin Muhammad. Devon. T. Fan, 1994.
5. Sharq mumtoz poetikasi (H.Boltaboev talqinida). - T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
6. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat malohati. - T.: Sharq, 1999
7. Ishoqov Yo. So‘z san‘ati so‘zligi. - T.: O‘zbekiston, 2014.
8. Ulug‘ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. T. : G‘afur G.,ulom nomidagi nashriyot-matba ijodiy uyi. 2018.
9. Quronov D. Adabiyotshunoslik nazariyasi asoslari. - T.: Akademnashr, 2018

CHO'LPONNING ERKIN VA SARBAST SHE'RLARI RITMIK-INTONATSION XUSUSIYATLARI

Yo'ldoshev Normat Temirovich

*Termiz davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori*

Annotatsiya: *Maqolada yangi o'zbek she'riyatining asoschisi Abdulhamid Cho'lponning erkin vaznda yozgan she'rlarining ritmik-intonatsion xususiyatlari haqida so'z boradi. Erkin va sarbast she'rlarning nazariy asoslarini yaratgan adabiyotshunos olimlarning fikrlariga munosabat bildirilgan. Cho'lponning erkin va sarbast she'rlari tadqiqot uchun tahlil ob'ekti qilib olingan.*

Kalit so'zlar: *she'r, vazn, erkin, sarbast, intonatsiya, ritm, barmoq, aruz, band, bo'g'in, turoq, ohang, qofiya, band, obraz, ritorik so'roq, musiqiylik.*

Annotation. *The article talks about the rhythmic-intonational features of the poems written by Abdulhamid Cholpon, the founder of new Uzbek poetry. The opinions of the literary scholars who created the theoretical foundations of free and independent poems were expressed. Cholpon's free and free poems were taken as the object of analysis for research.*

Keywords: *poem, weight, free, free, intonation, rhythm, finger, aruz, band, syllable, pause, tone, rhyme, band, image, rhetorical question, musicality.*

KIRISH. Yangi o'zbek she'riyatiga erkin va sarbast she'rlar XX asrning boshlaridan istifoda etila boshlandi. Uning paydo bo'lishida rus she'riyatining ta'siri borligi adabiyotshunoslikda e'tirof etilgan. "Erkin she'r (ruschadan kalka-volnny stix) – rus she'riyatining sillabo-tonik she'r tizimi asosida paydo bo'lgan, misralardagi stopalar soni bir xil bo'lmagan she'r shakli" [1]. Erkin she'r shakli milliy she'riyatimizda barmoq vaznining qorishiq shakli orqali yuzaga kelgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Erkin va sarbast she'rlar xususida adabiyotshunoslikda turli xil qarashlar mavjud. She'rshunos U. To'ychiev: "Erkin vazn o'zbek she'r tuzilishida barmoq va aruzga o'xshash o'zi alohida she'r sistemasi emas. Chunki alohida she'r sistemasi bo'lishi uchun alohida ritmik asosga ega bo'lishi lozim. Erkin she'r esa o'ziga xos ritmik asosga ega emas, uning ritmik asosi barmoq sistemasining ritmik asosi bilan bir xildir", [2] -deb yozadi. Adabiyotshunos olim T. Boboev "Erkin vaznning o'zbek she'riyatida paydo bo'lishi, bir tomondan rus poeziyasi va ikkinchi tomondan usmonli turk she'riyati ta'siri bilan bog'liq", [3]. Haqiqatda erkin she'rga yuqoridagi "ta'sir"larni inkor etmagan holda aytish lozimki, XX asrning boshlari, aniqrog'i, 20 yillarida qo'llanila boshlagan erkin vazn shaklidagi she'rlarning paydo bo'lishi hayotiy ehtiyoj edi. Asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayotdagi yangilanishlar she'riy vaznlarga ham ta'sir etmay qolmadi. Dastlab an'anaviy aruz, undan barmoqqa o'tish qanday ijtimoiy zarurat bo'lsa, erkin she'rga o'tilishi ham shunday zarurat edi. Ammo adabiyotshunoslikda erkin va sarbast she'rlarni ekvivalent sifatida yoki alohida hodisa sifatida qarashlar mavjud. A. Mamatovanning "O'zbek adabiyotida sarbast she'rning shakllanishi va uning adabiy – estetik xususiyatlari" nomli nomzodlik dissertatsiyasida "Erkin she'r, oq she'r, sarbast she'r har biri alohida she'r turlaridir. Ular avvalo bir-biridan shakli, ifoda ko'lami, ritmikasi, qofiyalanish tarziga ko'ra farqlanadi. Erkin she'r, barmoq she'r – barmoq vazniga mansub. Sarbast esa ulardan farqli adabiy hodisadir" [4],- deb ta'kidlaydi. Adabiyotshunos olim N. Afoqova "Jadid she'riyati poetikasi"da sabastni mustaqil tizim sifatida o'rganadi [11]. Prof. D. Quronov "Adabiyot nazariyasi asoslari" darsligida erkin va sarbast she'r orasidagi farqlarni ko'rsatib o'tgan: "Sarbastda

ohangdorlik ritm asosida emas, ko'proq intonatsiya hisobiga yuzaga chiqadi" [10]. "Yangi o'zbek she'riyati" monografiyasi muallifi U. Hamdam "...erkin she'r ham, sarbast she'r ham vazn sistemasi emas, yana ham aniqrog'i, ular vazn tuunchasidan chetga chiqish natijasida paydo bo'lgan", [7] - deb yozadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Erkin va sarbast she'r shakllarini alohida hodisa sifatida o'rganish tavsiya etiladi. Mazkur she'r shakllarini tadqiq qilish uchun germeneytik, falsafiy, qiyosiy-tipologik, psixologik tahlil usullaridan foydalanilgan. Amaliyotga nazar tashlaydigan bo'lsak, aksariyat she'rlarda erkin va sarbast shakllar aralash holda qo'llaniladi. Ular orasidagi farq hozirga qadar ilmiy-nazariy jihatdan asoslanmagan.

NATIJA VA MUHOKAMA. O'zbek she'riyatida erkin va sarbast she'rning asoschilari sifatida Fitrat va Cho'lpon e'tirof etilgan. Jumladan, "Adabiy turlar va janrlar"da "Sarbast janrining yana bir asoschisi Cho'lpondir. (bu o'rinda sarbast janr sifatida olingan – ta'kid bizniki. N. Y.) U bu sohada o'ndan ortiq yaxshi asarlar bitdi... Fitrat va Cho'lponning sarbast janrida yozgan she'rlarida sodda va erkin vazn ko'pincha navbatlashgan holda keladi. Sarbast janriga birinchi poydevorni Hamza, Fitrat, Cho'lpon qo'ydi" [40]. Haqiqatan, Cho'lpon erkin va sarbast shakllarda yigirmadan ortiq poetik namunalar yaratdi. "Buloqlar" to'plamiga kirgan "Tun", "Ishq yo'li" she'rlariga shoirning o'zi "erkin she'r" deb izoh bergan. She'r uch qismdan iborat. Birinchi qismda dastlabki ikki to'rtlik yengil ritm bilan boshlanadi:

Tun yengil, tun qorong'i
Tun qo'rqinch, tun azob.
Tunda eski va yangi
Har narsa xayol va sarob.

Birinchi va ikkinchi bandlar barmoqning qo'shma vaznida tashkillangan: 7/6, 7/8; 6/7, 6/7 shaklida. Ko'pincha olti va yetti bo'g'inli vaznlar takrori ritmiklik hosil qiladi. Qofiyalanish tizimi ham izchil: abab, abab. She'rda ritmik-intonatsiyani hosil qiluvchi asosiy elementlar bo'g'inlar miqdori va qofiyalanishdan tashqari, har bir turoqlarda takrorlangan sanoq ohangidagi: tun-yomon, tun-qorong'u, tun-qo'rqinch, tun-azob kabi tasviriy vositalar ham muhim rol o'ynagan. Keyingi bandlarda hijolar soni ortib boradi, sakkizlik va to'qqizlik bo'g'inlar aralash holda qo'llanadi. Uchinchi qismdagi barcha misralar sakkiz bo'g'inli barmoqning sodda vaznida, faqat turoqlanishda har xillik bor. Demak, mazkur she'rda, shoirida bo'g'inlarda ham, turoqlanish va qofiyalanishda ham ma'lum darajada erkinlik mavjud. Shu jihatdan shoir uni "erkin she'r" deb nomlagan.

Cho'lponning "Ishq yo'li" she'rida ham "erkin she'r" izohi berilgan. Bandlashish tizimi an'anaviy barmoqda. Cho'lpon uslubiga xos to'rtliklar va oxirida ikki misra alohida band. Dastlabki ikki band to'qqizlik turkum asosida shakllangan. Bandlardagi turoqlar uch hijolik bo'lib, bir maromdagi bo'g'inlar miqdori, turoq va qofiyalar izchilligi ritmiklik hosil qiladi:

Sabrning kosasi to'lgandir, = 9 (3+3+3)
Bu og'ir ayriliq to'ydirgan. = 9 (3+3+3)
Oh, qancha azoblar bo'lgandir, = 9 (3+3+3)
Go'zalim xabaring bo'lmagan. = 9 (3+3+3)

She'rning uchinchi bandida vaznda o'zgarish kuzatiladi, turoqlar soni bittaga ko'payib, 12/10, 12/9 turkumni hosil qilgan. Qofiyalash tizimida izchillik buzilmagan:

Kechalar, kechalar...oh, sensiz va oysiz =12 a
Bir kecha menga xuddi bir yildir. = 10 b

Qaytarib aytalar: “Kechalar ro’yosiz =12 a
Oldingda...” ko’p og’ir bir yo’ldir.=9 b

She’r oxiridagi an’anaviy cho’lponona bandlashish – ikki misra 12/12 turkumda o’zaro qofiyalanib ritmik izchillik hosil qilgan:

Ey darvesh, bu yo’lda birgina yo’lchisen,
Keta ber, bir kuni so’ngiga yetarsen.

Ma’lumki, Cho’lpon she’riyatida yo’l, yo’lchi, yo’lovchi, yo’lsizlik obrazlari alohida tizim darajasiga ko’tarilgan. Bu holat shoirning estetik ideali bilan bog’liq. Ushbu satrlada ham lirik kechinma lirik “men” ning ishq yo’lida - haqiqat yo’lida chekkan iztiroblari ifoda etilgan. Aslida lirik “men” – haqiqat izlab yo’lga chiqqan yo’lchi. Darvesh - tasavvuv olamida ikki nafsdan xalos bo’lib, ruh saodatiga erishgan inson. Lirik qahramon o’zini darvesh timsolida ko’radi. Aslida ishqning haqiqiy sohibi ham darveshdir.

Cho’lponning erkin vaznda yozgan she’rlari orasida “Buzilgan o’lkaga” she’ri alohida ajralib turadi. “Buloqlar” majmuasidagi ilk she’r. She’riy majmuaning bosh qismida “Jahon fotihlari qo’lida eziliyu yotqon Sharq o’lkalariga bag’ishlanadi” deb yozilgan. Jadid shoirlari ijodida bo’lgani singari Sharq mavzusi Cho’lpon ijodida ham muhim o’rin tutadi. N. Afoqovanning yuqorida tilga olingan tadqiqotida Fitratning “Sharq” she’ri bilan “Buzilgan o’lkaga” qiyosan o’rganilgan [11].

Cho’lpon she’r janrini “doston” deb belgilagan. Garchi ushbu asar doston janri talablariga to’g’ri kelmasada, millat tarixining og’riqli sahifalaridan so’zlaydi. She’rda juda katta romantik pafos ustuvorlik qiladi. She’rning ritmik tashkillanishida rang-baranglik bor. Ilk ikki misra – “tezis” - she’rda ifodalanayotgan asosiy poetik g’oyani o’zida aks ettiradi:

Ey, tog’lari ko’klarga salom bergan zo’r o’lka,
Nega sening boshing uzra quyuuq bulut, ko’lanka?

Cho’lpon uslubiga xos bo’lgan savollar silsilasi ilk banddan boshlanib, she’rda o’ziga xos intonatsiyani yuzaga keltiradi. To’rt qismdan iborat bo’lgan she’rning qofiyalanishi, fikrning mantiqiy tugallanishiga ko’ra shartli ravishda bandlarga bo’lish mumkin. Dastlabki band, ikki misra masnaviy yo’lida qofiyalangan bo’lib, o’n to’rtlik turkum hosil qilgan. She’rning keyingi bandida o’n bir bo’g’inli sodda vaznga o’tiladi, ammo qofiyalanishdagi izchillik o’zgaraydi. Ritm vazn va qofiya orqali hosil qilinadi:

Uchmohlarning kavsari eng pokiza
Sadaflarning donasidek top-toza.
Salqin suvlar tog’dan quyi tusharkan,
Tomchilari yomg’ir kabi ucharkan,
Nima uchun yig’lar kabi inglaylar?
Yov...bormi deb to’rt tarafni tinglaylar?

Jannat suvidek, sadaflarning donasidek pokiza, top-toza yurt nima uchun yig’lar kabi inglaydi. Cho’lpon she’riyatida ayrim so’zlar vazn va qofiya talabi bilan qisqartiriladi. Bu o’rinda ham “inglaydilar”, “tinglaydilar” fe’li “inglaylar”, “tinglaylar” shaklida qo’llangan, o’tgan zamon qo’shimchasi tushirib qoldirilgan. She’rning uchinchi, to’rtinchi bandlarida ham vazn o’zgarib boradi. Buzilgan o’lkaning xarob ahvoliga achinish tuyg’usi bandma band tadrijiy ravishda o’sib boradi. O’n birlik vazn, ikkinchi va uchinchi banlarning beshinchi, oltinchi misralarida uch hijoga tushadi: Bu nega? Ayt menga! - misralarining har ikki band oralig’ida takrorlanishi o’ziga xos intonatsiyani hosil qiladi. Beshinchi va oltinchi bandlarda intonatsion ohang ko’tarilib boradi.

“Ko‘m-ko‘k o‘tloqlari bosilgan o‘lka”ning xarob ahvoli, mahzun qiyofasi darak-so‘roq ohangida namoyon bo‘ladi:

Tumorchalar, hamoyillar taqingan,
 Dalalarda lola bargi yopingan,
 Tog‘-toshlarda o‘yin qilgan,
 Chopingan
 Go‘zal qizlar, yosh kelinlar qaerda?
 Javob yo‘qmi ko‘klardan-da, yerdan-da?
 Xarob bo‘lgan eldan-da!

Uchinchi misradagi oxirgi turoq “chopingan” oxirgi misraga tushirilib, mantiqiy urg‘u beriladi (taqingan- yopingan-chopingan). “Chopingan” misrasi bilan she‘rda fodalalanayotgan darak mazmunidagi fikrlar tugab, savollar oqimi boshlanadi. She‘riy matndagi “ko‘klardan-da”, “yerdan-da”, “eldan-da” kabi kuchaytiruv yuklamali so‘zlar shoir uslubiga xos xususiyat bo‘lib, ma‘noni kuchaytirishga, intonatsion ohangdorlikni oshirishga xizmat qiladi. She‘rning kulminatsion nuqtasi ikkinchi qismda boshlanadi. Ikkinchi qism ham mantiqiy tugallik va qofiyalanish izchilligiga ko‘ra uch bandga bo‘linadi. Uch bandda ham, asosan, o‘n besh bo‘g‘inli vazn ishlatilgan. O‘n beshlik ancha vazmin vazn bo‘lsada, ayni o‘rinda kuchli romantik pafosga ega. Intonatsiya satrma satr ko‘tarilib boradi. “Sen”, “sening” kishilik olmoshlari, bir maromdagi hijolar, qofiya o‘rnida kelgan ohangdosh so‘zlar poetik sathdagi ritmiklikni belgilaydi.

She‘rning III qismi ikkinchi va uchinchi bandlarida buzulgan o‘lkaning bag‘rida ko‘p yillardir kezganlar, yurak-bag‘rini ezganlarga nisbatan nafrat tuyg‘usi o‘zining haddi a‘losiga yetadi:

Nega sening qalin tovshing “ket” demaydi ularga? = 15
 Nega sening erkli ko‘ngling erk bermaydi qo‘llarga? = 15
 Nega tag‘in tanlaringda qamchilarning kulishi? = 15
 Nega sening turmushingda umidlarning o‘lishi? = 15
 Nega yolg‘iz qon bo‘lmishdir ulushing? = 11
 Nega buncha umidsizdir turishing? = 11

Ushbu bandda dastlabki to‘rt misra oldingi banddagi kabi o‘n besh hijoli vaznda, ammo beshinchi oltinchi misralarida to‘rt hijolik turoq tushib qolishi hisobiga o‘n bir vaznga o‘tiladi. Anafora o‘rnida kelgan “Nega”, “nima uchun” so‘roq olmoshlaridan iborat savollar simfoniyasi keyingi misralarda ham davom etib, intonatsion ohangni yanada kuchaytiradi. Bundan tashqari turoqlardagi hijo o‘zgarishlari, qofiyalarning ichki ohangdorlikda izchil qo‘llanilishi ham ritmik-intonatsion sathni tashkillashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

She‘rning III va IV qismlarida intonatsiyada pasayiish kuzatiladi. Javobsiz savollardan charchagan lirik “men”ning ovozida ma‘yus sokinlik seziladi:

Kel, men senga qisqagina doston o‘qiy,
 Qulog‘ingga o‘tganlardan ertak to‘qiy.
 Kel, ko‘zingning yoshlarini so‘rib olay,
 Kel, yarali tanlaringni ko‘rib olay.

Misralar boshida kelgan undalmalar takrori, bir maromdagi hijolar, to‘liq qofiyalar (o‘qiy-to‘qiy; so‘rib olay-ko‘rib olay), radif o‘rnida kelgan so‘zlar she‘rning ritmik xususiyatlarini belgilaydi. She‘rning to‘rtinchi qismida o‘n birlik vaznga o‘tiladi, savollar silsilasi yana oldingi o‘ringa chiqadi, intonatsiyada jonlanish paydo bo‘ladi:

Nima uchun ag‘darilgan, yiqilgan,

Og'ir tojning zahar o'qi ko'ksingda?
 Nima uchun yovlaringni bir zamon
 Yo'q qilgudek temirli o'ch yo'q senda?

“Nima uchun” – ritorik so'roqning bot-bot misralar osha takrorlanishi, “og'ir tojning zaharli o'qi” ko'ksida qolgan millatga qarata hayqiriqdek yangraydi. Nihoyat she'rning oxirgi bandi birinchi band bilan mazmun va shakl jihatdan birlashib bir butunlik hosil qilib, o'ziga xos joziba bag'ishlaydi.

Ey, har turli qulliklarni sig'dirmagan hur o'lka,
 Nega sening bo'g'zingni bo'g'ib yotar ko'lanka?

Erkin she'rning barmoq shakli ekanligini e'tiborga olsak, Cho'lpon barmoqning sodda va qo'shma vaznlarini aralash qo'llab, buzulgan o'lkaning fojeali manzarasini mahorat bilan tasvirlab berdi.

Ma'lumki, sərbast she'r intonatsion tashkillanishiga ko'ra erkin she'rdan farq qiladi. “Sərbastda yozilgan she'rning an'anaviy aruz va barmoqda yozilgan she'rdan farqli jihatlaridan biri shundaki, u avvalboshdan ma'lum maromga solinmaydi, unda muayyan maromga xos kechinmalar ifodalanmaydi. Aksincha bundagi fikr-tuyg'uga mos ohang so'zning ma'no asosida yuzaga keladi, ya'ni, bu o'rinda ma'nosida o'qiyimiz” [10]. Demak, erkin she'rda vazn va qofiyalardagi erkinlik asosida ritm tashkil etilsa, sərbastda so'z ohangi, intonatsion-sintaktik vositalar asosiy rol o'ynaydi. Cho'lponning “Binafsha” she'rida “barmoqning sərbast bilan almashinish” [11] hodisasi kuzatiladi. She'rning ostiga “Yoz qayg'isi” izohi keltirilgan. She'rning ritmik tashkillanishi uch bo'g'inli turoqlarning takroridan hosil bo'lgan:

Binafsha senmisan, binafsha senmi = 11 (6+5)
 Ko'chada aqchaga sotilgan? = 9 (3+3+3)
 Binafsha menmanmi, binafsha menmi = 11 (6+5)
 Sevgingga, qayg'ungga tutilgan? = 9 (6+5)

Banddagi binafsha undalmasining misralar osha takrorlanishi, shuningdek, “senmisan-senmi; menmanmi-menmi” ohangdosh so'roqlarning qaytarilishi o'ziga xos ma'yus musiqiylik hosil qilib, she'r ruhiga mos tushgan. Cho'lponona ritorik misralar keyinga bandda ham takrorlanadi:

Binafsha, nimaga bir ozroq ochilmay
 Bir erkin kulmasdan uzilding?
 Binafsha, nimaga hidlaring sochilmay,
 Yarlarga egilding, cho'zilding?

Ushbu bandda ham barmoqqa xos o'lchov mavjud. Turoqlarda izchillik bo'lmasada, band o'n bir hijolik turkumda tashkillangan. Qofiyalanish tizimida ham o'zgarish yo'q: abab shaklida. Ritm hosil qiluvchi asosiy elementlar undalma, turoqlar va qofiya. Sarbasga xos xususiyat keyingi bandda namoyon bo'ladi:

Binafsha,
 Ayt menga
 Kimlardir ularkim –
 Ignani bag'ringga sancharlar?
 Binafsha,
 Bir so'yla
 U qanday qo'llarkim,

Uzarlar, hidlaylar, yancharlar?

Endigi tasvirda binafsha - undalma alohida satrga chiqariladi, ya'ni, tinglovchining asosiy e'tibori binafshaga qaratiladi. Tabiiyki, mantiqiy urg'u binafsha obraziga tushadi. Banddagi har bir misra ohang va intonatsiya, qofiyadosh so'zlar yordamida bog'lanib bir butunlik hosil qilmoqda. Binafsha - ramziy obraz. Binafsha - "yovlarning zaharli o'qi ko'ksida qolgan" inson qismati haqida yozilgan. Lirik "men" va binafsha aslida bir butun timsol (Binafsha sen uchun ko'kragnim erk yeri, Bu yerdan ko'klarga uchgil). Binafsha - inson ozodligi, hurligi haqidagi g'amgin elegiyadir. She'rning oxirgi bandida intonatsiya pasayib boradi:

Binafsha, go'zalim, qayg'ilib, kelmaysan,

Qayg'ing zo'r, qayg'imni bilmaysan

Menga bir kulmaysan!

Banddagi uyushiq bo'lak va takrorlar (go'zalim, qayg'ilib), qofiyalar (kelmaysan, bilmaysan, kulmaysan) poetik sathda o'ziga xos ritmik intonatsiyani yuzaga keltiradi.

Cho'lponning "Tortishuv tongi", "Og'dorilish" she'rlari ham sarbastda yozilgan. "Tortishuv tongi" da barmoq va sarbast aralash qo'llanilgan:

Yenggan qo'shin boshlig'iday gerdayib

Botgan quyosh bulutlarning ostidan

Bosh ko'tarib chiqmoq uchun tirisha:

Shuning uchun beri yoqda irjayib

kulishurlar,

Unga qarshi, qarshidan

Yig'lov, siqtov, tovush, g'avg'o, xarxasha.

Aytganimizdek, asosan, o'n bir bo'g'inli barmoq vazni qo'llanilgan. To'rtinchi misradagi "kulishurlar" aslida uchichi misraning davomi alohida misraga chiqarilgan. She'rning mazmunidan anglashiladiki, "tortishuv" - zolimlar va mazlumlar o'rtasida, "irjayib kulishganlar" bilan unga qarshi turganlar orasida. Sintaktik sathda "kulishurlar" so'ziga alohida urg'u berilganki, unga antiteza sifatida keltirilgan sinonimik qatordagi so'zlar she'r ma'nosini aks ettirish bilan birga ritmik intonatsiya hosil qiladi.

She'rning ikkinchi bandi tazodiy bog'lanish asosida uyushtiriladi:

Suyuningiz:

Ko'pdan beri zindonda

Quyosh ko'rmay zaxlab qolgan ko'ngillar!

Chiqar kunlar otdi sizga undan-da,

Munda yeshib yuborilgan tugunlar.

Qayg'uringiz:

kishanlarni yasovchi

"ustalar",

Boshqalarni tubanlar deb atovchi xo'jalar,

Sizning uchun yoz boshining qoridek

Eruv kunlar keladir.

Sizning uchun olbostining zoridek

yig'lar kunlar keladir.

She'r matnidagi "Suyuningiz: Qayg'uringiz:" qarshilantirishlarning alohida satr boshiga chiqarilishi bejizga emas. Birinchidan ritmik pauza asosida intonatsion maydon hosil qilingan,

ikkinchidan ikki yondosh hodisani yonma-yon qo'yib sintaktik parellizm orqali poetik fikrni yorqinroq ifodalagan. Shuningdek, "ko'pdan beri quyosh ko'rmay zaxlab qolgan ko'ngillar" bilan "kishanlarni yasovchi ustalar", "boshqalarni tubanlar deb o'ylovchi xo'jalar" antitezalari ham she'rda ifodalangan mazmunni ochishga xizmat qiladi. "Ustalar", "tubanlar" antonimlarining qo'shtirnoqqa olinishida ham ramziy ma'no bo'lib, ijodkor g'oyaviy-estetik maqsadini yoritadi. Demak, she'riy matn sathida qo'llangan ritmik-sintaktik vositalar intonatsiyani kuchaytirish bilan birga, uning mazmunini ham o'zida ifodalaydi.

XULOSA. Cho'lpon ijodida erkin va sarbastda yozilgan she'rlar alohida tizimni tashkil etadi. Uning "Kuz guliga", "Sendan yiroqda", "Paranji", "Kuz yomg'iri", "Vahm", "Bezgak qo'ynida", "Ulug' yo'lda", "Bu kunning shoiri" kabi she'rlarida ham barmoq va sarbast aralash holda qo'llanilgan. Shoir aruz va barmoqda ifodalay olmagan tuyg'ularini erkin va sarbastda ifoda etib, o'ziga xos mahorat ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. D. Quronov va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent. Akademnashr. 2010. 368-bet.
2. U. To'ychiev. O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi. Toshkent. Fan. 1966. 82-bet.
3. T. Boboev. Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent. O'qituvchi. 2002. 218-bet.
4. N. A. Mamatova. O'zbek adabiyotida sarbast she'rning shakllanishi va uning badiiy-estetik xususiyatlari. Nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent. 2000. 13-bet.
5. N. Afoqova. Jadid she'riyati poetikasi. Toshkent. Fan. 2005. 102-112-betlar.
6. D. Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent. Navoiy universiteti. 2018. 348-bet.
7. U. Hamdam. Yangi o'zbek she'riyati. Toshkent. Adib. 2012. 216-bet.
8. Adabiy turlar va janrlar (tarixi va nazariyasiga oid). Toshkent. Fan. 1992. 213-bet.
9. N. Afoqova. Jadid she'riyati poetikasi. T. Fan. 2005. 98-99-betlar.
10. D. Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. 348-349-betlar.
11. N. Afoqova. Jadid she'riyati poetikasi. 99-bet.

ABDULLA QODIRIYNING TARJIMONLIK MAHORATI**Aliqulova Dildora Bakir qizi**

Turon universiteti v.b dotsenti

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

aliqulovadildora92@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek romanchilik maktabining asoschisi, ulug' adib Abdulla Qodiriyning ijodiy faoliyati, xususan, uning tarjimonlik mahorati atroflicha tahlil qilinadi. Maqolada yozuvchining faqatgina badiiy ijod bilan shug'ullangan ijodkor emas, balki tarjima sohasida ham yetuk mutaxassis bo'lganligi haqida fikr yuritiladi. Abdulla Qodiriyning tarjimon sifatidagi mahorati, uning tanlagan asarlari, tarjima jarayonidagi uslubi, matnning originalga yaqinligi, milliy ruhni saqlab qolish borasidagi izlanishlari ilmiy-nazariy nuqtayi nazardan baholanadi.

Shuningdek, maqolada adibning tarjimalari o'zbek adabiyotining rivojiga qo'shgan hissasi, milliy adabiy tilni sayqallash va jahon adabiyoti namunalarini o'zbek kitobxonlariga yetkazish borasidagi xizmati yoritiladi. Qodiriyning tarjimonlik faoliyati faqatgina matnni o'girish emas, balki asarning badiiy-estetik xususiyatlarini saqlagan holda, uni o'zbek kitobxonining dunyoqarashiga moslashtirish jarayoni sifatida tahlil etiladi. Maqola davomida Qodiriyning tarjimonlik uslubi boshqa o'zbek tarjimonlari bilan solishtirilgan holda o'rganilib, uning o'ziga xos tarjima tamoyillari va yondashuvlari ilmiy mezonlar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Badiiy tarjima, badiiy obraz, adabiy aloqa, janr, originallik.

Annotation: This article provides a comprehensive analysis of the literary activity of Abdulla Qodiriy, the founder of the Uzbek school of novel writing, with a particular focus on his translation skills. It explores the author's contributions not only as a prominent writer but also as a distinguished translator. The study examines Qodiriy's translation techniques, his choice of works, his stylistic approach during the translation process, the fidelity of his translations to the original texts, and his efforts to preserve the national spirit within translated works from a theoretical and scientific perspective.

Furthermore, the article highlights the significance of Qodiriy's translations in the development of Uzbek literature, his role in refining the Uzbek literary language, and his efforts to introduce world literary masterpieces to Uzbek readers. His translation work is analyzed not merely as a process of linguistic conversion but as an artistic adaptation that maintains the aesthetic and literary qualities of the original text while making it accessible to the Uzbek audience. The study also compares Qodiriy's translation approach with that of other Uzbek translators, identifying his distinctive principles and methods within a scholarly framework.

Key words: artistic translation, artistic image, literary communication, genre, originality.

KIRISH. Abdulla Qodiriy – o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lib, nafaqat milliy romanchilik maktabining asoschisi, balki tarjimon sifatida ham alohida e'tiborga molik ijodkordir. Uning tarjimonlik faoliyati o'zbek adabiyotining taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi, chunki u jahon adabiyoti durdonalarini o'zbek tiliga mos va badiiy jihatdan yetuk tarzda tarjima qilishga intilgan. Qodiriyning tarjimalari nafaqat lingvistik jihatdan aniqlik, balki badiiy estetik me'yorlarga mosligi bilan ham ajralib turadi.

Uning tarjima uslubi, asosan, milliy o'ziga xoslikni saqlab qolish, asar muhitini tabiiy yetkazish va matnning o'zbek kitobxonlari uchun tushunarli bo'lishini ta'minlashga qaratilgan. Shuningdek, Qodiriy tarjimon sifatida faqatgina matnni o'girish bilan cheklanmagan, balki asarning badiiy ruhi va obrazlar tizimini milliy mentalitetga mos tarzda ifodalashga harakat qilgan. Uning tarjima san'atiga yondashuvi, asosan, ijodiy talqin va erkin tafsir bilan uyg'unlashgan bo'lib, bu holat o'zbek tarjimachilik an'alarining shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning tarjimonlik mahorati chuqur tahlil qilinib, uning tarjima uslubi, badiiy tamoyillari hamda o'zbek adabiyotiga qo'shgan hissasi ilmiy-nazariy jihatdan o'rganiladi. Mazkur tadqiqot Qodiriyning tarjimon sifatidagi faoliyatini kengroq yoritish va uning o'zbek tarjimachiligidagi o'rnini yanada aniqlashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Turli millatlar, Sharq va G'arb o'rtasida adabiy mushtaraklik, adabiy aloqalarda badiiy tarjimaning o'rni naqadar yuksak ekanligi ham hech kimga sir emas. XX asr yillarida jahon adabiyoti namunalari o'zbek tiliga tarjimasi mamalakatimizda badiiy tarjimaning keyingi rivojiga katta ijobiy tasir ko'rsatdi. Bu davrda yetuk adiblarimiz o'zlarining original asarlarini yaratish bilan birga, badiiy tarjima bilan ham shug'ullandilar, jahon adabiyotining yirik vakillari asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildilar. A.Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, G'.G'ulom, H.Olimjon, Mirtemir, A.Qahhor, P.Tursun va M.Ismoilov kabi qator adiblarning badiiy tarjima ishiga qo'shgan hissalarini ayniqsa salmoqli bo'ldi.

TADVIQOT METODOLOGIYASI. O'z faoliyatlarini 20-yillarda dastlab kichik asarlar va yirik janrlardagi asarlardan parchalar tarjima qilib boshlagan mutarjimlarimiz 30-yillarda rus va G'arb adabiyoti namoyondalarining qator yirik asarlarini o'zbek tiliga tarjima qildilar. 30-yillarida jahon adabiyotidan qilingan tarjimalar XX asr o'zbek adabiyoti ravnaqida va xususan, nasriy janrlar taraqqiyotida ham katta ro'l o'ynadi. Original ijod bilan shug'ullanuvchi adiblarimizning tarjimachilik faoliyatida orttirgan tajribalari o'z samarasini berdi. Natijada ularning qalami ostida fransuz navillalariga xos qisqa realistik hikoyalar hamda o'zbek adabiyoti dovrug'ini olamga yoygan yirik janrdagi asarlar dunyoga keldi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Abdulla Qodiriy o'tgan asrning 20-30-yillarida o'zining yirik original asarlarini yaratish bilan bir qatorda jahon va rus adabiyotidan o'zbek tiliga tarjima qilish bilan ham mashg'ul bo'ldi. O'zbek kitobxonlari rus adabiyotining klassiklari A.P.Chexovning "Xameleon" ("Buqalamun") hikoyasini, N.V.Gogolning "Uylanish" komediyasini, italyan adiblaridan Bokkachcho va Mozuchioning ayrim novellalarini, fransuz adiblari A.Dodening "Saodatli Avgustining aziz duosi" nomli novellasini, E.Zolyaning "Lurd" va "Rim", Deni Didroning "Rohiba", amerikalik adib Mark Tvenning "Dabdaba va tilanchilik" va "Muqaddas inkivizisiya" romanlaridan parchalarni A.Qodiriy tarjimasida o'z ona tilida o'qish baxtiga musharraf bo'ladilar.

A.Qodiriyning fransuz adabiyotidan qilingan tarjimalari tarjimashunos olimlarimizning tadqiqotlarida tahlil qilingan. Jumladan, Mopassanning "Normandiyalik" novellasi tarjimasida Y.Po'latovning dissertasiyasida [1], E.Zolyaning "Lurd" va "Rim" romanlaridan tarjima qilingan parchalar R.Shirinovaning dissertasiyasida [2] ko'rib chiqilgan.

Alfons Dodening Abdulla Qodiriy tarjimasida chop etilgan. "Saodatli Avgustining aziz duosi" ("Элексир его преподабня отца Гоше") novellasi syujeti asosida fojealik taqdir, shaxs fojiasi yotadi [3]. Asaridagi bosh qahramon Goshe otadir. Uning obrazini tarjimada to'laqonli aks ettirish asarning g'oyaviy xususiyatlarini anglash uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi sir

emas. “Tarjima – bu yo‘qotishlar san‘ati, - degan edi mashhur tarjimon M.Loziński. – Nimani yo‘qotish mumkin – badiiyliknimi yoki aniqlikni, buni tarjimon tanlaydi. Yo‘qotishlar qancha kam bo‘lsa, tarjimonning mahorati shuncha balanddir” [4].

Qodiriy o‘z original ijodida o‘xshatishning turli ko‘rinishlari – metafora, metonimiya va boshqa badiiy tasvir vositalaridan mohirona foydalanganligini juda yaxshi bilamiz. Adib o‘zi amalga oshirgan boshqa tarjimalarda ham ularni unumli qo‘llaydi. “Abdulla Qodiriyning tarjima uslubiga xos sususiyatlaridan biri tarjimaning asosiy qoidalariga rioya qilishdadir. Unung tarjimalarida faqat so‘z tanlashdagi mohoratni, hajviy tasvirlar yaratishdagi istedodnigina emas, shu bilan birga tilning rang-barangligini, mantiqiy vositalar kovlamining kengligini, ma‘no tovlanishlarini saqlab qolishga bovlgan intilishni ham kuzatamiz” [6:14].

Abdulla Qodiriy ruscha maqol, matal, kesatiq, qochiriq, idomatik birikmalarning aynan o‘sha manosini aks ettiradigan o‘zbek tilidagi ekvivalentlarini mohirona topib ishlatadi. Biz tahlil qilayotgan novella tarjimasida ham tarjimon maqol va matallarni o‘zbek tiliga mohitona o‘g‘irgan. Jumladan, ruscha matnda bosh rohib bilan Goshe o‘rtasidagi suhbatda rohib Gosheni tinchlantirar ekan “Эсть средства все уладить” deya dalda beradi [5:388]. A.Qodiriy bu jumlaning o‘zbek tiliga quidagicha o‘giradi: “Har bir dardning bir iloji bor” [3:27].

A.Qodiriy jahon adabiyoti namunalariidan tarjima qilgan asarlarning ro‘yxati saqlanib qolgan. Bu ro‘yxatni yozuvchi shaxsan o‘z qo‘li bilan tuzgan bo‘lib, u 1937 yili adib qamoqqa olinishidan oldin O‘zSSR Davlat Nashriyotiga topshirilgan. Mazkur ro‘yxatda chet el adiblarining boshqa asarlari qatori fransuz yozuvchilarining asarlari ham bor. Ularning ayrimlari “Dinga qarshi badiiy asarlar” to‘plamidan joy olgan.

Asfuskiy, bu asarlarning qaysi yillarda tarjima qilinganligi ko‘rsatilmagan. Biroq ular yigirmanchi yillarning ikkinchi yarmi va o‘ttizinchi yillarning boshida amalga oshirilganligini tasavvur qilish qiyin emas. Bu davrda o‘zbek tili kuchli o‘zgarishlarni boshqan kechirdi. O‘sha davrlarda kitobxon uchun tarjima u yoqda tursin o‘z ona tilida sodda tushunarli asarlar bitish lozim edi. Yigirmanchi yillarda sodda, tushunarli tarjima qilingan asarlar yaxshi asarlar hisoblangan. Shuning uchun ham asarlarni rus tilidan o‘zbek tiliga ag‘darayotgan tarjimonlar ularni nihoyatda sodda va tushunarli bo‘lishi uchun astoydil harakat qilganlar. Tarjimonlar tarjima davomida rus tilidagi qiyin tekstlarni tushurib qoldirib, o‘zbek o‘quvchilariga tushunarli bo‘lishi uchun ba‘zi jumalarni o‘zlaridan ham qo‘shar edilar. Buni original matn bilan tarjima matnlarni qiyosiy tahlil qilib ko‘rilganda aniq seziladi.

Bunday holatda Abdulla Qodiriy ham sharoitga qarab ish tutgan. Adib tarjima qilayotgan matnning ayrim jumllarini, iboralarini ular tarjima uchun qiyinchilik tug‘dirgani uchun emas, balki o‘zbek o‘quvchisiga tushunarli qilish, asarni bosh g‘oyasi, ma‘nosini unga yetkazish niyatida qisqartirgan xolos. Tarjimalardagi ayrim kamchiliklar nafaqat Abdulla Qodiriyning tarjimonlik faoliyatiga, balki 20-30 yillardagi ijod qilgan deyarli barcha o‘zbek tarjimonlariga xos bo‘lgan. Bu paytda yangi davr o‘zbek badiiy tarjimachiligi o‘zining ilk qadamlarini qo‘yoyotgan bo‘lib, hali o‘zbek tarjima nazaryasiga unchalik qo‘l urilmagan, uning metod va tamoiillari ishlab chiqilmagan edi. Hatto tarjima amaliyotiga oid qo‘llanmalar, adabiyotlar ham deyarli yo‘q edi.

XULOSA. Qodiriyning tarjimonlik faoliyati shuni ko‘rsatadiki, u matnni bevosita o‘g‘irish bilan cheklanmagan, balki tarjimani ijodiy jarayon sifatida qabul qilgan. Bu esa uning tarjimalarini oddiy lingvistik konversiyadan farqli o‘laroq, badiiy jihatdan yuksak darajaga olib

chiqqan. Uning tarjima maktabi o'zbek adabiy tilining rivojlanishiga, tarjima madaniyatining shakllanishiga va jahon adabiyotining o'zbek kitobxonlari uchun ochilishiga katta hissa qo'shgan.

Kelajakda Qodiriyning tarjimalari lingvistik va adabiy mezonlar asosida yanada chuqurroq o'rganilishi, uning tarjimonlik uslubi hamda tarjima tamoyillari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilishi zarur. Uning tarjima metodikasi bugungi kunda ham yosh tarjimonlar uchun namunaviy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Пулатов Ю. Зарубежная литература в Узбекистане и переводы новелл Ги де Мопассана. Автореф. дисс. кан.филол.н.-С., 1963.
2. Ширинова Р. Диний реалияларни бадий таржимада кайта яратишнинг айрим тамойиллари (француз адабиётининг узбекча таржималари мисолида). Филол.ф.ном.дисс.афтореферати. –Т., 2002.
3. Динга қарши бадий асарлар. – Т. УзДаврнашр, 1941.
4. В тени слова. Телеканал Культура 12 ноябрь 2008.
5. Доде А. Рассказ по понедельникам. –М., 1987
6. Владимирова Н.В. Таржимачиликнинг маҳорат мактаби // Фан ҳақида суҳбатлар. – Т 1989.
7. Ўзбекистонда бадий таржима тарихи. – Т. Фан, 1985.

“DEVONI MIRZO” ASARI LEKSIKASINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Jumayeva Kamola

Qarshi davlat universiteti

*O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. *Maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Xorazmda yashab ijod etgan Muhammadrasul Mirzoning “Devon”ida qo‘llangan leksik birliklarning funksional-semantik belgilari antroponimlar, toponimlar, harbiy atamalar va zoonimlar misolida yoritilib, onomastik birliklar o‘z atash ma‘nosidan chekinib, she‘riy matnlarga ekspressiv bo‘yoq, individual sotsial-baho yuklash vazifasida qo‘llanganligi tadqiq etilgan.*

Kalit so‘zlar: *poetik nutq, leksika, antroponim, toponim, harbiy atama, zoonim, g‘azal, muxammas, uslubiy bo‘yoq, leksikalizatsiya, emotsional-ekspressivlik.*

Annotation. *The article examines the functional-semantic features of lexical units used in "Devon" by Muhammadrasul Mirzo, who lived and worked in Khorezm in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, using the example of anthroponyms, toponyms, military terms, and zoonyms, and examines how onomastic units, departing from their nominal meaning, were used as expressive coloring and individual socio-evaluation of poetic texts.*

Key words: *poetic speech, lexis, anthroponym, toponym, military term, zoonym, ghazal, mukhammas, stylistic coloring, lexicalization, emotional-expressiveness.*

KIRISH. Muhammadrasul Niyozmuhammad o‘g‘li Mirzoning “Devon”i hijriy 1323 – milodiy 1905-1906-yillarda Umar xo‘ja Ibrohim xo‘ja tomonidan nasta‘liq xatida ko‘chirilgan va 2698 bayt yoki 5396 misradan iborat ulkan nazmiy bayozdir. Mazkur 8912 qatorda qo‘llanilgan so‘zformalar miqdori 35133 dan ortiq bo‘lib, ular 3555 leksemani tashkil etadi.

Shoir o‘z nazmiy to‘plamida so‘z serqirraligining bir qancha xususiyatlaridan foydalangan, chunki so‘zga faqatgina serqirra hodisa sifatida yondashish orqaligina uni to‘liq tahlil qilish ikoniyatini namoyon etadi. So‘zning har bir qirrasini, iloji boricha, nisbiy mustaqil deb tan olish, ulardagi o‘xshashlik va xususiyliklarni farqlanishlarni aniqlab, ularni guruhlarga ajratib talqin etish ijodkor intellektini yorqin ifodasini belgilaydi. Leksema qirralarining biri hisoblanadigan uning funksional-semantik xususiyatlarini onomastik birliklar orqali tadqiq qilish Muhammadrasul Mirzoning so‘z qo‘llash mahoratini muayyanlashtirish imkoniyatini yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Leksika muayyan tildagi so‘zlarning umumiyliigi, jami bo‘lish bilan birga eng o‘zgaruvchan sath hisoblanadi. Chunki til jamiyat bilan hamohang rivojlanar ekan, uning yangidan yangi belgilari leksikada o‘z aksini topib boradi.

Leksikologiyaga umumiy holatda munosabatda bo‘lish shu sohaga oid bo‘lgan darslik, qo‘llanma, monografiya hamda ilmiy risolalarga xos bo‘lib, uning belgilari umumreja asosida yoritilgan. Chunonchi, o‘zbek tarixiy leksikologiyasi tahlilining ilk namunasi S. Mutallibovning “Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk (XI asr yozma yodgorliklari asosida)” monografiyasidir. Muallif unda so‘z tilning lug‘at boyligini tashkil etuvchi ko‘p qirrali fenomen ekanligiga urg‘u bergan holda zamonaviy tilning ichki strukturasi mavjud bo‘lgan leksik muammoli vaziyatlarning yechimini tarixiylik nuqtai nazaridan yondashib hal qilish mumkin, degan g‘oyani ilgari suradi.

H.Ne'matov hamda N.Ahmedovlarning "O'zbek tilining tarixiy leksikologiyasi" risolasi zohiran mo'jaz ilmiy nashrligiga qaramay, shu kungacha o'zbek tarixiy leksikologiyaga bag'ishlangan nodir asarlardan biri hisoblanadi. Asarda: "Eski turkiy va o'zbek tili leksikasining deyarli 50 foizi hozirgi o'zbek kitobxonlari, o'quvchilari uchun tushunarli emas. Shuning uchun ming yillik mumtoz adabiyotimiz durdonalarini, hozirgi o'zbek tilida arxaik elementlarning ishlatilishi tarixiy leksikologiyasiz eski o'zbek va eski turkiy til lug'at tarkibini, uning taraqqiyot qonunlarini chuqur bilmasdan turib tushunish mumkin emas"ligi ta'kidlanadi.

Toponomiya ko'p qirrali fan bo'lganligi uchun unga har tomonlama yondashilganda, tadqiq etilayotgan onomastik birlikning mohiyati muayyanlashadi. "Filologlar toponimika – leksikologiyaning bir qismi, ya'ni lingvistik fan deb bilsalar, geograflar bu – geografiyaning bir qismi deyдилar, rus tarixchilari A.I. Sobolevskiy va S. B. Veselovskiy toponimikaning tarix faniga tegishlilikini targ'ib qilganlar". Shu sababdan toponimlarda tilning bir qadar qadimgi ma'nolari saqlanadi, she'riy matnlarda esa bu birliklarning botiniy ma'nolaridan ijodkorlar badiiylilik, ko'chim semalaridan foydalanadilar.

1965-yilda E. Begmatov "O'zbek tilining antroponimikasi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Undan keyin T.Nafasov, S. Qorayev, Z. Do'simovlarning ishlari dunyoga keldi. Onomastikaning turli sohalari bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan bu olimlar atamalarining arxaik ma'nolarini tadqiqot qilishdi.

Umuman olganda, onomastik birliklar denotatning mohiyatini ikki xil munosabat bilan voqelantiradi: a) eksplitsik usul bilan, ya'ni ataluvchi obyektning nomi uning tashqi belgisidan anglashilib turadi; b) implitsit usul bilan, ya'ni atalish hozirgi o'zbek tili meyorlariga to'g'ri kelsa ham, ma'no butunlay boshqa mohiyat kasb etadi, ularning emotsional-ekspressiv semalaridan badiiy ijodda keng foydalaniladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Badiiy asar, ayniqsa, she'riy asar tilining badiiylilik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janr xususiyatlariga bog'liq holda alohida qiymatga ega bo'ladi. Bunday vazifa yukini onomastik birliklarning aksariyati o'z zimmasiga olishi mumkin.

Xususan, antroponimlar til lug'at tizimining eng chekka qurshovidan o'rin olsalarda, nominativ birliklarga badiiy asarda obraz yaratuvchi, uning ta'sirchanligini kuchaytiruvchi shakliy, mazmuniy va uslubiy zaruriy komponent sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi onomastikaning bir qismi, shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham ta'riflanadi" [1]. She'riy asar tilida toponimlar atash semasidan tashqari lingvopoetik qiymat kasb etadi; adib ko'zlagan maqsadni joy nomlarining ideal qiymati bilan voqelantiradi.

Harbiy atamalar, tarixiy asarlarda urush, jangu jadal uchun zarur bo'lgan sema tashuvchi atamalarni tashkil etadi, nazmda esa bunday nominativlik o'z mohiyatini badiiylikka, ko'chma ma'no ifodasiga bo'shatib beradi. "Devon" ham lirik asarlar yig'indisi bo'lgani bois xuddi shunday vazifani uddalash uchun qo'llangan.

Odatda, yovvoyi va uy hayvonlari, qushlar, baliqlar va boshqa jonzotlarning nomlari zoonimlardir. "Devoni Mirzo"da qo'llangan zoonimlarning qo'llanishi ayni tushunchani toraytirgan, ular "zoosemizmlar" majoziy ma'nosini ifodalash uchun ishlatilgan, insonni xarakterlash maqsadida keltirilgan. Bu birliklar, asosan, ko'chma ma'no ifodasi uchun nazm tilida ishtirok etgan, shoir ifoda uslubining yangi qirralarini namoyon qilgan, ya'ni emotsional-ekspressiv buyoqdorlikning o'zgacha ifodasi bo'lgan.

Teonimlar antroponimlar sifatida qaralar ekan, shoir qo'llagan bu kabi boshqa birliklarga ham shunga nisbatan qarash o'rinlidir. Ular juda ham ko'p emas. Jumladan, Alloh, tangri, xudo, rab singari atamalar shu fikrning isboti bo'la oladi

Teonimlarning barchasi o'z denotativ ma'nosidan chekinib, tavsif, ta'rif, o'xshatish, qiyoslash va hokazo badiiylik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan.

Poetik nutq namunalaridan biri bo'lmish "Devoni Mirzo" bayozi leksikasini tadqiq qilish unda tematik jihatdan rang-barang so'zlar qo'llanganligini ko'rsatadi. Adib foydalangan leksik birliklar tarixiylik va zamonaviylik ruhi mushtarakligida iste'mol bo'lish bilan birga, "...o'ziga xos xususiyatlari – tantanaliligi, o'lchovdorligi, ohangdorligi, romantizmga moyilligi, an'anaviylikka asoslanishi ayrim leksik vositalarni shu nutq uchun differentsiyalanishiga olib kelgan [20].

Aslini olganda, dunyoni bilish va anglashda o'xshatishlar, umuman, qiyos, ta'kidlanganidek, favqulodda muhim o'rin tutsa-da, dunyoni har qanday bilish aksiologiyadan, ya'ni bilingan narsani biron-bir tarzda baholashdan xoli bo'lishi mumkin emas [15]. "Devon" muallifi ham ifoda uslubining musiqiy atamalar yordamida voqelantirib, badiiylikning yuksak cho'qqisini zabt eta olgan.

NATIJA VA MUHOKAMA. Badiiy asar tilining badiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlik ko'lami janr xususiyatlariga ko'ra, bir xil emas. Bu vositalar nisbatan poeziya tilida bo'rtibroq turadi [20].

Asarda qo'llangan leksik birliklarning mohiyatini muayyanlashtirish uchun ularni mavzuviy guruhlarga ajratib tasniflash bir qadar maqbullik kasb etadi. Shu boisdan ham Mirzo o'z zamonasi she'riyati tilida ishlatilgan so'zlarni bir necha guruhlarga bo'lib talqin etamiz.

"Devoni Mirzo"da quyidagi 17 ta toponim qo'llangan: Chin, Misr, Rum, Hindu, Xitoy, Xorazm, Badaxshon, Yaman, Ummon, Xo'tan, Adan, Yaman, Rum, Hind, Kayqubod.

Ma'lumki, "Toponimika geografik nomlarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi; lingvistikaning til tarixi, dialektologiya, etimologiya, leksikologiya kabi sohalari bilan kesishadigan; tarix, geografiya, etnografiya fanlari bilan uzviy aloqadorlikda bo'lgan alohida bir sohadir. Shuningdek, toponimika leksikologiyaning geografik nomlarni o'rganuvchi bo'limi; biror hududning geografik nomlari jamlanmasi, deb ham ta'riflanadi" [1]. Devoni Mirzo"da esa qo'llangan toponimlarda bunday lingvistik belgilar mohiyatini o'zgartirib o'xshatish – tashbeh vazifasini o'zida mujassam etganligini ko'rish mumkin. Chunki "Til – bu nafaqat insonlarning asosiy aloqa vositasi, fikrlarni shakllantirish, his-tuyg'u, istak va shu kabilarni ifodalash vositasi, balki badiiy adabiyot obrazlari burkanadigan real tashqi shakl hamdir" [22].

Bayozda bo'y ko'rsatgan toponimlarning hech birida toponim sememasi o'z apellyativ aksini topmagan, balki ular, manba badiiy-nazmiy shaklda bo'lganligi tufayli, ko'chim, o'xshatish semalarini o'zida mujassam etgan, ya'ni bu o'rinda lisoniylashgan va hosilaviylashgan ma'no ustunlik qilgan. Ya'ni:

Husn avjini mohidur ul davrida dilbarlar nujum,

Bordur oning ollida qul ahli Xitoyu Chinu Rum. (46/2).

Baytlarida qo'llangan Xitoy, Chin, Rum, Hindu (Hindiston) oykonimlarini ijodkor bu mamlakatlardagi barcha go'zallar o'zi ta'rifini keltirayotgan (yorning) "oning ollida qul", xoli "Rum go'zalining yuziga Hind habashining rangi" berilganligiga o'xshatish semalarining ifodasi uchun foydalanganligini ko'rsatadi, ya'ni bu o'rinlarda pragmatik semaning namoyon bo'lishi o'z tasdig'ini topganligi namoyon bo'ladi.

Ko'plab ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, o'xshatishlar metaforalar orqali ham yuzaga chiqadi. «O'zbek tilida nutq jarayonida metafora sodir bo'lar ekan, bu hodisa hosila sememadagi pragmatik sema hosil bo'lishi bilan xarakterlanadi. Masalan, sher, burgut, lochin, ohu, qashqir leksemalarining shaxs bildiruvchi semema, la'l, charos, bodom, gul leksemalarining kishi a'zosini bildiruvchi semema hosil qilishi metafora bo'lib, bunda hosila sememalar pragmatik ma'noga ega bo'ladi» [17]. «Devon»da esa bu imkoniyat toponim vositalar doirasida shakllantirilgan, o'xshatish sifatlovchi – sifatlanmish qolipida “la’li Badaxshon”, “*aqiqu Yaman*”, “*durri Adan*”, “*guhari Ummon*” maqomida voqelantirilgan. Aniqrog'i, ta'rifdagi shaxsning sifatli belgilarini “chiroyli”, “go'zal”, “xushro'y” tarzidagi oddiy tavsifdan ko'ra metaforalar orqali ta'riflash belgining darajasini bir qadar ustun ekanligini shoir logik ko'chimlarda bayon etgan. Bu borada Muhammadrasur Mirzo tilning shunchaki alohida belgilar tizimi emas, balki kognitiv lingvistikada obrazlilik tushunchasi bilan ifodalanadigan inson ongining jarayonlar, ko'nikma va malakalarni konseptlashtirish qobiliyatiga imkon yaratuvchi umumiy kognitiv jarayonlar jamlanmasi ham ekanligini zakiyona mahorat bilan o'z o'rniga qo'ya olgan, deyish mumkin. Misollar:

Labi jon berurg'a la'li Badaxshon banda,

Tishi durdonasig'a gavhari g'alton banda (51/1).

Adabiy an'anaga sodiq qolgan holda Mirzo o'z bayozida (iste'mol adadi bilan) asir, ag'yor, dushman, raqib, tig', lashkar, qalqon, o'q, yov, jallod, hujum, choh, sipoh, kamon, aduv, qatl, xanjar, suvori, zindon, qotil, qasd, arz, qurbon, muxolif, singari harbiy leksikaga oid so'zlarni qo'llagan.

Demak, bu mavzudagi so'zlar badiiylik nuqtai nazaridan bayoz baytlaridan o'rin olgan. Aniqrog'i, nazm tildan erkin foydalangan holda kishining ichki dunyosini, ruhiy holatini, ko'zlangan maqsadini keng tasavvur eta oladigan majoziy tasvir yuzaga chiqqan. Buning uchun adib ijodning birinchi unsuri, uning asosiy quroli bo'lmish tildan to'g'ri va mohirona foydalana olgan, ana shu til, uning boyligidan o'rinli foydalana bilishni uddalay olgan shoiringina kishi qalbida bo'lgan emotsional boyligni, shu hislar tug'yonini uyg'ota oladi. Shu ma'noda adib “Devon”dagi zohiran harbiy atamaga tegishli so'zlardan emotsional-ekspressivlikni kuchaytirish maqsadida foydalanilganligini anglash mushkul emas. Chunonchi:

Muhiblar bori rahzan o'ldi manga,

Bori do'stlar dushman o'ldi manga (60/2).

baytidagi “dushman”ning majoziy – lirik raqib ekanligi ayon bo'lmoqda.

Harbiy atamalarga tegishli so'zlarning qo'llanilishining ikkinchi sababi emotsional-ekspressivlikni oshirishda ulardan sinonim so'zlar sifatida foydalanilganligidadir. Bu leksemalar takrordan qochish maqsadida keltirilgan ekan, tarixiy etimologik qatlam munosabati ham shu maqsad natijasi barobarida o'zligini namoyon etgan. Masalan: ag'yor ~ dushman ~ raqib ~ aduv ~ yov sinonimik qatorini kelib chiqish manbaiga ko'ra bir necha tiplarga ajratish mumkin:

a) arabcha so'zlar: aduv – muxolif;

b) fors-tojikcha so'zlar: ag'yor – dushman – raqib;

v) turkiy so'zlar: yov

sinonimiya zanjiridagi leksik birliklar nazm tilining rang-baranglashuvi, uning natijasida badiiylik yukining yorqinlashuvi uchun asos bo'lib xizmat etgan.

Bunday sinonimik qatorlarni:

lashkar ~ sipoh ~ suvori;

tig' – o'q – kamon va boshqa tizimlarida ham ko'rish mumkin.

Demak, Mirzoga ona tilimiz boyligidan keng foydalanish barobarida arabcha va fors-tojikcha soʻzlar aslida turli maʼno nozikliklarini ifodalash, koʻtarinkilik ruhini berish uchun zarur boʻlganligini koʻrsatdi.

“Koʻchimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, yaʼni ikki narsa yoki tushuncha oʻrtasidagi muayyan munosabat (oʻxshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga koʻchiriladi. Shuning uchun ham koʻchimlar oʻziga xos tasviriy vositalar sifatida nutqning ifodaliligini sheʼrning emotsional-ekspressiv buyoqdorligini taʼminlashda alohida oʻrin tutadi” [11]

*Siz kibi bexor gulni istabon shomu sahar,
Bordurur Mirzoyi mahzun, andalibi zoringiz (16/2).*

Ijodkorning oʻz tuygʻularini hayvonlar, qushlar va boshqa jonzodlar misolida voqelantirishi tavsif obyekti belgilarini sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlar yaratish imkoniyatiga ega boʻladi. “Tilda har bir unsurning oʻz vazifasi, maʼno doirasi, boshqa unsurlar, birliklar bilan bogʻlanish qonuniyatlari mavjud. Ana shu qonuniyatlardan mukammal boxabar boʻlgan, badiiy didi, soʻz sezgisi va mahorati yuksak ijodkor betakror tasvir, kutilmagan, ohorli badiiy lavhalar, soʻz chaqinlarini paydo qila oladiki, kitobxon adibning nafaqat gʻoyasi, balki goʻzal tilining asiriga aylanadi. Bunda yozuvchi umumxalq tilidagi badiiy tasvirga favqulodda muvofiq birliklarni tanlash, saralash va sayqallash asosida, lisoniy-badiiy qonuniyatlardan kelib chiqqan holda ularga yuklangan xilma-xil badiiy-estetik maʼnolar hal qiluvchi rol oʻynaydi” [19]. Muhammadrasul Mirzo bu imkoniyat orqali goʻzal koʻchimlar – oʻxshatish va sifatlashlarni ijod qilgani shubhasiz.

XULOSA VA TAKLIFLAR. “Devoni Mirzo” asari leksik birliklarining funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq qilish quyidagi xulosalarga kelish imkoniyatini yaratadi:

1. Muhammadrasul Mirzo “Devon”idagi nazm talabi bilan isteʼmol etilgan leksemalar, avvalo maʼno teranligi uchun, keyin vazn va qofiya realligini amalga oshirish vazifasini bajargan.

2. Adib badiiylik ehtiyoji yuzasidan toponim, antroponimlardan oʻrinli foydalanganki, bu asarda tasvirning jonli va ishonarli chiqishiga sabab boʻlgan.

3. Ijodkor asarlarida qoʻllanilgan zoonimlar, «makon», «zamon» singari semali lugʻaviy birliklarning tadqiq etilishi ham oʻzbek tili leksikasi uchun qimmatli maʼlumotlarni beradi.

2. Shuningdek, teonimlarning barchasi oʻz denotativ maʼnosidan chekinib, tavsif, taʼrif, oʻxshatish, qiyoslash va hokazo badiiylik semalarini qabul qilgan holda, shoir intellektini voqelantirish uchun lingvistik vosita boʻlib xizmat qilgan.

5. “Devon”da qoʻllangan onomastik birliklar okkazional qoʻllanishlar orqali mantiq silsilasi, ijodiy-badiiy mahorat lisoniy birliklarning metaforik maʼnosining naqadar teran darajali boʻlishiga olib kelgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Адизова Б.Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалс. доктори (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2021. – 132 б..

2. Адизова Б.Н. Бухоро тумани микротопонимларининг лексик-семантик тадқиқи: Филол.фан. бўйича фалс. доктори (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2021. – 128 б.

3. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. –Т.: 1991,– 284 б.; Бегматов Э. Номшунослигимизнинг тадқиқ йўллари // Тил ва адабиёт таълими, 1992, 2-сон, – Б. 3-5.
4. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. –Т.: 1991,– 284 б.
5. Бегматов Э. Номшунослигимизнинг тадқиқ йўллари //Тил ва адабиёт таълими, 1992, 2–сон, – Б. 3-5.
6. Бегматов, Э. А. Антропонимика узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1965. – 24 б.
7. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2007. – Б. 29.
8. Дусимов, З. Топонимы Северного Хорезма: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – 182 б.
9. Зарипов Б.П. Зоонимларнинг бадий санъат турларини ҳосил қилишдаги иштироки: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002. – 24 б.
10. Караев С. Опыт изучения топонимики Узбекистана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 24 .
11. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси ишриёти, 2007. – Б. 169.
12. Муталлибов С. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Тошкент: Фан, 1959. – Б. 39-41.
13. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. – 18 б.
14. Неъматов Ҳ., Аҳмедов Н. Ўзбек тилининг тарихий лексикологияси. – Бухоро, 1987. – Б. 4.
15. Серебренникова Е. Аспекты аксиологического лингвистического анализа / Лингвистика и аксиология Этносемиотрия ценностных смыслов. – М., Тезаурус, 2011. – Б. 17.
16. Тиллабоева Г.С. Алишер Навоий шеъриятида “шахс” тушунчаси. <https://cyberleninka.ru/article/n/alisher-navoiy-she-riyatida-shaxs-tushunchasi/viewer>
17. Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №1. –Б. 74.
18. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедовлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 133.
19. Улуқов Н., Солихўжаева Ҳ. Ҳ.Саъдулла шеърияти лингвопозтикаси. – Наманган, 2017. – 80 б.
20. Умурқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 110 б.
21. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 22.
22. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – М.: Наука, 1964. – С. 3.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

И.О. профессор КарГУ

Хамраева Ё.Н.

магистр

Курбонова М.С.

Аннотация. *Тема фразеологии русского и узбекского языков представляет собой интересное и многогранное направление в лингвистике, которое изучает устойчивые выражения, состоящие из нескольких слов и обладающие переносным значением. Фразеологизмы играют важную роль в языке, придавая речи образность, выразительность и эмоциональную окраску. Изучение фразеологии позволяет глубже понять культурные, исторические и социальные особенности народа, отражённые в языке.*

Ключевые слова: *Фразеология, русский язык, узбекский язык, фразеологизмы, языковая культура, переносное значение, сравнительный анализ, метафора.*

Annotation. *The topic of phraseology of the Russian and Uzbek languages is an interesting and multifaceted direction in linguistics, which studies stable expressions consisting of several words and having a figurative meaning. Phraseologisms play an important role in language, giving speech imagery, expressiveness and emotional coloring. The study of phraseology allows you to better understand the cultural, historical and social characteristics of the people reflected in the language.*

Key words: *Phraseology, Russian language, Uzbek language, phraseological units, language culture, figurative meaning, comparative analysis, metaphor.*

ВВЕДЕНИЕ. Известно, что русский и узбекский языки являются богатейшими языками современного мира. Они располагают большим словарным составом, которые включают в себя наряду с лексическими единицами большое количество устойчивых словосочетаний, шутливых и иронических выражений, иносказаний, пословиц и поговорок. Устное народное творчество передается из уст в уста, из поколения в поколение. В каждом из сопоставляемых языков запечатлен богатый исторический опыт, в них отражены все жизненные проблемы, представления, связанные с культурой и традициями народов.

АКТУАЛЬНОСТЬ. Выразительность, многозначность, красота и живость языков проявляются именно в фразеологических единицах. В русском и узбекском языках существует множество фразеологизмов, которые схожи по смыслу, но могут отличаться в форме и структуре. Фразеологизмы этих языков часто используют образы природы, животных, повседневной жизни, а также имеют связи с национальной культурой и традициями. Русский и узбекский языки имеют множество фразеологизмов, и, хотя в некоторых случаях они могут быть схожими, часто они различаются в семантическом и функциональном аспектах. Эти выражения часто не поддаются буквальному переводу, так как их значение выходит за рамки значения отдельных слов. Изучение фразеологии русского и узбекского языков способствует лучшему пониманию культурных связей и различий, а также углублению межкультурной коммуникации и взаимопонимания. С этой точки зрения исследование фразеологизмов разноструктурных языков в сопоставительном аспекте составляет большую актуальность на сегодняшний день.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ.

Фразеология – это раздел лексикологии, который изучает устойчивые сочетания слов (фразеологизмы), имеющие определённое значение. А фразеологизмы – это сами единицы, значение которых приравнивается слову. Фразеологизмы, как правило изучаются в общем разделе «Лексикология» современной языковой науки [5; 48-65].

В словаре лингвистических терминов данные единицы характеризуются следующим образом:

«ФРАЗЕОЛОГИЗМ. Устойчивый оборот, значение которого основано на возникновении постоянного контекста, возникающего тогда, когда одно из слов выпадает из свободного употребления, превращаясь в компонент составной лексемы. По существу, в основе образования фразеологизма лежит семантическое опрощение. Степень семантического опрощения различна. Чем древнее фразеологизм и чем менее он связан со словами общего употребления, тем менее мотивировано фразеологическое значение. На степени семантического опрощения построена классификация фразеологических единиц. Наиболее известна классификация акад. В.В. Виноградова. В нее входят следующие виды фразеологизмов: 1) фразеологические сращения (свойственны семантическая неделимость, абсолютная невыводимость значений целого из компонентов): *точить ляды*; 2) фразеологические единства (им присуща семантическая двуликость: они могут пониматься и буквально, и в переносном значении (*намылить голову*)); 3) фразеологические сочетания: *отвести глаза, заговорить зубы*» [1; 438].

В одноименном словаре академика А.Ходжиева мы находим следующее толкование:

«ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК. Тузилишига кўра сўз бирикмага, гапга тенг, семантик жиҳатдан бир бутун, умумлашган маъно англатадиган, нутқ жараёнида яратилмай, нутққа тайёр-ҳолда киритиладиган луғавий бирлик. Турғун бирикмаларнииг образли, кўчма маънога эга тури (Перевод: ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА – единица, приравниваемая по структуре словосочетанию, предложению, имеющая обобщенное значение, не создающаяся в процессе речи, а использующаяся в готовом виде)» [7; 124].

Итак, фразеологизмы не только обогащают словарный состав того или иного языка, они придают речи выразительность и эмоциональную окраску, но, в отличие от обычных словосочетаний, их значение не всегда совпадает с буквальным. Русский и узбекский языки имеют уникальные фразеологизмы, отражающие особенности культуры, традиций и восприятия мира. Некоторые фразеологизмы в этих языках могут быть схожими по смыслу, но отличаться по форме или структуре. В сопоставляемых языках фразеологизмы играют важную роль, так как они не только придают речи выразительность, но и помогают передавать культурные особенности, восприятие мира и отношения людей.

Например, выражения, связанные с трудом, трудностями преодоления, отношениями между людьми и восприятием мира, такие как «как кошка с собакой» (конфликт) или «как иголку в стоге сена» (что-то трудное для нахождения), встречаются как в русском, так и в узбекском языке, однако с некоторыми различиями в культурных контекстах. В рамках исследования можно проследить как схожие фразеологизмы в этих двух языках отражают общие исторические и культурные процессы, так и те особенности, которые делают каждый язык уникальным в своём восприятии мира.

Для сравнения фразеологии можно привести следующие примеры:

1. *Как с гуся вода* – означает, что человеку некуда деваться от неприятностей или что его не волнуют последствия.

2. *Камень с плеч* – чувство облегчения после того, как с человека снялась тяжёлая обязанность.

3. *Не в своей тарелке* – чувствовать себя неловко или некомфортно в какой-то ситуации [40].

1. *Tog'ni ko'rgan odam daryoni ko'rdi* – буквально «Тот, кто видел горы, увидел реку». Это выражение употребляется в значении того, что если человек преодолел что-то сложное, то дальше ему будет проще.

2. *Xatoga yo'l qo'yish* – буквально «Сделать ошибку». Это выражение может означать признание своей ошибки.

3. *O'rni bilan gapirish* – буквально «Говорить в нужном месте» или «Говорить по существу», что означает, что нужно говорить к месту и не отвлекаться на ненужные темы [4].

Как видим, фразеологизмы могут иметь схожее значение, но структура и образность в разных языках могут значительно отличаться. Фразеологизмы в русском языке условно можно разделить на несколько тематических групп.

1. Фразеологизмы, связанные с животными. Многие фразеологизмы используют образы животных.

Как кошка с собакой – ссориться, находиться в конфликте.

Висеть как собака – быть беспомощным или в трудной ситуации.

2. Фразеологизмы с элементами природы. Природа часто служит метафорой для выражения разных состояний.

Гроза в пустом месте – создать шумиху, переживать из-за пустяков.

Ветер в голове – человек с нелепыми, неосуществимыми идеями.

3. Фразеологизмы, выражающие эмоции и состояния. Эти выражения описывают чувства и психическое состояние человека.

Как иголку в стоге сена – искать что-то очень трудное для нахождения.

Зарубить на носу – запомнить что-то очень важное.

4. Пословицы и поговорки. Многие пословицы и поговорки также являются фразеологизмами.

Без труда не вынешь и рыбку из пруда – за успех нужно работать.

Не всё то золото, что блестит – не всё так хорошо, как кажется на первый взгляд.

5. Фразеологизмы с культурными отсылками. Некоторые фразеологизмы могут иметь связи с историей, культурой или литературой [6].

Стать на дыбы – восстать против чего-либо.

Сделал дело - гуляй смело – после выполненной работы можно отдыхать

Узбекские фразеологизмы также делятся на несколько семантических групп.

1. В узбекском языке тоже часто встречаются выражения, в которых используются элементы природы.

Bo'ronga uchramoq – попасть в сложную или опасную ситуацию (аналог русского выражения «попасть в бурю»).

Qushning qanoti bo'lsa, tuproqning ildizi bo'ladi – если у кого-то есть цель и усилия, то обязательно будут результаты (аналог выражения «все дороги ведут к цели»).

2. Фразеологизмы с животными. Животные часто являются источником образов в фразеологизмах.

Itga «sher» deb qarash – воспринимать кого-то как нечто великое или важное, хотя на самом деле это не так (перевод: «называть собаку львом»).

To'rtidan to'qqizga qadar – от малого до великого, всё подряд (аналог русского «все подряд»).

3. Фразеологизмы, связанные с человеком. Эти выражения описывают характер, поступки или состояние человека.

Qo'lidan kelganini qilish – сделать всё возможное.

Yuzini ko'rsatmadi – не показал своего настоящего лица, скрывал свои намерения.

4. Фразеологизмы с элементами социальной жизни. Многие выражения связаны с повседневной жизнью, традициями и отношениями в обществе.

Boshini berish – согласиться или сдаться в какой-то ситуации (аналог выражения «сдаться»).

Do'stlikning qiymatini bilish – понимать ценность дружбы, ценить настоящую дружбу.

5. Пословицы и поговорки. Как и в русском языке, в узбекской культуре существуют пословицы и поговорки, которые являются фразеологизмами.

Eshikdan kiritganingni derazadan chiqar – если ты что-то начал, то и доведи до конца (аналог пословицы «что начато, то и доведи до конца»).

Har kim o'z yurtida shohdir – каждый человек является важным в своей среде (аналог пословицы «на своем месте каждый-король») [4].

6. Фразеологизмы с культурными и историческими отсылками. В языке также присутствуют выражения, которые связаны с национальными традициями или историческими событиями.

Zafarnoma yozmoq – написать историю победы, сделать что-то важное, оставить след (переводится как «написать книгу о победах»).

Dardni yurak tubida yashirmoq – скрывать свою боль или страдания, не показывать эмоции.

В русском и узбекском языках также существуют идиомы. Это также устойчивые выражения, в которых значение не соответствует буквальному переводу слов. Для контрастного сравнения таких единиц в двух языках следует подбирать эквиваленты, так как в буквальном переводе семантика идиом искажается.

Вылить из головы – *Boshidan soqit qilmoq* (забыть что-то).

Держать в руках судьбу – *O'ziga xon, o'ziga bek bo'lmoq* (быть хозяином своей жизни).

Фразеологизмы помогают обогатить речь, сделать её более живой и выразительной. Особенно важно их правильное использование в контексте, так как некоторые выражения могут быть специфическими для определённых ситуаций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, в процессе сопоставления фразеологических единиц русского и узбекского языков мы пришли к следующим выводам. Как в русском, так и в узбекском языках фразеологизмы активно используют образные выражения, связанные с природой, животными, социальными ситуациями. Многие фразеологизмы схожи по смыслу, например, выражения, связанные с трудом или ценностью времени и усилий. Несмотря на сходства образов и метафор, структура фразеологизмов и их использование в контексте может различаться. Например, в русском языке часто используются идиомы с

разнообразными метафорами, в то время как в узбекском языке акцент делается на культурные особенности и традиции. В целом, фразеология обоих языков богата и разнообразна, и изучение этих выражений помогает лучше понять культурные различия и сходства между двумя языками, а также народами, являющимися носителями этих языков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. – Назрань: Пилигрим, 2020. – 486 с.
2. Жуков В.П., Жуков А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка. – Москва: Просвещение, 1980. – 383 с.
3. Жуков В.П., Сидоренко М.И. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – Москва: Русский язык, 1987. – 448 с.
4. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. Ташкент: Главная редакция УзСЭ, 1989. – 336 с.
5. Современный русский литературный язык. Под редакцией П.А.Леканта. – Москва: Высшая школа, 1988. – 416 с.
6. Фразеологический словарь русского языка. Под ред. А.И.Молоткова. – Москва: Русский язык, 1986. – 543 с.
7. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎЗМЭ Давлат илмий нашриёти, 2002. – 166 б.

GETEROGEN IMKONIYATNING O'ZBEK TILIDAGI "VAQT-ZAMON" SEMALI LEKSIK BIRLIKLARDA IFODALANISHI

Kenjayeva Zahro

Qarshi davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi o'qituvchisi

zahrokenjayeva670@gmail.com

Annotatsiya. *Leksik birliklar, asosan, gomogen qiymatli, ular faqat leksikologiyaning birligi sifatida qaraladi. Biroq bu masalaga botiniy jihatdan yondashilsa, bu ta'rif ayni sathning cheklanganlik mohiyatiga berilgan baho ekanligi namoyon bo'ladi. Leksik sathning vaqt fenomeniga bog'liqligi tadqiq etilganda, avvalo, lesik birliklar gomogen qiymatni ham namoyon etishi, ularning vaqtga nisbati esa leksemalarning pragmlingvistik imkoniyati vaqt semasiga bog'liq bo'lishini yoki bog'liq bo'lmasligi ham mumkinligini ko'rsatishi maqolada talqin etilgan.*

Kalit so'zlar: *leksika, leksema, vaqt fenomeni, semema, sath, ziddiyat, omonim, ko'pma'nolilik, tarmoqlanish, gomogenlik, geterogenlik.*

Annotation. *Lexical units have a basically homogeneous meaning; they are considered only as units of lexicology. However, if we approach this issue from an internal point of view, then this definition appears as an assessment given to the limited nature of a given level. When studying the dependence of the lexical level on the phenomenon of time, the article examines that, first of all, lexical units exhibit a homogeneous meaning, and their relationship to time shows that the pragmlinguistic possibility of lexemes may or may not depend on time.*

Key words: *vocabulary, lexeme, phenomenon of time, sememe, level, conflict, homonym, ambiguity, branching, homogeneity, heterogeneity.*

KIRISH. Leksika muayyan tildagi so'zlarning umumiyliigi, jami bo'lish bilan birga eng o'zgaruvchan sath hisoblanadi. Chunki til jamiyat bilan hamohang rivojlanar ekan, uning yangidan yangi belgilari leksikada o'z aksini topib boradi. Demak, lug'at sostavi avvaldan o'zlashib kelgan va hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi [1]. Leksik sathning umumme'yoriy jihatdan tasniflaydigan ushbu munosabat mazkur sathning gomogen xususiyatini oydinlashtiradi.

Leksik qatlam muayyan jamiyat a'zolari foydalanadigan lug'aviy birliklar jami hisoblanib, bu butunlikni ko'plab mavzuviy guruhlariga bo'lib talqin etish mumkin. Jumladan, ayni sathga oid vaqt sememasi lug'aviy birliklarning o'zga sathlarga o'tish jarayonini tadqiq etish bir qadar o'ziga xos lisoniy nomutanosibliklarni keltirib chiqaradi.

Vaqt fenomeni atash semasi bilan leksik sathga a'zo bo'lib, milliy-madaniy tushuncha sifatida uni his etish mumkin bo'ladi, unga bo'lgan munosabatlar o'rni bilan farqlarga ham egalik kasb etadi. Vaqtning lisoniy ifodalanishida farqlar va umumiyliklar mavjud bo'ladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Qadimgi dunyoning mashhur qomusiy olimi Aristotel vaqt fenomenining fizik, falsafiy va grammatik jihatlarini tadqiq etib, uning lisoniy ifodasi hamda vaqtga bo'lgan munosabati mutlaq va nisbiy ekanligini qayd qilgan edi.

I.Nyuton talqiniga ko'ra vaqt semasi dialektik fazoning (pranstranvo) deyarli barcha tarmoqlarida o'z aksini topadi va "Vaqt bir o'lchovli, uzluksiz, cheksiz, universal, bir xil" ekanligini

uqtiradi. Bu tasnif vaqtning ot soʻz turkumiga doir gomogenlik qirrasini ancha toʻliq qamrab olganligi bilan xarakterlidir.

Albert Eynshteyn oʻzining mashhur nisbiylik nazariyasida fizika qonunlari barcha tezlanmaydigan kuzatuvchilar uchun bir xil ekanligini aniqladi va u vakuumdagi yorugʻlik tezligi kuzatuvchining harakat tezligidan qatʼi nazar bir xil ekanligini koʻrsatdi. Natijada, u makon va vaqt fazo-vaqt deb nomlanuvchi yagona uzluksizlik bilan bogʻliqligini aniqladi. Va bir kuzatuvchi uchun bir vaqtning oʻzida sodir boʻlgan hodisalar boshqa bir kuzatuvchi uchun turli vaqtlarda sodir boʻlishi mumkin. Demak, vaqt muqim atalishdan xoli, unga nisbatan boʻlgan barcha yondashuvlar nisbiydir.

Tadqiqotchi olim M. Hakimova vaqtning nominativ semalarini asos qilib olib, ularni sakkiz guruhga ajratadi: a) sof vaqtni mavhum predmet sifatida ifodalovchi otlar (vaqt, payt, mahal, davr...); b) vaqt oʻlchovi otlari (sekund, minut, soat...); c) sutka qismlari otlari (kun, tong, chohgoh...); d) hafta kunlari otlari (dushanba, seshanba...); e) fasl otlari (bahor, yoz...); vaqtning oʻrnini ifodalovchi payt otlari (azal, ibtido, kelajak...); muayyan ishning maqsadga muvofiq yoki oʻziga xos roʻyobga chiqish vaqtini ifodalovchi otlar (fursat, mavrit, xonasi...) kabi.

Koʻrinadiki, vaqt fenomeni, asosan, nominativ qiymatga ega boʻlib, uni talqin va tasavvur etish pragmatik-subyektiv munosabatga molikligi bilan xarakterlanadi. [2].

TAHLIL VA NATIJALAR. Vaqt sememasi dialektik fazoning (pranstranvo) deyarli barcha tarmoqlarida oʻz aksini topadi va “Vaqt bir oʻlchovli, uzluksiz, cheksiz, universal, bir xil”ligini namoyon qiladi [3]. Vaqt harakat bilan bogʻlansa, zamon tushunchasi bilan aloqador boʻladi. Grammatik zamon kategoriyasi harakatning nutq momentiga munosabatini ifodalaydi. Hozirgi oʻzbek tili feʼlning zamon formalariga juda boyligi bilan ham xarakterlanadi [4].

Shunga muvofiq oʻzbek tilidagi leksik birliklarning gomogenlik va geterogenlikka munosabatini ikki koʻrinishda tasnif etish mumkin: 1. Vaqt/zamonga bogʻliq leksik birliklar. 2. Vaqt/zamon bilan bogʻliq boʻlmagan leksik birliklar.

1. Vaqt/zamonga bogʻliq leksik birliklar. Bunday soʻzlar bir yoʻla ikki soʻz turkumi belgilarini namoyon qila oladi. Masalan:

a) *uch, yetti, yigirma, qirq* sonlar marosim bilan bogʻliq tushunchalarni anglatadi va ot soʻz turkumi maqomida turadi. Yaʼni, *son* ↔ *ot* paradigmasi bilan geterogenlik qiymat hosil qiladi.

b) *navroʻz, kecha, arafa, bahor, yoz, kuz, qish* singari bayram, fasl semantikali otlarda atash maʼnosi ustunlik qiladi, biroq ularda vaqtga ishora ham mujassamligi sezilib turadi. Endi bu oʻrinda gomogenlik qiymati yuzaga chiqib, *ot* ↔ *vaqt* assotsiativlik munosabati faoliyatga kirishadi;

c) *“chaqaloq”, “goʻdak”, “bola”, “oʻsmir”, “oʻspirin”, “yigit”, “kishi”, “erkak”, “qariya”* singari shaxs kamoloti bosqichlarida ham vaqt semantikasi presuppozitiv prinsip asosida anglanishini sezish qiyin emas. Demak, bu oʻrinda ham *ot* ↔ *vaqt* aloqadorligi monogenlik ifodasini tasdiqlaydi.

Shu qonuniyatga binoan tilshunoslikning sathlari ham subyektiv yondashuvda biridan ikkinchisiga aylanishi mumkin. Bu mantiqning mohiyati faqat substansional yondashuvdagina oʻzligini namoyon qiladi.

2. Vaqt/zamon bilan bogʻliq boʻlmagan leksik birliklar. Til birligi sifatida soʻz juda murakkab xususiyatga ega, unga qandaydir umumiy yoki muayyan taʼrif berishdan koʻra, uning oʻziga xos tomonlariga, boshqa til birliklaridan farqli belgi-xususiyatlariga eʼtibor berish talab etiladi.

Har bir milliy tilda bo'lganidek o'zbek tilida ham leksemalar muayyan qonun-qoidalar asosida bir yerga jamlanib, to'dalanib boradi. Tilning o'ziga xos tarixiy taraqqiyoti jarayonida mazkur leksik-semantik guruhlar sifat va miqdor jihatidan tinmay o'zgarib turadi [7].

Tildagi so'zlarning jami leksik sathning birliklari bo'lishi barobarida formal va funksional jihatidan boshqa sathning ham birliklariga o'tishi kuzatiladi. Bu joyda forma ikkinchi planga o'tadi, ya'ni ikki o'xshash shakl xoslanish jihatidan boshqa-boshqa sath a'zolari bo'ladi, ya'ni bu a'zolar o'rtasida ichki semantik bog'lanish uziladi, aloqadorlik tashqi – formal ko'rinishga o'tadi. Aniq qilib aytganda, bu nomutanosiblikni formal ziddiyat deb baholash mumkin bo'ladi.

“O'zaro o'xshashlik (paradigmatik) munosabatlarida bo'lgan birliklarning (yoki birlik guruhlarining) o'xshashlik asosida ayrim farqlar bilan bir-biriga qarama-qarshi qo'yilishi ziddiyat (oppozitsiya), ziddiyatda ishtirok etayotgan birliklar (birliklar guruhi) esa ziddiyat a'zolari deb aytiladi. Har bir ziddiyatda ushbu a'zolar muayyan belgi-xususiyatlariga ko'ra bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi [40]”. Bu tasnif leksik birliklar orasidagi ziddiyatga berilgan semantik ziddiyat hisoblanadi. Formal ziddiyat esa turkumlar yoki sathlararo yuzaga chiqadi.

Bu talqinni *soz, don, dor, xona, noma, ish, choq, qin, lab, chang* singari atash ma'nosiga ega so'zlar orqali tasnif etishga harakat qilamiz.

1. *Soz* so'zi ikki ma'nosi bilan “O'zbek tilining izohli lug'ati” dan o'rin olgan:

SOZ I [f. ساز — rozilik; ruxsat; kelishuv; moslik, muvofiqlik] 1 Yaxshi, tuzuk, durust, qulay. *Oz so'z — soz so'z.* Maqol. *Ish quroling soz bo'lsa, mashaqqating oz bo'lar.* Maqol. *Namangan boraman, sozdir havosi, Mevalari shirin dardning davosi* (S.Abdulla).

SOZ II [f. ساز — tor; musiqa asbobi] 1 Milliy musiqa asboblarining (mas., dutor, tanbur, g'ijjak) umumiy nomi. *Qirqida qo'liga soz olgan qiyomatda qulog'ini burar.* Maqol [7].

Har holatda ham morfologik sathning a'zolari, birinchisida – belgi, ikkinchisida – narsa jism nomini bildiruvchi leksik birlik vazifasida qo'llanadi.

2. Shaklan **-soz** ot yasovchi qo'shimcha bo'lib, so'z yasalishi bo'limining a'zosiga o'tadi. Asosdan anglashilgan narsa-jismni yaratuvchi, tuzatuvchini anglatadigan ot yasaydi: *soat + soz, asbob + soz.*

Xuddi shuningdek, **don** so'zi ham bir yo'la leksika va so'z yasalish bo'limlarining a'ziligiga o'ta oladi, ular shaklan bir xil, funksional jihatidan zidlanish xususiyatiga ega lisoniy birliklar maqomini yuzaga keltiradi.

Don I [f. دان — urug', tuxum; dona] 1 Boshqoli va dukkakli o'simliklar mahsulining bir donasi. Bug'doy doni. Makkajo'xori doni. *Dehqon ishlab don sochar, El-yurtiga non sochar.* Maqol.

-don. asosdan anglashilgan narsa solinadigan, shu narsa saqlanadigan narsa-jismni bildiruvchi ot yasaydi: *siyoh + don, tuz + don, kul + don, suv + don, qalam+don.*

Dor fors-tojikcha so'z bo'lib, omonimlik va ko'pma'nolilik xususiyatlari bilan tilimizda yashab keladi, denotativ ma'nosi “O'limga mahkum etilgan kishini osib o'ldirish uchun yasalgan maxsus qurilma. Dorga osmoq (yoki tortmoq). *Bevafo yor — joningga dor.* Maqol. *Esingizda bormi, meni dor ostidan qutqarib, menga yangi hayot bag'ishlaganingiz.* A. Qodiriy, O'tkan kunlar. (O'TA, 1-jild, – B.646)” jazolash quroli ekanligi. Boshqa ma'nolar signikativ xarakterga ega hisoblanadi. Bu talqin leksikologiyaga oid yondashuvdir.

Morfologik talqinga ko'ra **-dor** affiksi: a) ot yasovchi; b) sifat yasovchi bo'lib nutqda qo'llanadi.

a) Asosdan anglashilgan narsa-predmetga ega bo'lgan shaxs ma'nosidagi ot yasaydi: *bog'dor, do'kondor, mulkdor* kabi.

b) Asosdan anglashilgan narsa-predmetga egalikni, shunday narsa borligini bildiradi: *yarador, jozibador, aybdor, xabardor, vafodor* kabi.

Ish so'zi ham turkiy bo'lib ko'p ma'nolidir. Uning lug'aviy ma'nosi inson amalga oshiradigan faoliyat hisoblanadi yoki kishilik jamiyatida bajariladigan harakatning nominativ ifodasi deyish mumkin.

Ish shakli morfologik sathda a) ot; b) harakat nomi; s) birgalik nisbat singari affiksial morfemalarga aylanadi. Demak, ish tashqi tarmoqlanishga ham, ichki tarmoqlanishga ham mansub bo'lgan geterogen fenomen hisoblanadi.

Siz II shaxs ko'plik sonda turadigan kishilik olmoshi hisoblanadi:

Sof quyosh, muzday havo top-toza suvlarning qizi,

Kim tegishdi, yuzlaringiz qon talashgan qirmizi,

Siz yarashgan bu chamanning bo'lmagay hech bir kuzi,

Yaxshi o'rtoqlar bilan ulfatchilik bo'lgan kezi

Kelsangiz quvnoq kulish-la — quvnamay qolgaymi men?

G'.G'ulom

2. Asosdan anglashilgan ma'noga ega emaslik semantikasidagi so'z yasovchi ko'rsatkichi vazifasida qo'llanadi:

Tinimsizdir yolg'iz shabada,

Maysalarning sochi silkinar,

Mana, hozir chirqirab turgan

Parrandalar, qushlar ham tinar... (H.Olimjon)

2. *-siz* xabar maylining sifatdosh va ravishdosh formalaridan yasalgan o'tgan zamon turlarida, hozirgi zamon fe'lining barcha formalarida, hozirgi-kelasi zamon formasida va maqsad mayli formasida ikkinchi shaxsning ko'pligi *-siz* ko'rsatkichiga ega bo'ladi. Masalan: *kelib+siz, kelgan+siz* kabi.

Xona, noma so'zlari fors-tojik tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan, atash-nomlash xususiyatini o'zida mujassam etgan faol so'zlar sanaladi. *Xona* – turarjoyning alohida ajratilgan har bir bo'limi; *noma* – rasmiy uslubga xos, muayyan tartib asosida bitilgan yozishma sememalari bilan tilda qo'llanadigan leksik birlik.

Tilda bu leksemalar o'z shaklini o'zgartirmagan holda qo'shimchalar (affiksoid) maqomini kasb etadi, o'zidan oldingi so'zga qo'shilib oraliq holatda turadi. Bu jarayon ham *xona* va *noma* lisoniy birliklarning geterogenlik qiymat kasb etishini ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar. Ko'rinadiki, lison va nutq farqlanishining bosh mezoni "bevosita kuzatishda berilmaganlik (umumiylik, imkoniyat, mohiyat)" va "bevosita kuzatishda berilganlik (xususiylik, voqelik, hodisa)" dan iborat [6] ekanligi vaqt ma'noli leksemalarning semantikasida o'z aksini topmoqda. Mazkur lug'aviy birliklarda ot so'z turkumining xoslikka tegishli umumiy sememalarda dominantlik alleli ustunlik qilsa-da, ulardagi vaqtga doir ma'no tashuvchi sememalarda retsessiv allellik belgisi tajallilanishi o'zligini namoyon qiladi. Shunday qilib, vaqt so'zi semantikasida yig'iq propozitsiya, yashirin predikatsiyani yuzaga chiqaradi, aniqrog'i, ushbu jabhaga doir olamning lisoniy manzarasini botinan jamlashda namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, leksik birliklar muayyan qat'iy fonetik qobiqqa ega bo'lib, ma'no anglatish yoki anglatmaslikdan qat'i nazar leksikologik sathning a'zosi bo'lish bilan birga ayni forma bilan boshqa sathlarga a'zo bo'la olish imkoniyatini sodir etadi. Bu xususiyat tilga tizim sifatida yondashish lozimligini yana bir karra isbot etadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек тили лексикологияси. Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедовлар. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 133.
2. Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида абстракт номлар семантикаси: филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – (– 70 б.)
3. Ньютон И. Математические начала натуральной философии. – М.-Л.: ОГИЗ, 1936. Т. 5. – С. 134.
4. Ўзбек тили грамматикаси. 1- жилд. Морфология. – Т.: Фан, 1975, – Б. 475-476.
5. Аристотель. Сочинения. В 4 т. (Серия «Философское наследие»). – М.: Мысль, 1975—1983. Т. 1. / Ред. и вступ. ст. В. Ф. Асмуса. 1975. – 552 стр.
4. https://www.google.com/search?q=translate&oq=Tr&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUqFAgAEEUYOxhDGIMBGLEDGIAEGIoFMhQIA
5. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ қилиш. – Тошкент: – Б. 80.
6. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 6, 10.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Учинчи жилд. – Б. 544.

A COMPARATIVE STUDY OF THE STRUCTURAL-SEMANTIC PECULIARITIES OF ENGLISH AND UZBEK PHRASES

Nazarov Sardor Shamurodovich

ESL Teacher at the University Economics and Pedagogy

sardornazarov77777@gmail.com

Annotation: *Language is a complex system of signs that is used to convey meaning, and one of its key components is the phrase. A phrase is a group of words that work together to communicate a specific idea or meaning. The study of phrases across different languages reveals significant structural and semantic differences that are influenced by linguistic, cultural, and historical factors. This paper presents a comparative analysis of the structural-semantic peculiarities of English and Uzbek phrases.*

Key words: *complex, sign, convey, semantic, historical factors, linguistic, comparative analysis, cultural.*

INTRODUCTION. English and Uzbek belong to two different language families, with English being a Germanic language and Uzbek a Turkic language. These linguistic differences result in distinct phrase structures, vocabulary, and idiomatic expressions. Understanding the structural and semantic peculiarities of phrases in both languages can shed light on how language shapes meaning and communication within distinct cultural contexts. By focusing on these peculiarities, we can identify both universal aspects of phrase formation and language-specific features that are unique to English and Uzbek.

This study will explore the following key aspects:

1. Structural differences in phrase construction between English and Uzbek.
2. Semantic variations in the meanings conveyed by similar phrases in both languages.
3. Idiom usage and the impact of cultural context on phrase formation and interpretation.

METHODS OF RESEARCH. Selection of Phrases: A set of common phrases in both languages was chosen. These included idiomatic expressions, proverbs, and everyday expressions, which represent different types of phrases that are frequently used in both English and Uzbek.

Structural Analysis: The grammatical structure of each phrase was analyzed, noting the syntactic components such as word order, phrase types (noun phrase, verb phrase, adjective phrase, etc.), and the role of functional elements such as articles, prepositions, and auxiliaries. Special attention was paid to differences in word order, the use of definite and indefinite articles (in English), and postpositions (in Uzbek) as opposed to prepositions.

Semantic Analysis: The meaning of each phrase was analyzed in both languages, focusing on literal and figurative interpretations. Special attention was given to idiomatic and metaphorical meanings, as well as differences in how meaning is influenced by cultural and contextual factors.

Comparative Analysis: Each phrase was then compared between English and Uzbek to highlight structural and semantic similarities and differences. The comparative analysis was framed within the cultural context of both languages, recognizing that language reflects the values, experiences, and worldviews of the societies in which it is spoken.

The analysis revealed several key findings regarding the structural and semantic peculiarities of English and Uzbek phrases:

Word Order: *English follows a Subject-Verb-Object (SVO) order in most phrases, while Uzbek, as a Subject-Object-Verb (SOV) language, often places the verb at the end of the phrase. This structural difference was found to affect the construction of basic sentences as well as more complex phrases.*

Prepositions vs. Postpositions: English uses prepositions (e.g., in, on, at), while Uzbek often employs postpositions (e.g., -da, -ga). This difference is significant in phrases that describe location, direction, or time.

Definiteness and Articles: English uses definite (the) and indefinite (a, an) articles, which do not exist in Uzbek. Instead, Uzbek relies on other markers, such as demonstratives or context, to convey definiteness.

Semantic Peculiarities: Idiomatic Expressions: Both languages have idiomatic expressions that are not easily translatable. For example, the English phrase “to let the cat out of the bag” (meaning to reveal a secret) does not have a direct equivalent in Uzbek, where a similar meaning is conveyed using a different metaphorical phrase.

Cultural Impact on Meaning: Phrases in both languages often carry cultural connotations that influence their meaning. In English, phrases like “break the ice” (to start a conversation or relationship) reflect Western norms of social interaction. In contrast, Uzbek phrases like “yurakdan kelgan soʻz” (a word from the heart) reflect more intimate, personal expressions tied to cultural values of sincerity and closeness.

Syntax and Word Formation: The structure of phrases in both languages also varies in terms of noun-adjective agreement, use of verbal forms, and the placement of adverbs and adjectives. English typically places adjectives before nouns, while Uzbek follows the opposite order, placing adjectives after nouns.

RESULTS AND DISCUSSIONS. The comparative study of English and Uzbek phrases reveals important insights into how language structure and meaning are shaped by cultural and linguistic backgrounds. While both languages exhibit unique structural features, the analysis shows that the fundamental purpose of phrases in both languages—conveying clear and meaningful communication—remains the same.

Structural Differences: The most notable structural difference between the two languages is the word order. English’s SVO structure is in stark contrast to Uzbek’s SOV structure, which has important implications for sentence construction. This difference often leads to variations in how information is presented and processed by speakers of both languages. Additionally, the presence of articles in English versus their absence in Uzbek introduces another layer of structural complexity. In this regard, English speakers rely on articles to clarify the definiteness of a noun, while Uzbek speakers use contextual cues and demonstratives.

Semantic Variations: The study reveals that both languages have rich sets of idiomatic expressions that do not always align perfectly in meaning. For example, many idiomatic expressions in English have no direct counterparts in Uzbek and vice versa. This highlights how idioms are deeply embedded in cultural context and reflect the unique experiences and worldviews of the speakers. For example, English idioms often reflect a pragmatic, outcome-oriented worldview, whereas Uzbek idioms might reflect a more relational and community-oriented perspective.

Impact of Culture on Phrases: The cultural impact on language use is significant. The differences in phrases and expressions are not merely linguistic but also reflect the values, social

practices, and worldviews of the respective cultures. Understanding these cultural nuances can provide deeper insights into how language functions not just as a tool for communication, but as a reflection of identity.

Universal vs. Language-Specific Features: While there are significant differences in the structural and semantic aspects of phrases in English and Uzbek, the study also reveals commonalities. For example, both languages use figurative language to convey meaning beyond the literal, which is a universal feature of human language. However, the metaphors, symbols, and idioms used in each language are distinct, rooted in the specific cultural and historical contexts of English and Uzbek.

CONCLUSION. In conclusion, this study highlights the rich structural and semantic peculiarities of English and Uzbek phrases. The differences in word order, the use of articles, prepositions vs. postpositions, and idiomatic expressions provide a fascinating glimpse into the linguistic diversity of these two languages. The cultural context plays a crucial role in shaping the meaning and use of phrases, emphasizing the relationship between language and culture. Future research could further explore how these differences impact language learning and translation between English and Uzbek, as well as how these languages adapt to global communication. Understanding the intricacies of both languages' phraseology offers a deeper appreciation of how language works to convey not only meaning but also identity and worldview.

REFERENCES

1. Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. MIT Press.
2. Lyons, J. (1981). *Language and Linguistics: An Introduction to the Study of Language*. Cambridge University Press.
3. Cook, V., & Newson, M. (2007). *Chomsky's Universal Grammar: An Introduction*. Blackwell Publishing.
4. House, J. (2015). *Translation as Communication across Languages and Cultures*. Routledge.
5. Katan, D. (2014). *Translation and Intercultural Communication: A Handbook for Professionals*. Routledge.
6. Kucharova F. A. The effectiveness of names of military operations and exercises in translation. Scientific-philosophical heritage of Confucius and international, national values along silk road. Samarqand 2024. Xalqaro konferensiya.
7. Aijmer, K., & Andersen, G. (2009). *Corpus Approaches to Contemporary English*. John Benjamins Publishing Company.
8. Hymes, D. (1974). *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. University of Pennsylvania Press.
9. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. Harcourt, Brace and World.

Kucharova F.A. The role of artistic translation and meaningful analysis of military terms in the process of translating English and Uzbek works. *Social science and education*. E-ISSN 3030-3648. Iyun-2024. 42 b.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПОЛИСЕМАНТИЧЕСКИХ СЛОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

*Преподаватель русского языка университета Турон
Хушмуродова Камола Бахтиёр кизи*

Аннотация. *Статья посвящена исследованию семантической структуры полисемантических слов в русском и узбекском языках. В статье анализируются значения полисемантических слов путем пояснения. Результаты исследования позволяют лучше понять значения многозначных слов и оценить их эффективность в устной речи.*

Ключевые слова: *полисемантические слова, сема, семема, семантика, русско-узбекский перевод, семантическая структура, лексико-семантика, фразеологизм.*

Annotation. *This article investigates the semantic structure of polysemous words in Uzbek and Russian. The meanings of these polysemous words are identified through a comparative analysis. The research results contribute to a better understanding of the meanings of polysemous words and assess their effectiveness in spoken discourse.*

Keywords: *polysemantic words, sema, semema, semantics, Russian-Uzbek translation, semantic structure, lexical-semantics, phraseology.*

ВВЕДЕНИЕ. В мировой лингвистике расширяется сфера исследований, посвященных анализу выражения культурных знаков в языке, пониманию мира на основе понятий, ментальному подходу к наименованию действительности. В ходе своего исторического развития язык отражает социальные процессы и изменения. Изучение языкового ландшафта мира, выяснение ареала обитания, образа жизни, психических особенностей и национально-культурного характера народов, дает возможность всесторонне проанализировать принципы этнокультурной этики, общественных отношений, форм общения между народами, нравственности. И культурные стандарты поведения. Анализ взаимоотношений языка и культуры, отражение национально-культурных особенностей языковых единиц, определение уровня выраженности национальных ценностей и традиций является одним из актуальных вопросов современного глобального развития, в котором происходит соприкосновение культур.

Семантические объекты, выступая ключевыми элементами в структуре предложений, всегда привлекали особое внимание исследователей в области лингвистики. Их значимость обусловлена их ролью как фундаментальных составляющих в построении смысла простых предложений. В анализе семантической структуры предложений принято различать два основных типа смысловых компонентов: первый связан с объективной реальностью и отражает внешний мир, второй же касается субъективной интерпретации и включает в себя личное отношение и восприятие говорящего.

АКТУАЛЬНОСТЬ. В истории языкознания у многих ученых есть исследования, посвященные вопросам языкознания, полисемантики, текстологии.

В узбекском языкознании существуют исследования, посвященные роли слов в общении, их соотношению с лексемами многозначного значения в родственных языках, сопоставлению лексем неродственных языков. Анализ лексем русского и узбекского языков имеет особое значение при выяснении лексико-семантических особенностей,

своих средств общения, при изучении лингвокультурных особенностей, при описании языковых средств, специфичных для носителей языка. Изучить полисемантические особенности лексем русского и узбекского языков, интерпретировать на этой основе семантические и лингвистические процессы образования лексем, обосновать различные подходы к лингвистическому ландшафту мира, определить взаимосвязь изменений в значениях слов с личностными факторами, анализ социально-экономических, психологических отношений.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР. В мировой лингвистике изучаются качественные лексемы, многозначные особенности слова, проводятся исследования в гибридном аспекте. Его лексико-семантические, морфологические особенности передаются в русских и узбекских словарях.

По словарю семантические свойства слов с многозначным значением изучали А.Ю.Романов, О.А.Булгакова, С.Ф.Акабиров, Р.А.Будагов, О.С.Ахманова, Л.П.Алекторова и другие[1].

Б.М.Бахриддинова, Ш.Б.Наширова, М.Т.Ирискулов исследовали семантические уровни слова, структурные особенности лексем[2]. Проведены исследования по изучению русского и узбекского языков, а также сравнению узбекского языка с другими языками.

Лексемы в русском языке анализируются в лингвокультурологическом аспекте на основе сравнения с узбекским языком.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. В статье проведён семантический анализ полисемантических слов. Использован когнитивный подход к изучению семантических категорий, направленный на выявление лексических и функциональных различий между многозначных слов в русском и узбекском языках.

В работе использованы сопоставительные, дистрибутивные и компонентные методы исследования.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ. Семантическая структура полисемантических слов это не просто совокупность семем, а целая система взаимосвязанных значений. Каждая семема состоит из сем.

Разберем слово *собака*:

1-схема

Слово "идти" в русском языке демонстрирует впечатляющий спектр значений, что является ярким примером многозначности слов в языке. Оно охватывает широкий диапазон действий и состояний, начиная от буквального перемещения в пространстве до более абстрактных процессов и явлений:

1. Физическое перемещение с использованием ног, например, идти домой или лошадь идущая шагом.
2. Общее движение или перемещение, как у поезда или льда на реке.
3. Направление к определенной точке, например, отправляться куда-то.
4. Движение в направлении достижения цели.
5. Согласие или готовность к действиям, например, принять условия или посвятить себя науке.
6. Следование примеру или руководству кого-то.
7. Перемещение с определенной целью или задачей.
8. Приближение или наступление определенного состояния или времени.
9. Работа механизмов.
10. Осадки, такие как дождь или снег.
11. Процессы и события, протекающие во времени.
12. Расположение пространственных объектов.
13. Источник чего-то, например, дым из трубы.
14. Действие в играх.
15. Необходимость или использование в определенных целях.
16. Продажа или популярность товаров.
17. Принадлежность или соответствие чему-то или кому-то.
18. Соответствие или приемлемость.
19. Подходящесть или пригодность.
20. Вхождение или установление чего-то.
21. Рост или развитие в определенном направлении.
22. Показ или исполнение в искусстве.
23. Привлечение к приманке у животных.
24. Подверженность или выполнение действия.

Эти значения отражают богатство русского языка и способность одного слова охватить множество различных концепций и действий. Они показывают, как важно понимать контекст использования слова "идти" для правильного его толкования[3].

В узбекском языке данное слово не является многозначным.

Отчетливая ориентация русской лексикографии на пользователя словаря указана в научных трудах О.С. Ахмановой[4]. Однако зарождение и развитие учебной лексикографии как специальной дисциплины относится к третьему десятилетию XX века. На раннем этапе развития учебной одноязычной лексикографии основное внимание уделялось подбору лексики. Первоочередной задачей лексикографов на этом этапе была минимизация лексического состава учебной лексики. В течение первых двух десятилетий существования русской учебной лексикографии доминировал так называемый принцип лексического отбора, согласно которому либо лексический состав языка ограничивался по определенным параметрам, либо одни категории слов заменялись другими в с целью упрощения понимания. Основная цель учебной лексики заключалась в описании

минимального или хотя бы ограниченного числа наиболее употребительных лексических единиц. Первыми словарями, составленными специально для изучающих русский язык, считаются лексикографические труды А.А.Брагина[5]. Считается, что эти работы привели к более широкому пониманию способов изменения и совершенствования так называемых «языковых инструментов».

В языкознании существует большое количество работ, которые посвящены вопросу многозначности. Однако ряд лингвистов оспаривает само существование полисемии. В.А. Звегинцев, например, писал: «Слово не может иметь несколько «значений», напоминая некоторую совокупность синонимов, связанных известными смысловыми отношениями. Поскольку в лексическом значении слова закреплен результат определенного обобщения и этот процесс обобщения не прерывается до тех пор, пока живет и развивается язык, в одном слове не может одновременно происходить несколько разных обобщений, проходящих по разным направлениям, что только и могло бы привести к образованию в слове нескольких лексических значений. Лексическое значение в слове одно, но оно может складываться из нескольких потенциальных типовых сочетаний, которые с разных сторон характеризуют единое смысловое целое. Эти типовые потенциальные сочетания в описанном смысле правильнее всего назвать лексико-семантическими вариантами единого значения. В соответствии с этим собственно лингвистическое определение лексического значения слова должно принять следующий вид: значение слова – это совокупность его лексико-семантических вариантов» [6]. Слово *земля* имеет 6 значений в русском языке и 5 лексических значений в узбекском варианте:

	Земля [3]	Ер [40]
1.	Планета	Сайёра
2.	Суша	Куруқлик
3.	Почва	Тупроқ
4.	Родина	Сатх, майдон
5.	Край	Худуд
6.	Участок	

1-таблица

«Многозначное слово представляет собой как бы пучок нескольких семантических вариантов, значений, соотнесенных с одной лексемой. Эти варианты или отдельные значения образуют внутрисловную семантическую парадигму слова, являются семантически связанными друг с другом и реализуются в различных типовых контекстах» [9].

Многозначные слова в языке представляют собой интересные объекты для лингвистического анализа, поскольку их значение формируется в рамках сложной семантической структуры. Согласно Л. Ельмслеву, структура является автономной единицей, в которой элементы находятся в тесных внутренних взаимосвязях. В контексте семантики слова "структура" означает не просто совокупность элементов, а упорядоченное целое, где каждый элемент взаимодействует с другими и определяется через эти взаимоотношения[10].

Возьмем для примера слово "аккуратный" из Большого академического словаря русского языка. Его значения включают в себя:

1. Отношение к точности и порядку, как характеристика человека.
2. Чистоплотность, относящаяся к внешнему виду или гигиене.
3. Состояние окружающей среды или пространства, характеризующееся порядком.
4. Тщательность исполнения действий или задач.
5. Соразмерность и пропорциональность, применимые к объектам или дизайну[11].

Лексические значения многозначного слова вместе формируют его семантическую структуру, где каждое значение взаимосвязано, но в то же время уникально благодаря своему уникальному набору сем. Семы, как минимальные семантические единицы или элементарные компоненты лексического значения по Т.В. Матвеевой, служат строительными блоками для формирования полного значения слова. Эти элементарные компоненты организованы в иерархической структуре, делая семантическую структуру слова сложной и многоуровневой.

Например, рассмотрим слово "аккуратный". В его семантическую структуру входит:

- Сема "порядок", общая для значений, связанных с точностью и тщательностью.
- Сема "внимание к деталям", присутствующая в значениях, относящихся к тщательности исполнения.
- Сема "чистота", характерная для значений, связанных с чистоплотностью.

Таким образом, хотя каждое значение слова "аккуратный" уникально и имеет свой набор сем, оно также связано с другими значениями через общие семы, что и формирует их семантическую сеть внутри слова. Это иллюстрирует, как семантическая структура слова создается через сложную организацию его элементарных компонентов - сем, что в конечном итоге формирует семему, или полное лексическое значение слова, представляющее собой совокупность всех его сем в их особой организации[12].

Совокупность сем, включая архисемы (основные, фундаментальные значения) и дифференциальные семы (уточняющие, различительные значения), формирует ядро лексико-семантического значения слова. Это ядро именуется денотативным или концептуальным значением слова. Денотативное значение отражает предметную принадлежность слова, то есть класс объектов, на который оно указывает в реальном мире. Проще говоря, денотативное значение слова описывает то, что оно "называет" или "обозначает" в буквальном смысле.

В отличие от денотативного значения, коннотативное значение вносит в семантику слова субъективное, эмоциональное или стилистическое отношение говорящего к предмету или явлению. Коннотация обогащает основное, предметно-понятийное (денотативное) значение слова, добавляя к нему дополнительные нюансы. Например, слово "дом" в своем денотативном значении обозначает здание для жилья, но в зависимости от контекста и коннотативных значений может также вызывать ассоциации уюта, тепла и семейного очага, или наоборот — одиночества и пустоты.

Таким образом, полное лексическое значение слова охватывает как денотативное (концептуальное, основанное на предметной отнесенности), так и коннотативное (субъективное восприятие и ассоциации) значения, создавая многослойную и многогранную семантику каждого слова в языке.

Разберем слова из толковых словарей слово *лицо* и его перевод на узбекский язык *yuz*.

Слово "лицо" в русском языке обладает множеством значений, каждое из которых отражает различные аспекты его использования в языке. По толковому словарю Ожегова, можно выделить несколько основных значений:

1. Анатомическое значение: относится к передней части головы человека, включая черты лица, выражения и т.д. ("Черты лица", "Измениться в лице").

2. Переносное значение, связанное с индивидуальностью: используется для обозначения индивидуального облика или отличительных черт характера ("Не иметь своего лица").

3. Социальное и юридическое значение: употребляется в значении "человек" или "личность", подразумевая участие в общественной или юридической сфере ("Подставное лицо", "Доверенное лицо").

4. Предметное значение: обозначает наружную, видимую сторону предмета ("Лицевая сторона материи").

5. Грамматическое значение: в лингвистике слово "лицо" используется для обозначения категории глагола, указывающей на участников коммуникации ("Первое лицо" - говорящий, "Второе лицо" - собеседник, "Третье лицо" - кто-то или что-то отсутствующее).

Кроме того, в словоупотреблении встречаются различные фразеологизмы и устойчивые выражения, дополняющие значение слова "лицо": "лицом к лицу" (напрямую, без посредников), "с лица земли стереть" (уничтожить, исключить), "лицевой мускул" (мышца, отвечающая за мимику лица).

Таким образом, слово "лицо" демонстрирует богатую семантическую структуру, включающую в себя физические, социальные, юридические, предметные и грамматические аспекты, что делает его одним из многозначных и многофункциональных слов русского языка[3].

Перевод этого слово определено в толковом словаре узбекского языка таким образом:

1. Odam boshining old tomoni, old tomondan ko'rinishi; bet.

Cho'ziq yuz. Qizil yuz. Kulcha yuz. Yuzini yuvmoq.

Boshqalar bo'lsa, Niyoz qushbegining so'zidan keyin hojining yuziga tikilgan edilar. A. Qodiriy, O'tgan kunlar

Qizg'in bo'g'uvchi havo yuzga uradi. Oybek, Tanlangan asarlar

Kanizak durrasining uchi bilan yuzini bekitib, teskari o'girildi. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari

2. Inson betining u yoki bu tomoni; yonoq.

Ra'no supaga oyoq solintirib o'tirib oldi. Kampir uni ko'rib, avval o'zini yo'qotib qo'ydi, keyin bo'ynidan quchib, u yuzidan, bu yuzidan o'pdi. A. Qahhor, Ko'k konvert.

Uning yuzlarida, dudoqlarida yigitning yuragini erituvchi bir tabassum yonadi. Oybek, Tanlangan asarlar

bu yigitning surati o'ng yuzidagi qora xoli Shahzodaga uyqu bermay qo'ydi.

K. Yashin, Hamza

3. Biror narsaning ustki tomoni, yuzasi; sirt, sath.

Qir yuzini lolalar qoplagan. Ko'k yuzini bulut bosdi. Oyning yuzida ham dog' bor. Maqol
 Mana, ikki oyning ichida yaydoq dala yuzi yam-yashil g'o'za nihollari bilan qopladi.
 Gazetadan

Derazalarga urilgan yomg'ir parchalari oyna yuzini yuvib pastga oqardi. E. Raimov, Ajab qishloq

uning qor yuzida jimirlab o'ynashi ko'zni qamashtirardi. H. Shams, Dushman

4. Ayrim narsalarning u yoki bu tomoni, tarafi, qirg'og'i.

Ko'chaning ikki yuzida qator uylar.

— Daryoning bul yuzida qolib, ul yuzidagi yoriga yetolmay qaqshagan badbaxt oshiq sho'ri boshimda, — dedi G'ulomjon. M. Ismoilij, Farg'ona tong otguncha

Musulmonqul Chirchiq bo'yiga kelib yetganda, qushbegi boshliq Toshkent yigitlari ham suvning berigi yuzida kutib turgan edilar. A. Qodiriy, O'tgan kunlar

5. Obro', e'tibor; yuz-xotir.

Er yuzini yer ochar, yer yuzini er ochar. Maqol

[Yusufbek hoji:] Har holda hurmatlarini bajo keltir, Marg'ilon degan shahardan sening yuzingni deb keladilar. A. Qodiriy, O'tgan kunlar

6. Kesish yoki chopish asboblarining tig'i.

Pichoqning yuzi. Boltaning yuzi.

Go'rkov ketmon urasa, yer naq toshday, ketmon yuzini qayiribdi. Oybek, Tanlangan asarlar

7. Tekislik yoki sirtning chiziqlar bilan o'ralgan qismi; sath.

Doiraning yuzi. Uchburchak yuzi [40].

И так, 5 значений слово *лицо* в русском варианте, а в узбекском варианте 7 значений. Из них 1 и 3 значения слова совпадают в русском и узбекском языках, а в остальных различаются.

	Лицо	Yuz
1.	Передняя часть головы	Odam boshining old Tomoni
2.	Индивидуальный облик	Yonoq
3.	Верхняя сторона предмета	Yuza, sirT, saTh
4.	Личность	Ayrim narsalarning u yoki bu Tomoni
5.	Грамматическая категория	Obro', e'Tibor; yuz-xoTir
6.		Kesish yoki chopish asboblarining Tig'i
7.		Tekislik yoki sirTning chiziqlar bilan o'ralgan qismi

2-таблица

Многозначные слова в узбекском языке на русском языке могут не иметь многозначность. Например, слово *ko'k* на узбекском языке имеет 8 значений:

1. Tiniq osmon rangi; moviy, zangori.

Ko'k ko'z. Ko'k bo'yoq.

Qo'limizda tovlanar jajji-jajji bayroqlar, Osmonda ko'k, qizil shar yengil uchib o'ynoqlar. I. Muslim.

2. Kul rangidagi, kulrang.

Ko'k bo'ri. Ko'k kaplar.

Qamchi ko'k ot bilan saman toyni yetaklab, daryo tomonga ketdi. H. G'ulom, Mash'al

3.s. t. Yashil, sabza.

Ko'k o't.

Qarshimda tebrantar ko'k barglar har on. Y. Hamdam

4. Yer ustida gumbaz shaklida ko'rinib turadigan havo qatlami; osmon.

Enkayganga enkaygin, boshing yerga tekkuncha, Kekkayganga kekkaygin, boshing ko'kka yetguncha. Maqol

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz kuyga solyapti. A. Qahhor, Ming bir jon

5. O'sayotgan o't-o'simlik, o't-o'lan; maysa, ko'kat.

Yomg'irlar yog'ib, yerda o't-o'lanlar ko'rina boshladi, hayvonlarning og'zi ko'kka tegdi. M. Muhammadjonov, Turmush urinishlari

Mening brigadamga qarashli yerdan uch gektariga Misr paxta ekdim. Ko'ki juda yaxshi. G'. G'ulom, Tirilgan murda

6. Bahorda yangi chiqqan, somsa, chuchvara kabi ovqatlarga ishlatiladigan otquloq, yo'ng'ichqa, jag'jag', ismaloq kabi ko'katlarning umumiy nomi va shunday ko'katlar qo'shib tayyorlangan ovqat.

Ko'k somsa. Ko'k sho'rva.

Ko'k terish bahonasi bilan dalalarni tusay boshlagan edi. Cho'lpon, Kecha va kunduz

7. Kashnich, janbil, ukrop kabi ovqatga qo'shib yeyiladigan rezavor o'simliklar, ko'kat.

Ko'k solib qatqlangan mastavaning lazzatli hidi keldi. A. Muxtor, Opa-singillar

8.s. t. (3-sh. birl. shaklida — ko'ki) Dollar.

Bir pachka ko'ki bilan qo'lga tushibdi, ish chatoq.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Многозначные слова действительно стоят в центре внимания лингвистов и лексикографов, поскольку они представляют собой важный аспект изучения любого языка, в том числе русского и узбекского. При создании русско-узбекского учебного словаря особое внимание уделяется не только переводу слов, но и их многозначности, чтобы узбекские учащиеся могли полноценно усвоить разнообразие и богатство русского языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Романов А.Ю. Многозначные слова и работа над ними. Russian language journal. Vol.50.No.165/167 /Булгакова О.А. Представленность многозначных слов в словарных статьях пропозиционально-фреймового словаря. Ученые записи Новгородского государственного университета. 2017. №10. /Будагов Р.А. Закон многозначности слова, - М., 1976. /Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии.

2. Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув луғатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истиқболлари 2020., -252 б.; /Наширова Ш.Б. Кўп маъноли сўзларни ўқув луғатларида талқин қилиш муаммолари. Innovative academy. №12. /Ирискулов М. Т. Тилшуносликка кириш. -Тошкент.: Янги аср авлоди, 2009.

3. Ожегов С. Толковый словарь русского языка. М. 2012.

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Советская энциклопедия. М.: 1966.

5. Брагина А. А. Цветовое определения и формирование новых значений слов и словосочетаний // Лексикология и лексикография. М., 1972.

6. Звегинцев В.А. Семасиология. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957.

8. O'zbek Tilining izohli lug'aTi. 5jild.A. Madvaliyev Tahriri osTida. Toshkent.2006.4jild.

9. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: Учеб. пособие для филол. фак. ун-тов. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1989.

10. Новое в лингвистике. В. IV. Изд. «Прогресс», М. 1970. С. Алтынбаева, А. О. О понятии семантической структуры многозначных слов. Молодой ученый. — 2021. — № 4 (346).

11. Большой академический словарь русского языка: В 30 т. / Под ред. К. С. Горбачевича. — М., СПб.: Изд-во «Наука», 2004.

12. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. — Ростов н/Д: Феникс, 2010.

QUYOSH NURLANISHI, HARORAT VA SHAMOL TEZLIGINING FOTOELEKTRIK VA FOTOELEKTRIK (ISSIQLIK) BATAREYALAR ELEKTR SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Eshmatov M. M.,

Turon universiteti

Tabiiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi, t.f.f.d.(PhD)

Xolov U.R.

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

Umumiy fizika kafedrası mudiri, t.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida quvvati 340 Vt ga teng monokristalli kremniy asosidagi fotoelektrik batareya va shu quvvatdagi har xil suv oqimi bilan sovitilgan ikkita reflektorli fotoissiqlik batareyalarga quyosh nurlanish oqim zichligi (QNOZ), muhit harorati va shamol tezligining ta'siri o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, batareyalarning qisqa tutashuv toki quyosh nurlanish oqim zichligi oshishi bilan sezilarli oshishi kuzatilgan, salt yurish kuchlanishiga esa eng kam ta'sir ko'rsatdi. Shamol tezligining 3-4 m/s da esishi haroratning nisbatan past 15 C – 16 °C bo'lishi, FEB salt yurish kuchlanishining dastlabki holatda saqlanishini ta'minladi. Haroratning 16°C dan oshishi bilan FEB qisqa tutashuv toki, chiqish quvvati va samaradorligida pasayish kuzatildi. Harorat va shamolning FIB lariga ta'siri sezilmadi va tajriba davomida quyosh nurlanish oqimi zichligi maksimal darajaga yetgunga qadar FIB larning qisqa tutashuv toki, quvvati va samaradorligi ortdi. O'rtacha samaradorlik FEB uchun 17,67%, 0,033 l/sek suv oqimi bilan sovitilgan FIB uchun 20,17% va 0,11 l/sek suv oqim sarfi bilan sovitilgan FIB uchun 20,81% ni tashkil qildi.

Kalit so'zlar: Fotoelektrik batareya, fotoissiqlik batareya, qisqa tutashuv toki, salt yurish kuchlanishi, quyosh nurlanish oqim zichligi, reflektor, quvvat, samaradorlik.

Annotation. In this study, the effects of solar irradiance flux density (SIFD), ambient temperature, and wind speed on a 340 W monocrystalline silicon photovoltaic cell and two reflector photothermal cells cooled by different water flows of the same capacity were studied. The results showed that the short-circuit current of the cells increased significantly with increasing solar irradiance flux density, while the short-circuit voltage had the least effect. The wind speed of 3-4 m/s ensured that the FEB short-circuit voltage was maintained at a relatively low temperature of 15 C - 16 oC. As the temperature exceeded 16 oC, a decrease in the FEB short-circuit current, output power, and efficiency was observed. The effect of temperature and wind on the FIBs was not noticeable, and the short-circuit current, power, and efficiency of the FIBs increased during the experiment until the solar irradiance flux density reached its maximum. The average efficiency was 17.67% for FEB, 20.17% for FIB cooled with a water flow of 0.033 l/sec, and 20.81% for FIB cooled with a water flow of 0.11 l/sec.

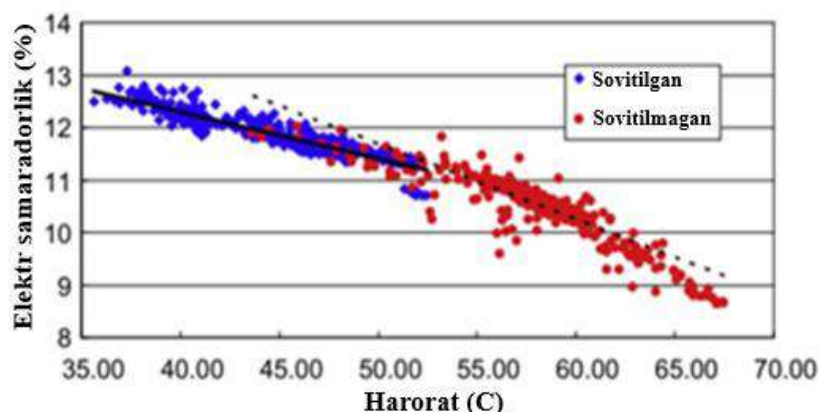
Keywords: Photovoltaic battery, photothermal battery, short-circuit current, single-phase voltage, solar radiation current density, reflector, power, efficiency.

KIRISH. Suv nasoslarining ishlashi uchun quvvat manbai kerak. Yaqin atrofda elektr tarmog'i mavjud bo'lganda o'zgaruvchan quvvat manbai tejamkor va minimal texnik xizmat ko'rsatishni talab qiladi. Tarmoq mavjud bo'lmagan joylarda suv nasoslarini quvvat bilan ta'minlashda dizel yoki shunga o'xshash yoqilg'i bilan ishlovchi generatorlardan foydalaniladi. Bu turdagi quvvat manbalari qulay, ixchamligi sababli o'rnatish oson ilovalardan biridir. Ularning

katta kamchiliklaridan biri yoqilg'i quyish va ta'mirlash ishlaridir. Bundan tashqari yonilg'i narxlari qimmat va ko'pgina qishloq joylarda mavjud emas. Shu sababli, ekologik jihatdan toza bo'lgan quyosh energiyasidan foydalanishni o'rganishga ehtiyoj bor. Quyosh energiyasidan fotoelektrik energiya yoki quyosh issiqlik energiyasi sifatida foydalanish mumkin. Fotoelektrik batareya(FEB)lar xavfsiz, ishonchli va texnik xizmat ko'rsatmasdan, shovqinsiz va ekologik toza quvvat manbasini ta'minlaydi. Agar suv ta'minoti elektr tarmog'idan 1600 metr yoki undan ko'proq masofada bo'lsa, fotoelektrik quvvat manbai maqbul iqtisodiy variantdir [1-3].

Fotoelektrik batareyalarining samaradorligi, ta'sir qildigan haroratga bog'liq bo'lib u asosan atrof-muhit harorati va quyosh nurlanishi mahsulidir. Sanoatda ishlab chiqarilayotgan fotoelektrik batareya (FEB)lar suniy yoritish lampasidan(immutator) 1000 Vt/m² nurlanish, 25°C harorat va AM 1,5 dan foydalangan holda ichki standart sinov sharoitlarida (STC) tavsiflanadi. Biroq, tashqi muhit sharoitlari yopiq STC sharoiti bilan mutlaqo mos kelmasligi mumkin, shuning uchun zavod nominal qiymatlari quyosh holati, nurlanishi miqdori, bulut, modul harorati va geografik joylashuvi o'zgarishi sababli ulardan amaliy foydalanish jarayonida farqlanadi. FEB lar haroratining har 1°C ga ko'tarilishi bilan standart kristall kremniyli FEB ning ishlab chiqarish samaradorligi 0,45% ga kamayadi (1-rasm) [4-9].

Ko'pgina davlatlarning iqlim sharoitlari issiq va quruq iqlim hisoblanadi va harorat 40 °C - 60°C ni tashkil qiladi. Bunday issiq va quruq iqlim sharoitlarida FEB larga harorat ta'sirini kamaytirish uchun fotoissiqlik batareya(FIB)lar ustida sinov ishlari bajarilgan. Mualliflar [10,11,12] larning ishlarida suv chiqaruvchi fotoissiqlik qurulmasi va ularning sinov sharoitidagi natijalari keltirilgan va sovutish uchun ishlatilgan suv FEB ning orqa sirtida joylashtirilgan maxsus absorber orqali o'tishi bayon qilingan.

1-rasm. Harorat ta'sirida FEB samaradorligining o'zgarishi.

Ushbu tadqiqotning yangiligi va maqsadi monokristalli fotoelektrik batareya va fotoissiqlik batareyasi samaradorligiga harorat (modulning STC sharoitidagidan yuqori) va quyosh nurlanish oqim zichligining ta'sirini aniqlash va FEB ni suv bilan sovutishda absorber orqali oqib o'tuvchi suv miqdorining har-xil oqim sarfida samaradorligiga ta'sirini kuzatish va tekshirishdan iborat.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI. Tadqiqot ishida 340 Vt quvvatga ega monokristalli FEB va xuddi shu quvvatga ega FEB dan tayyorlangan FIB laridan foydalanildi. 1-jadvalda FEB ning parametrlari ko'rsatilgan.

1-jadval

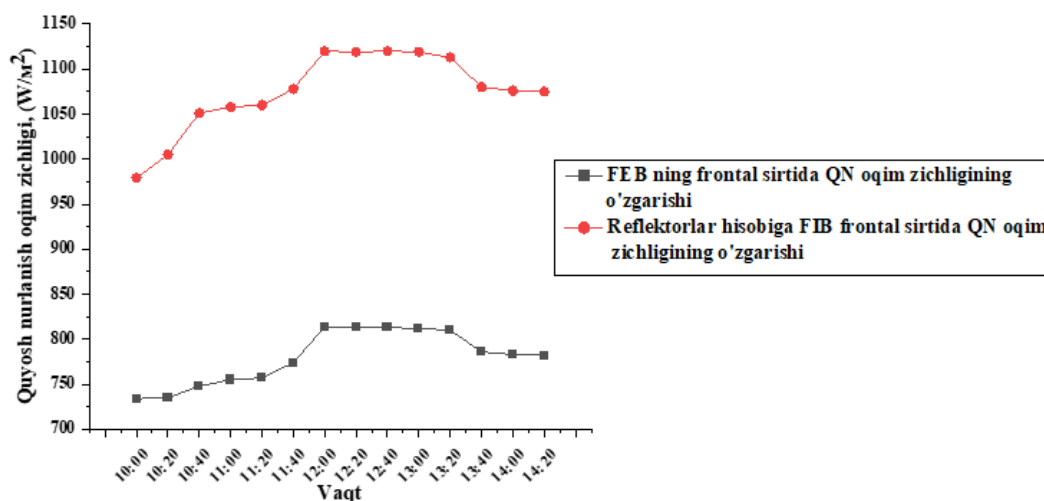
FEB parametrlari

Parametrlar	Ko'rsatkichlar
Maksimal quvvat (E=1000, T _{FEB} =25°S, AM=1,5 STC sharoitida) Vt	340

Salt yurish kuchlanishi, V	46±0,5
Qisqa tutashuv toki, A	9×0,2
Maksimal quvvat holiday kuchlanish, V	38×2
Maksimal quvvat holiday tok, A	8,5×0,2
VAX to'ldirish koeffitsienti, %	70%
Foto qabul qiluvchi yuzasi, m ²	1,93
Zanjirdagi quyosh elementlari soni, sht	72 (6× 12)
FEB geometrik o'lchamlari, m	1,950×0,99×0,035
FIK, %	20
FEB og'irligi, kg	22,5

O'lchash ishlar Qarshi shahrida sentyabr oyining 15-16 sanalarida kunning ochiq kunlarida o'tkazildi. Tajriba davomida FEB va FIB lari shimol janub yo'nalishida joylashtirildi. Tajriba soat 10:00 dan 14:00 ga qadar 4 soat davomida o'tkazildi va har 20 minutda FEB va FIB larining qisqa tutashuv toki, salt yurish kuchlanishi, FEB va FIB lari frontal sirtiga tushuvchi quyosh nurlanish oqim zichligi, atrof muhit harorati, shamol tezligi maxsus o'lchov asboblari yordamida qayd qilib borildi.

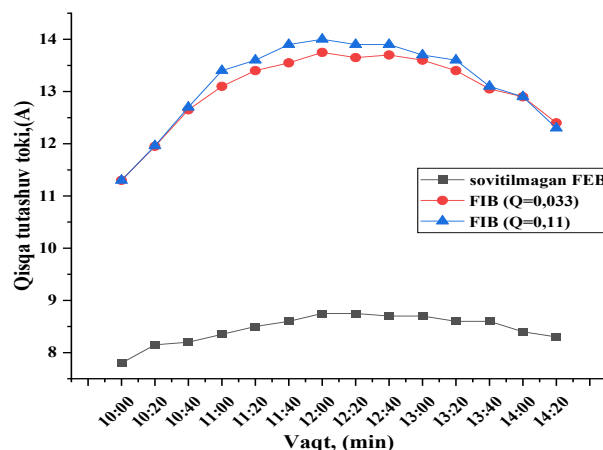
NATIJARLAR VA MUHOKAMALAR. 2-Rasmda kun davomidagi quyosh nurlanish oqim zichligining, FEB va reflektorli FIB lari frontal sirtida 20 min vaqt intervalida olingan natijalari keltirilgan. Maksimal quyosh nurlanish oqim zichligi kunning tush paytiga ya'ni 12:00 dan 13:20 gacha bo'lgan paytiga to'g'ri keldi.

2-rasm. FEB va reflektorli FIB larining frontal sirtida quyosh nurlanish oqim zichligining o'zgarishi.

Reflektorli FIB sining frontal sirtiga tushuvchi quyosh nurlanish oqim zichligi, FIB frontal sirtiga tushuvchi quyosh nurlanish oqim zichligidan sezilarli ravishda kattaligini ko'rish mumkin. Reflektorli FIB frontal sirtidagi maksimal Quyosh nurlanish oqim zichligi 1120 Wt/m² ni, FEB frontal sirtiga tushuvchi quyosh nurlanish oqim zichligi esa 814 Wt/m² nitashkil qildi.

Quyosh nurlanish oqim zichligining vaqt davomida o'zgarishi natijasida, FEB va reflektorli FIB larining qisqa tutashuv tokining o'zgarishi 3-rasmda keltirilgan. Qisqa tutashuv toki Quyosh nurlanish oqim zichligi oshishi bilan ortgan. Quyosh nurlanish oqim zichligining oshishi hosil bo'lgan fototokni oshiradi bu esa qisqa tutashuv tokining oshishiga olib keladi[13].

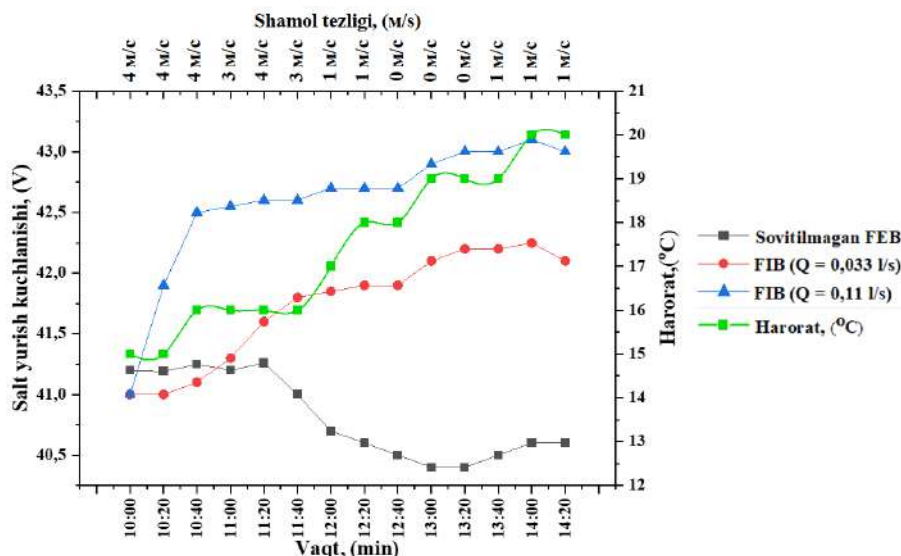
3-rasm. FEB va sovutishda ishlatilgan suv sarfi har-xil bo'lgan reflektorli FIB larining qisqa tutashuv tokining o'zgarishi

Sovutish uchun ishlatilgan suv sarfi har xil bo'lishiga qaramasdan suv sarfi 0,033 l/sek va 0.11 l/sek bo'lgan reflektorli FIB larining qisqa tutashuv toklari bir xil qiymatlarni ko'rsatdi va soat 12:00 dan 12:40 vaqt oralig'ida maksimal qiymatga, ya'ni 13,9 -14 A ni ko'rsatdi. FEB ning qisqa tutashuv toki reflektorli FIB larining qisqa tutashuv toklaridan ancha past qiymatlarni ko'rsatdi va maksimal qiymat soat 12:00 dan 12:20 oralig'ida 8,75 A ni qayd qildi.

FEB sirt haroratining o'zgarishi, qisqa tutashuv tokiga qaraganda salt yurish kuchlanishiga ko'proq ta'sir qiladi. FEB sirtida harorat oshishi bilan yarimo'tkazgichning taqiqlangan zona kengligi kamayadi, shuning uchun tushayotgan energiya ko'proq yutiladi. Valentlik zonasidan o'tkazuvchanlik zonasiga o'tuvchi zaryad tashuvchilar soni ko'payadi, bu esa qisqa tutashuv tokining biroz oshishiga olib keladi va teskari to'yinganlik toki ham ortadi. FEB lar qisqa tutashuv tokining ijobiy harorat koeffitsiyentiga ega[13].

Harorat oshishi bilan termal hosil bo'lgan elektronlar fanon tebranish tezligini oshiradi, bu elektron va teshiklarning paydo bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Termal hosil bo'lgan elektronlar yarimo'tkazgichlarning elektr xususiyatlarida ustunlik qila boshlaydi, bu esa kuchlanishning pasayishiga olib keladi. FEB lar salt yurish kuchlanishining salbiy harorat koeffitsientiga ega[14].

Shamol tezligining vaqt davomida o'zgarishi va atrof muhit haroratiga bog'liq ravishda FEB ning hamda, sovutish uchun ishlatilgan suv sarfi har xil bo'lgan FIB larining salt yurish kuchlanishining o'zgarishi 4- rasmda keltirilgan. Soat 10:00 dan 11:20 ga qadar shamol tezligining nisbatan yuqori 3-4 m/s da esishi va shu vaqt oralig'ida haroratning nisbatan past bo'lishi FEB ning salt yurish kuchlanishining dastlabki qiymatda saqlanishini ta'minladi. 11:20 dan keyin shamol tezligining pasayishi, haroratning ko'tarilishi FEB salt yurish kuchlanishining kamayishiga olib keldi va minimal qiymat soat 13:00 dan 13:20 oralig'ida qayd etildi. Shu vaqt oralig'ida shamol tezligi 0 m/s, harorat 19 °C ni ko'rsatdi.

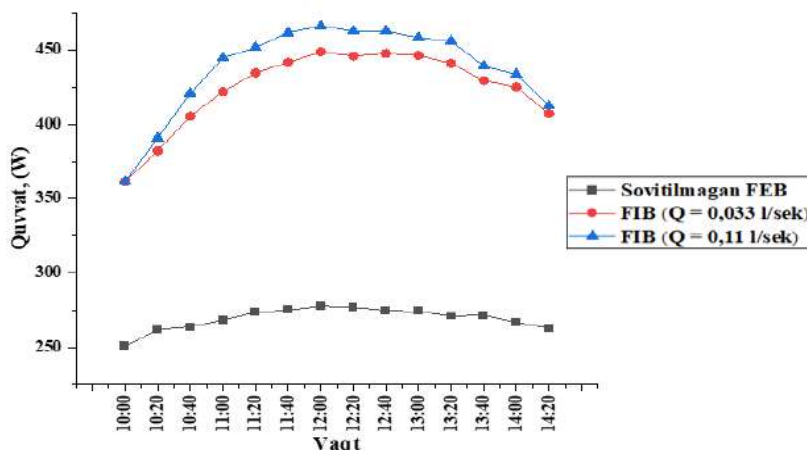

4- rasm. Vaqt davomida shamol tezligi va harorat o'zgarishining, FEB va FIB lar salt yurish kuchlanishiga ta'siri.

Har xil suv sarfi bilan sovutilgan FIB larining salt yurish kuchlanishlari FEB nikidan yuqori ko'rsatkichlarni qayd qildi. 0,11 l/sek suv sarfi bilan sovutilgan FIB ning salt yurish kuchlanishi 41 V dan 42,5 V ga ko'tarilishi uchun 40 daqiqa vaqt talab qilindi, soat 14:00 maksimal qiymatni 43,1 V ni kursatdi. 0.033 l/sek suv sarfi bilan sovutilgan FIB sining maksimal salt yurish kuchlanishi 14:00 da kuzatildi va 42,25 V ni ko'rsatdi.

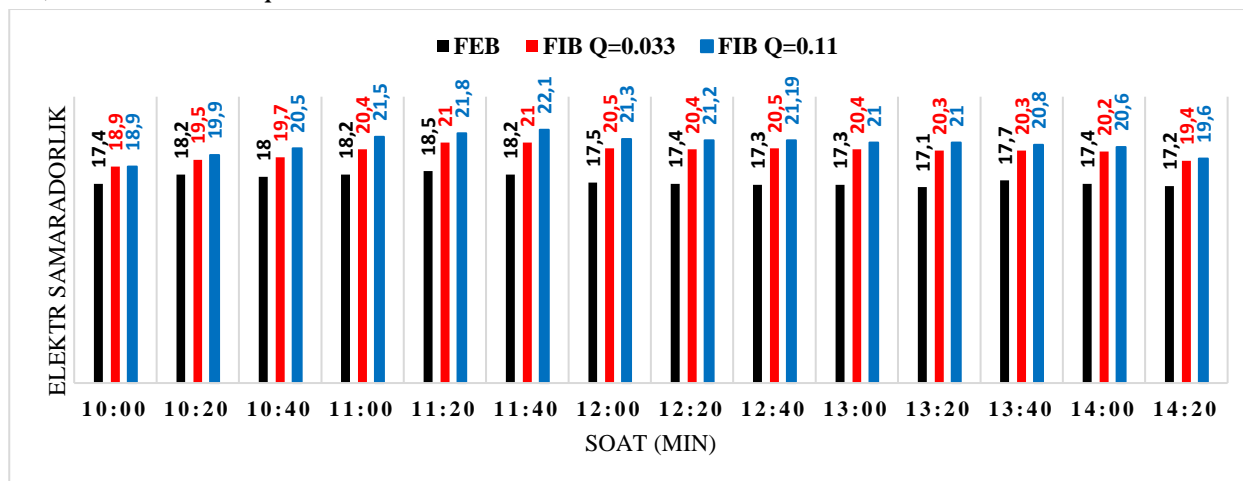
Past haroratlarda FEB tomonidan ishlab chiqarilgan chiqish quvvati, FEB sirt haroratining ortishi bilan qisman ortadi, sababi ortib borayotgan qisqa tutashuv toki tufayli. Yuqori haroratlarda oqim biroz ko'tarilganda kuchlanish pasayadi. Qisqa tutashuv tokining ortishi, salt yurish kuchlanishining kamayishini kompensatsiya qilmaydi, natijada quvvatning kamayishiga olib keladi. FEB harorati yuqori bo'lganda termal qarshilik kuchayadi va shuning uchun fotogeneratsiyalangan elektronlarning modul bo'ylab harakati sekinlashadi, chunki bir xil vaqt ichida bir nechta elektronlar panjara orqali o'tadi[15,16].

Sovitilmagan FEB va har-xil suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB larning vaqt davomida quvvat o'zgarishi shuni ko'rsatdiki, FEB ning quvvati tajriba kunida haroratning nisbatan past bo'lishi va shamol hisobiga deyarli bir xil qiymatlarni kursatdi va kun davomidagi o'rtacha quvvat 269.2 Vt ni tashkil qildi. 0.033 l/sek suv sarfi bilan sovutilgan FIB ning quvvati, 0.11 l/sek suv sarfi bilan sovutilgan FIB quvvatidan nisbatan past qiymatlarni ko'rsatdi. FIB larning kun davomidagi o'rtacha qiymatlari mos ravishda 374.27 va 444.57 Vt ni tashkil qildi (5-rasm).

5-rasm. FEB va har xil suv sarfi bilan sovutilgan FIB lar quvvatining vaqt davomida o'zgarishi

6-rasmda FEB va 0,033 l/sek va 0,11 l/sek suv sarfi bilan sovutilgan reflektorli FIB larining elektr samaradorligini taqqoslash diagrammasi ko'rsatilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki FEB sining maksimal samaradorlikka soat 11:40 da erishdi va 18,2 % ni tashkil qildi. Bu natija harorat 16°C va shamol tezligi 4 m/s bo'lgan vaqtda qayd etildi. O'rtacha samaradorlik 17,67%. 0,033 l/sek suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB ning maksimal samaradorligi soat 11:20 dan 11:40 oralig'ida qayd qilindi va 21% ni ko'rsatdi. O'rtacha samaradorlik 20,17%. Suv oqimi sarfi 0,11 l/sek bo'lgan FIB maksimal samaradorlikka soat 11:40 da erishdi va 22,1% ni tashkil qildi. O'rtacha samaradorligi 20,81% ni tashkil qildi.

6-rasm. FEB va har xil suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB larning vaqt davomidagi elektr samaradorligining o'zgarishi.

XULOSA. FEB va FIB larining ishlashi va samaradorligi atrof muhit parametrlar (Quyosh nurlanish oqim zichligi, harorat, shamol) ining ta'sirini o'rganish ishlari shuni ko'rsatdiki FEB sining ishlashida harorat salbiy, shamol va quyosh nurlanish oqim zichligi ijobiy ta'sir qildi. FIB larining ishlashida shamol ta'siri sezilmadi, quyosh nurlanish oqim zichligi reflektorlar hisobiga qariyb 1,4 marta kuchaytirildi va qisqa tutashuv toki FEB ninkiga nisbatan 1,7 marta katta qiymatga erishdi. Har xil suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB larining Qisqa tutashuv tokida bir xillik kuzatildi, salt yurish kuchlanishi va quvvat chiqishida yuqori suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB da sezilarli o'sish kuzatildi. Suv oqimi sarfini 3 marta orttirish, salt yurish kuchlanishini 1,02 marta, chiqish quvvatini 1,04 marta oshirishi aniqlandi.

0,11 l/sek suv oqimi bilan sovutilgan FIB ning samaradorligi FEB ninkiga nisbatan 1,17 marta, 0,033 l/sek suv oqimi sarfi bilan sovutilgan FIB ga nisbatan 1,03 marta katta ekanligi aniqlandi. Shuni takidlash kerakki FIB laridan foydalanishda absorberlarni, sovutish uchun ishlatiladigan suv sarfini imkon qadar ko'proq o'tkazishga moslashtirish maqsadga muvoffiq, ayniqsa FIB laridan suv chiqarish ishlarida.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ahmed, O.K.; Daoud, R.W.; Bawa, S.M.; Ahmed, A.H. Optimization of PV/T Solar Water Collector based on Fuzzy Logic Control. Int. J. Renew. Energy Dev. 2020, 9, 303–310. [CrossRef]
2. Ligavo Margdaline Musanga, Wafula Henry Barasa and Mageto Maxwell. The Effect of Irradiance and Temperature on the Performance of Monocrystalline Silicon Solar Module in

Kakamega. Physical Science International Journal 19(4): 1-9, 2018; Article no.PSIJ.44862 ISSN: 2348-0130

3. **D. H. Muhsen, T. Khatib, and H. T. Haider, "A feasibility and load sensitivity analysis of photovoltaic water pumping system with battery and diesel generator,"** Energy Conversion and Management, vol. 148, pp. 287–304, 2017.

4. Tiwari GN, Dubey S. Fundamental of photovoltaic modules and their applications; 2010.

5. A. J. Carr and T. L. Pryor, "A comparison of the performance of different PV module types in temperate climates," Solar Energy, vol. 76, no, 1-3, pp. 285-294, 2004.

6. Bhalchandra C, Sadawarte Y. The factors affecting the performance of solar cell. International conference on Quality upgrading in Engineering, Science and Technology; 2015.

7. Teo, H.; Lee, P.; Hawlader, M. An active cooling system for photovoltaic modules. Appl. Energy 2012, 90, 309–315. [CrossRef]

8. Awad, M.M.; Ahmed, O.K.; Ali, O.M.; Alwan, N.T.; Yaqoob, S.J.; Nayyar, A.; Abouhawwash, M.; Alrasheedi, A.F. Photovoltaic Thermal Collectors Integrated with Phase Change Materials: A Comprehensive Analysis. Electronics 2022, 11, 337. <https://doi.org/10.3390/electronics11030337>

9. S. M. Salih, Y. Kh. Jabur, L. A. Kadhim. Analysis of Temperature Effect on a Crystalline Silicon Photovoltaic Module Performance. International Journal of Engineering (IJE), TRANSACTIONS B: Applications Vol. 29, No. 05, (May 2016)

10. М.Н. Турсунов, Х. Сабилов, У.Р. Холлов, М. Эшматов. Исследование параметров фото-тепловой батареи в экстремальных природных условиях. Гелиотехника, т 57, N 4, с. 354-361, 2021

11. Р. А. Муминов, М. Н.Турсунов, Х. Сабилов, Т. З. Ахтамов, М. М. Эшматов. Комплексное повышение эффективности мобильной фотоэлектрической установки для водоподъема за счет использования фото тепловых батарей, боковых отражателей солнечного излучения и охлаждающей воды из глубоких подземных горизонтов. Гелиотехника, Том 58, № 2, с. 118-126. 2022.

12. M. Habibollahi, M. Ameri, S. H. Mansouri. Efficiency Improvement of Photovoltaic Water Pumping Systems by Means of Water Flow Beneath Photovoltaic Cells Surface. Journal of Solar Energy Engineering. Vol.137 August 2015.

13. Tobnaghi. D.M, Naderi. D. The effect of solar radiation and temperature on solar cells performance. Extensive Journal of Applied Sciences. 2015;3, pp.39-43.

14. Tobnaghi. D.M, Madatov. R, Naderi. D. The effect of temperature on electrical parameters of solar cells. International Journal of Advance Research in Electrical, Electronics and Instrumentation Engineering. 2013;2:6404-07.

15. Fesharaki VJ, Dehghani M, Fesharaki JJ. The effect of temperature on photovoltaic cell efficiency. International Conference on Emerging Trends in Energy Conservation; 2011.

16. Amelia AR, Irwan YM, Leow WZ, Irwanto M, Safwati I, Zhafarina M. Investigation of the effect temperature on photovoltaic (PV) panel output performance. International Journal on Advanced Science Engineering Information Technology. 2016;6:682-88.

KOMPYUTER GRAFIKASINING GEOMETRIK ALMASHTIRISHLARI ASOSIDA FRAKTAL TUZILISHLI OBYEKT LARNI GEOMETRIK MODELLASHTIRISH USULLARI VA ALGORITMLARI

Eshmuratov Muhiddin

Turon universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. *Tabiatdagi ko'plab obektlar fraktal xususiyatlarga ega, masalan, qirg'oqlar, bulutlar, daraxt shoxlari, qor parchalari, insonning qon aylanish tizimi, o'pka nafas olish organlari tizimi va boshqalar. Hozirgi kunda fraktallar rivojlanishning barcha sohalarida, shuningdek, fan va texnikada tobora ko'p qo'llanilmoqda. Buning asosiy sababi shundaki, ular real dunyoni ba'zan an'anaviy fizika yoki matematikadan ham yaxshiroq ifodalaydi. Fraktal tasvir zamonaviy san'atning yunalishlaridan biri bo'lib raqamli tasvirlar bilan ishlaydigan rassomlar orasida mashhurdir. Shuning bilan birga fractal tuzilishli obektlarni geometric modellari va algoritmlarini, xamda ularni amalga oshirish usullarini ishlab chiqish muxim vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur sohada rivojlangan xorijiy mamlakatlarda, shu jumladan, AQSh, Fransiya, Germaniya, Italiya, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Yaponiya, Eron, Janubiy Korea va boshqa davlatlarda fractal geometric shakllardan shaxarsozlik, yengil sanoat dizaynida foydalanish texnologiyalarni rivojlantirishning nazariy xamda amaliy masalalarini yechishga katta etibor qaratilmoqda.*

Kalit so'zlar: *shakl, dastur, tasvir, fraktal, grafika, kompyuter, grafik-rasm, shakl, tasvir, geometriya, murakkab tuzilish, qiymat.*

Annotation. *Many objects in nature have fractal properties, for example, shores, clouds, tree branches, snowflakes, the human circulatory system, the pulmonary respiratory system, etc. Currently, fractals are increasingly used in all areas of development, as well as in science and technology. The main reason for this is that they sometimes represent the real world better than traditional physics or mathematics. Fractal imagery is one of the directions of modern art and is popular among artists working with digital images. At the same time, one of the important tasks is to develop geometric models and algorithms for fractal-structured objects, as well as methods for their implementation. In developed foreign countries in this field, including the USA, France, Germany, Italy, the Russian Federation, China, Japan, Iran, South Korea and other countries, great attention is paid to solving theoretical and practical issues of developing technologies for using fractal geometric shapes in urban planning, light industry design.*

Key words: *shape, program, image, fractal, graphics, computer, graphic image, shape, image, geometry, complex structure, value.*

KIRISH. Jahonda fraktallar nazariyasining matematik jihatlarini tadqiqi, shuningdek, tabiiy jarayonlar va hodisalarni fraktallar nazariyasi g'oyalaridan foydalanib tavsiflash usullariga alohida e'tibor berilmoqda. Ayniqsa fraktalning tenglamalarini qurishda fraktallar nazariyasi, komp'yutergrafikasi usullari va tizimlaridan keng foydalanilmoqda. Shuning bilan birga fraktal tuzilishli obektlarni geometric modellari va algoritmlarini, hamda ularni amalga oshirish usullarini ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur sohada rivojlangan xorijiy mamlakatlarda, shu jumladan, AQSh, Fransiya, Germaniya, Italiya, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy, Yaponiya, Eron, Janubiy Koreya va boshqa davlatlarda fraktal geometric shakllardan shaharsozlik, yengil sanoat dizaynida foydalanish texnologiyalarni rivojlantirishning nazariy hamda amaliy

masalalarini yechishga katta e'tibor qaratilmoqda. Jahonda fraktal geometrik shakllarni tekstura va dizayn sohasida qo'llash texnologiyalarini ishlab chiqish, rivojlantirish muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Jumladan, tabiatning fraktal geometriyasiga xizmat qiluvchi jaraenlarni o'rganishga qiziqish fizikada, matematikada, komp'yuter grafikasida, yengil sanoatda, elektronikada, radiotexnikada, astrofizikada, biologiyada, materialshunoslikda, tibbiyotda va boshqa fanlarda yangi ilmiy yo'nalishlarni paydo bo'lishiga olib keldi. Ma'lumki an'anaviy naqsh dizaynini ishlab chiqish asosan qo'lda amalga oshiriladi, jumladan qo'lda chizish yetarlicha murakkab yoki imkonsiz bo'lgan fraktal naqshlar komp'yuter grafikasi texnologiyalaridan foydalanib chiziladi. Respublikamizda yengil sanoatning to'qimachilik, tikuv-trikotaj, charm-poyabzal va mo'ynachilik tarmoqlarini rivojlantirish, ishlab chiqilaetgan tayyor mahsulotlarning turlari va assortimentini kengaytirish, shuningdek, tarmoq korxonalarining investisiya va eksport faoliyatini har tomonlama qo'llab quvvatlash hamda raqamli texnologiyalarni qo'llash bo'yicha kompleks chora tadbirlar amalga oshirilmoqda. 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida, jumladan "Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, zamonaviy axborot-kommunikasiya texnologiyalarini joriy etish" vazifalari belgilab berilgan. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda, jumladan, to'qimachilik sohasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni xaridorobligini oshirish uchun zamonaviy axborot texnologiyalari asosida gilamlar uchun zamonaviy dizayndagi loyihalarining matematik ta'minotini va dasturiy vositasini ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni, 2018-yil 27-apreldagi PQ-3682-son "Innovasion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalarni amaliy joriy qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2019 yil 16 sentyabrdagi PQ-4453-son "Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2020 yil 7 maydagi PQ-4708-son "Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi va 2020-yil 6-oktabrdagi PQ-4851-son "Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu ish muayyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili: Fraktal tuzilishli obektlarni analitik usullar yordamida geometrik modellashtirish muammolariga qator monografiyalar va jurnallarning maqolalari bag'ishlangan. B.B.Mandelbrot, G.M.Julia, A.S.Pikkover, G.O.Peytgen, R.P.Taylor, B.F.Neylor, Ch.Bandt, K.D.Falkoner, J.Baish, Yu.S.Semerich, A.D.Morozov, E.I.Mogilevskiy, E.K.Hossein, M.M.Taha, A.A.Potapov va boshqalar fraktal geometriyaning sohasini kengaytirishga harakat qiladilar, shu jumladan butun dunoda ularni amaliy qo'llashga, radiotexnika va radiolokatsiya sohasida, bozordagi qimmatli qog'ozlarni narxlarini bashorat qilishdan tortib nazariy fizikaning yangi kashfiyotlarini bajarishgacha qo'llagan. Respublikamizda fraktallar nazariyasini rivojlantirish bo'yicha B.A.Bondarenko, Sh.A.Nazirov, V.V.Karachik, F.M.Nuraliev, Sh.A.Anarova va boshqalarning ilmiy ishlari diqqatga sazovor. Akademik B.A.Bondarenko arifmetik xususiyatli binomial bazis ko'phadlar nazariyasiga asosan umumlashgan Paskal uchburchaklari, Paskal piramidalarini va ularning fraktallari tenglamalarini qurishda o'z xissasini qo'shgan. Professor

Sh.A.Nazirov R-funksiya usulidan (RFM) foydalanib murakkab tuzilishdagi klassik geometrik fraktallarning tenglamalarini va rekursiv algoritmlarini ishlab chiqqan, jumladan bir necha murakkab fraktallarning tenglamalari R-funksiya usuli va analitik usulda ishlab chiqilgan hamdarekursiv algoritmlari yaratilgan bo'lib, bular: Kantor to'plami, Gosper egri, daraxt ko'rinishidagi fraktallar va boshqalar.

Tadqiqotda qo'llanilgan metodikaning tavsifi: Fraktal tuzilishli obektlarni R-funksiya usuli, arifmetik xususiyatli binomial ko'phadlar nazariyasi usuli, analitik geometriya va kompyuter grafikasi qoidalariga mosligi, taklif etilgan algoritmlarni ishlab chiqishda fraktal tuzilishli obektlarni analitik usullarda geometrik modellashtirishning matematik apparatining to'g'ri qo'llanilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati: Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati fraktal tuzilishli obektlarni analitik-konstruktiv va kombinator usullar hamda kompyuter grafikasining geometrik almashtirishlari asosida geometrik modellashtirishning nazariy asoslarining istiqbolli rivojlanishiga R-funksiya va binomial ko'phadlar usullari va algoritmlari yaratilganligi bilan izohlanadi. Fraktallarning tuzilishiga bog'liq masalalarni hal etish jarayunlarini avtomatlashtirish imkonini beruvchi dasturiy vositalarni fraktallarni yaratish va ishlab chiqarishning gilam naqshlari dizaynini loyihalash sohalariga joriy qilishga qo'llanilishi bilan izohlanadi.

Xulosa: Fraktallarning qurish usullari, ularni vizuallashtirish algoritmlari, qo'llanilish jarayoni, fraktal o'lchov tushunchasi va fraktal tuzilishga ega bo'lgan ob'ektlarning o'lchamini hisoblash usullari o'rganildi va tadqiq qilindi. Iterasion funksiyalar tizimi (IFS), L-tizimlar usuli nazariy asoslari hamda afzalliklari tahlil qilindi. Mazkur usullar yordamida qurilgan klassik va zamonaviy fraktallarni qiyosiy tahlilini amalga oshirish imkonini berdi.

Fraktal tuzilishli ob'ektlarni RFM usuli yordamida tadqiqot modeli qurildi va algoritmi ishlab chiqildi. Ushbu algoritmi asosida klassik fraktallardan bo'lgan Kox egri chizig'i, Serpin uchburchagi va. Ishlab chiqilgan model yordamida fraktal shakllarning fraktal o'lchovlari aniqlandi. Mazkur usul va model murakkab geometrik shakllarning keng imkoniyatli modelini yaratish imkonini berdi.

Arifmetik xususiyatli binomial ko'phadlar nazariyasi usulini qo'llab Paskal uchburchagi asosidagi algebraik tuzilmalar va tub sonlar nazariyasini hisobga olgan holda fraktal ko'rinishdagi tasvirlarni vizuallashtirish usuli algoritmi ishlab chiqildi. Mazkur usul va algoritmi Paskal uchburchagi asosidagi fraktal shakllarni vizuallashtirish imkonini berdi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nazirov SH.A, Anarova Sh.A., Nuraliyev F.M. Fraktallar nazariyasi asoslari./ Monografiya. Toshkent-2017 "Navruz" nashriyoti, -128 b.
2. Anarova Sh.A, Nuraliyev F.M. Fraktallar nazariyasi va fractal grafika./ o'quv qo'llanma. Toshkent: Tafakkur tomchilari, 2021.-228 b
3. P.M.Кроновер.Фрактал и хаос в динамических системах.Основи теории. Москва:Постмаркет,2000.-352с
4. Bondarenko B.A. Generalized Paskal Triangles and Pyramids ,their Fraktals,Graphs, and Applications-USA,Santa Clara:Fibonacci Associations,The Third Edition.-2010.-296
5. Мандельброт, Б.Б. Фрактальная геометрия природы / Б.Б. Мандельброт. – М.: Институт компьютерных исследований, 2002. – 656 с.

6. Голованов_НН_Геометрическое_Моделирование

7. Л.М.Перерва В.В.Юдин. Фрактальная Моделирование. Учебное пособие. Владивосток.Издательство ВГУЭС.2007.-186с.

8. John E. Hutchinson, Fractals and Self Similarity, Indiana University Mathematics Journal, Vol. 30, No. 5, 1981, pp. 713-747.

MEHNAT SAMARADORLIGINI ASOSIY MEZONLARIDAN BIRI TEJAMKORLIKNING MEHNAT UNUMDORLIGINI TA'MINLASHDAGI AHAMIYATI

Anvarova Lobarxon

Turon universiteti o'qituvchisi, PhD

lobaranvarova1998@mail.com

Annotatsiya. Maqolada mehnatning samaradorligini aniqlash imkonini beradigan mezon – tejamkorlik xususida fikr yuritadi. Chunki barcha davrlarda ham amalga oshirilgan mehnat samarasi yaratilgan mahsulotlar hajmi bilan resurslarning sarflarini meyor o'rtasidagi muvofiqlikka, isrofgarchilikka barham berilgani xolatiga bog'liq bo'lgan. Zamonaviy iqtisodiyotda esa tejamkorlik korxon va tashkilot, kompaniya va firmalardagi mehnatning samarasini ko'rsatuvchi asosiy mezonlardan biriga aylandi. Chunki "hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biri tejamkorlikdir. Maqolada muallif tejamkorlikka erishish imkonini beradigan tavsiyalarni ham ilgari suradilar. O'z faoliyatini zamonaviy tavsiyalar asosida yo'lga qo'yishga odatlangan firmalar ekologik jihatdan toza uskuna va jihozlarni xarid qilishga, ularning imkoniyatlaridan kengroq foydalanishga, shu yo'l bilan resurslarni tejashga intilib kelishayotganini ham ta'kidlaydi. Ayrim muassasalarda esa resurslarni boshqarish va terqash imkonini beradigan butun boshli dasturlar va tadbirlar majmui ishlab chiqilib, ularni uzoq muddat davomida izchil va tizimli ravishda amalda qo'llashga kirishilmoqda.

Kalit so'zlar: Tejamkorlik, mehnatning samaradorligi, Zamonaviy iqtisodiyot, tashkilot, kompaniya va firmalardagi mehnatning samarasi.

Annotation. The article discusses the criterion that allows determining the efficiency of labor - economy. Because in all periods, the effectiveness of labor has depended on the correspondence between the volume of products created and the rate of resource consumption, and on the elimination of waste. In the modern economy, economy has become one of the main criteria for indicating the effectiveness of labor in enterprises and organizations, companies and firms. Because "in the current market economy, one of the important directions for increasing the efficiency of social production and service provision is economy. The author also puts forward recommendations that allow achieving economy. He also emphasizes that companies that are accustomed to conducting their activities on the basis of modern recommendations are striving to purchase environmentally friendly equipment and devices, use their capabilities more widely, and thus save resources. In some institutions, a whole set of programs and activities that allow for resource management and research have been developed and are being implemented consistently and systematically over the long term.

Keywords: Economy, labor efficiency, labor productivity in modern economy, organizations, companies and firms.

KIRISH. Iqtisodiy taraqqiyot ko'pdan-ko'p omillar hosilasidir. Ular turkumida jamiyatdagi mehnat samaradorligi alohida o'rin tutadi. Mehnatning samaradorligini aniqlash imkonini beradigan mezon bu – tejamkorlikdir. Chunki barcha davrlarda ham amalga oshirilgan mehnat samarasi yaratilgan mahsulotlar hajmi bilan resurslarning sarflarini meyor o'rtasidagi muvofiqlikka, isrofgarchilikka barham berilgani xolatiga bog'liq bo'lgan. Zamonaviy iqtisodiyotda esa tejamkorlik korxon va tashkilot, kompaniya va firmalardagi mehnatning samarasini

ko'rsatuvchi asosiy mezonlardan biriga aylandi. Chunki "hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishning muhim yo'nalishlaridan biri tejamkorlikdir. Milliy iqtisodiyot o'sishining jadal sur'atlarini ta'minlash uchun ijtimoiy ishlab chiqarishning moddiy-texnikaviy negizlarini mustahkamlash, qo'shimcha mablag'larni jalb qilish, ishchi kuchi resurslarining samarali bandligini ta'minlash kabi dolzarb muammolarning yechimi ham ko'p jihatdan tejamkorlikka bog'liq"

Tejamkorlik ishlatiladigan resurslarga bo'lgan oqilona munosabatni ifodalaydi. Bu munosabat resurslar shakliga qarab, ko'plab yo'nalishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Mazkur yo'nalishlarning asosiylari quyidagilardan iborat:

- turli uskunalari, vositalari va xom ashyolarni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy resurslar tejamkorligi. Uskuna va vositalar korxonalar faoliyatining xarakterini belgilab beradi. Umuman, uning o'z maqsadiga erishishi imkoniyatlari ham shundan kelib chiqadi. Ularning oqilona sarflanishi, bu boradagi isrofgarchiliklarning bartaraf qilinishi mazkur yo'nalishdagi tejamkorlikning asosini tashkil etadi. Natijada yaratilayotgan mahsulotlarning sifati va xaridorligi yuksaladi. Shuningdek, korxonalar jamoasi a'zolarining ish joyidagi faoliyati mahsuldor tus oladi. U ishlab chiqarish bilan bog'liq yo'qotishlarni kamaytirishda ham qo'l kelishi mumkin. Biroq tejab-tergash deganda ma'nan eskirib bo'lgan hamda biror bir naf keltirmay qo'ygan jihozlari inshootlarni ham o'jarlik bilan saqlash tushunilmaydi. Faoliyat uchun zarur bo'lgan ashyolarni hech bir asossiz kamaytirish ham tejamkorlik emas. Bunda turli resurslardan ularning yaroqliligi muddati davomida oqilona foydalanish, xom ashyo isrofgarchiligining oldini olish nazarda tutiladi. Resurslarning bunday unumli sarf-xarajati rentabellikni oshirishning asosiy yo'li hisoblanadi;

- tashkilot ixtiyoridagi mablag'lar majmuini o'zida mujassam qilgan moliyaviy resurslar tejamkorligi. Bunday munosabat negizini mablag'larning maqsadga muvofiq xarajati tashkil qiladi. Moliyaviy resurslarning oqilona sarflanishi o'ta muhim ahamiyatga ega. Mutaxassislarining mulohazalariga qaraganda, mavjud moliyaviy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanish, ular sarfini atigi 1 foizga qisqartirish orqali iqtisodiy samaraning milliardlab so'mga oshishiga erishish mumkin. Korxonalar o'z sarflariga oqilona tus bera olsa, tergalgan mablag' hisobiga yangi texnika vositalarini o'zlashtirish va shu orqali xodimlarning ish joyidagi faoliyati natijadorligini oshirish imkoniga ega bo'ladi. Bundan tashqari, mablag'larning unumli xarajat qilinishi mehnatga jalb etilgan kishilar uchun qulay sharoitlar yaratishga, ular faoliyatini moddiy jihatdan tizimli ta'minlashga zamin yaratadi. Mablag'lar oqilona sarfining uzoq muddatli mahsuli ham shuning bilan bog'liq:

- muayyan mahsulot hajmini ishlab chiqarish yoki aniq bir xizmat shaklini amalga oshirish uchun ketgan say-harakatlarni mujassam qiluvchi mehnat resurslari tejamkorligi. Ularning uquv bilan yo'lga qo'yilishi tejamkorlik sifatida tavsiflanadi. Buning natijasida qisqa muddatda ko'proq vazifalarni ado etib ulgurish imkoni paydo bo'ladi. Mazkur intensivlik yaratilgan mahsulotlar hajmiga ham ta'sir ko'rsatadi, albatta. Ta'kidlash mumkinki, ushbu tejamkorona yondashuv mahsuldor mehnatni yuzaga keltiruvchi bosh omillardan yana biri sanaladi. Shu boisdan ham ko'plab korxonalar o'z faoliyatining samarasini oshirishda tejamkorlikning bu yo'nalishiga alohida e'tibor beradilar;

- kompaniya yoki firmadagi ishlab chiqarish jarayonini boshqarayotgan kadrlar va tarkibiy tuzilmalar, boshqarishda qo'llanilayotgan uslublar va usullarni o'z ichiga oluvchi boshqaruv resurslari tejamkorligi. Ushbu kadrlar salohiyati, tarkibiy tuzilmalar miqdori,

boshqaruv uslublari va usullarining korxonalar ishlab chiqarish ehtiyojlariga mutanosibligi boshqaruv resurslari tejamkorligining asosini tashkil etadi. Bunday mutanosiblik muhim iqtisodiy vazifalarni qisqa muddatda bajarish, korxonalar ichidagi ishlab chiqarish munosabatlarini muvofiqlashtirish imkoniyatlarini yaratadi. Shuningdek, boshqaruv resurslari tejamkorligi ishlab chiqarish jarayonini ortiqcha byurokratik to'rsiqlardan xalos qiladi, mehnat jamoasidagi ma'naviy-ruhiy muhitni sog'lomlashtiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Har bir jamoadagi mehnatning samarasi nafaqat iqtisodiy (oqilona marketing, resurslardan ratsional foydalanish, ish unumi va h.k.), balki ijtimoiy-ma'naviy (korxonalar jamoasining hamjihatligi, undagi ma'naviy-ruhiy muhit, jamoa a'zolari o'rtasidagi aloqalar xarakteri va h.k.) omillar bilan shartlangandir. Aniq bir ish joyida amalga oshirilgan faoliyat natijadorligi va mahsuldorligi korxonalar maqsadiga erishishning asosiy omilidir. Tushunchaning tor ma'nodagi talqinini, masalan, Q.Abdurahmonov, A.Avazov, E.Starkova, S.Veretexina va boshqa ko'plab iqtisodchi olimlarning asarlarida ko'rish mumkin. Mahsuldorlik va natijadorlikning ma'naviy-madaniy qimmatini jamiyatdagi muhitga ham ijobiy tus berishda uni adolat va insonparvarlik tamoyillariga moslashtirishda namoyon bo'ladi. Tushunchaning keng ma'nodagi talqinini, masalan, I.Aliev, N.Gorelov, L.Il'ina, X.Galiullin, G.Ermakov, S.Xolmuratov va boshqa ko'plab faylasuf va iqtisodchi olimlarning asarlarida ko'rish mumkin. Bu davrda M.Xayrullayev va E.Yusupov kabi faylasuflar ijtimoiy taraqqiyotga nazariy asos bo'ladigan g'oyalarni targ'ib qilishni, Oybek va Abdulla Oripov kabi ijodkorlar kishilar madaniy saviyasini yuksaltiradigan asarlar yaratishni, Y.G'ulomov va P.Habibullayev kabi olimlar ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiladigan kashfiyotlar qilishni, R.Choriev va Ch.Ahmarov kabi musavvirlar betakror san'at asarlari tayyorlashni, H.Toshirov, T.Musayev, A.Mamaturdiyev, Y.Turg'unov, S.Nishonov, G.G'osidinov kabi o'z vaqtida butun mamlakat bo'ylab nom qozongan dehqonlar ulkan hosillar olishni kanda qilganlari yo'q. Biroq samarali va natijador mehnatga ijtimoiy ehtiyoj mavjud bo'lmagan, tashabbuskorlik rag'batlantirilmagan sharoitda bularning barchasi tipik holat emas, ayrimlik sifatida qolaveradi. Shuni ham ta'kidlab o'tmoq darkorki, iqtisodiyot sifatida o'zgarib borayotgan sharoitlardagina tejamkorlik haqida gapirish mumkin. Miqdoriy o'zgarishlarga erishish maqsad qilingan sharoitlarda mazkur omilga jiddiy e'tibor qaratilmaydi. Chunki bunday vaziyatlarda o'sish miqdoriy omillar (ko'p miqdordagi ishchi kuchidan foydalanish, yangi korxonalar qurish, ko'p miqdordagi jihoz va uskunalarni ishlatish, yangi yerlarni muomalaga kiritish, yangi konlar ochish, tog'-kon ishlab chiqarish hajmini oshirish, resurslar miqdorini ko'paytirish imkonini beradigan tashqi savdo va hokazo) evaziga ta'minlanadi. Bunday sharoitda ishchilarning malakasi va ular mehnati unumdorligi, asbob-uskunalar sifati va texnologiya o'zgarimasdan qolaveradi. Zaruriy resurslardan oqilona foydalanish, ularni tejab-tergash masalasi ham soyada qolib ketadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Korxonalaridagi jamoalarning funksional vazifalar samaradorligini oshirishga qaratilgan konseptual yondashuvni yaratishda, xodimlarning mehnat huquqlarini himoya qilish va mehnatini muhofaza qilishni kuchaytirish bo'yicha muvozanatli mehnat munosabatlarini qo'llab-quvvatlash, to'sqinlik qilayotgan muammoli masalalarga barham berishga oid islohotlarni amaliyotga tadbiq etish jarayonlarida metodologik asos sifatida foydalanish mumkinligi bilan belgilanadi. Xususan, ikkinchi jahon urushidan keyingi 30 yil davomida mamlakat iqtisodiyoti jadal rivojlana bordi. Lekin u jalb etilgan resurslarni tobora ko'proq xarajat qilishni taqozo etaverdi, ularni tejab-tergash esa diqqatdan chetda qolaverdi. Natijada iqtisodiy, moliyaviy, mehnat, boshqaruv resurslari mutlaqo tejalmay qo'ydi. 1983 yilga

kelib, SSSR iqtisodiyoti milliy daromadning 1 birligi uchun neftni AQShga qaraganda 2,2 barobar, temirni – 3,7 barobar, sementni – 2,9 barobar ko‘p ishlatadigan bo‘lib qoldi.

E‘tiborli tomoni shundaki, rivojlangan mamlakatlarda davlatning o‘zi korxonalar va firmalarni resurslarni tejab-tergashga muttasil undab turadi. Bu holat V.I.Sokolov va A.V.Korneevlarning maqolasida AQSh misolida ayniqsa diqqatga sazovor tarzda ochib beriladi. Mualliflar ta‘kidiga ko‘ra, mamlakat bema'l resurslar hajmiga egaki, bu bo‘ylik yurtning uzoq muddatli ravnaqini ta‘minlashga xizmat qiladi. Biroq bu bo‘ylik ulardan bamaylixtir foydalanish mumkinligini anglatmaydi. Zamonaviy sharoitlarda ularni o‘ta qat‘iylik bilan tejash zarurligi a‘yon bo‘lib bormoqda. Bunday vaziyatda tejamkorlik kayfiyatini shakllantirish, korxonalarini shunday kayfiyatda faoliyat ko‘rsatishga undash vazifasi aynan davlatning zimmasiga tushmoqda.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Moliyaviy beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin bo‘lgan omillar ko‘payib borayotgan bir vaziyatda ravnaq topgan diyorlarda moliyaviy mablag‘larni tergashga tendensiyaviy tus berishga intilinmoqda. Hukumatlar shu maqsadda mutaxassislar va ekspertlarga mamlakat korxonalarining moliyaviy ahvoriga doir ma‘lumotnomalar tayyorlashga, ularda tejamkorlikni ta‘minlash imkonini beradigan tavsiyalar majmuini shakllantirishga buyurtmalar bermoqdalar. Bu buyurtmalarining natijalari muttasil ravishda e‘lon qilib borilmoqda hamda korxonalar rahbariyatiga taqdim qilinmoqda. Bu amaliyot ayniqsa Germaniya hayotida yaqqol ko‘rinmoqda.

Mehnat resurslarining tejalishini ta‘minlaydigan amaliy tavsiyalar ham talaygina. Iqtisodchi olimlar buning uchun eng avvalo ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni taklif etadilar. Ushbu jarayonning takomillashtirilishi mehnat resurslaridan foydalanish samarasini benihoya oshiradi. Mehnat resurslarini astoydil tejab-tergash niyatida bo‘lgan korxonalar va tashkilot rahbarlari uning bilan bog‘liq ma‘lumotlarni muttasil tahlil qilib boradilar. Bunday monitoring muammoli vaziyatlarni aniqlash va bartaraf etish imkonini beradi. Biroq mehnat resurslarini samarali tejab-tergash imkonini beradigan eng maqbul yo‘l – jamoa a‘zolariga bo‘lgan e‘tiborning oshirilishidir. Yalpi e‘tibor jamoada faoliyat ko‘rsatib kelayotgan kishilarning ham kasbiy, ham axloqiy fazilatlarini takomil toptiradi. Ularning saviyasini yuksaltiradi, dunyoqarashiga insonparvar tus beradi. Mazkur choralar turkumiga jamoa a‘zolarining salomatligini asrashga e‘tibor, ularning ish joyidagi faoliyati bilan maishiy turmushi o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash masalalari ham kiradi. Bularning barchasi xodim faoliyati mahsuldorligi va natijadorligini oshirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, ravnaq topgan diyorlarda mehnat resurslari tanqisligiga duch kelish xavfi yuzaga kelayotgan bir sharoitda ularni tejab-tergashga doir tavsiyalarga e‘tibor oshib bormoqda. Jumladan, Yevropa Ittifoqida bu tavsiyalar asosida “Elning bandlikka doir rahbariy ko‘rsatmalari” shakllantirilgan va qabul qilingan. Unda mehnat sharoitlarini takomillashtirish orqali resurslarni asrab-avaylash, katta yoshdagi ishga yaroqli kishilar faoliyati faolligini talab darajasida saqlab turish masalaariga alohida e‘tibor beriladi. Bu choralar hozircha korxonalar va tashkilotlardagi mehnat mahsuldorligini saqlab turishga imkon yaratmoqda.

Yetakchi mamlakatlardagi subyektlarning boshqaruv bilan bog‘liq resurslarni tergash borasidagi tajribalari ham e‘tiborga sazovor. Yillar o‘tgani sayin ushbu subyektlar turkumida boshqarish qobiliyatiga ega bo‘lgan xodimlarni aniqlashga qaratilgan choralarni tizimli ravishda amalga oshirayotganlari ko‘payib bormoqda. Ilg‘or kompaniyalarda rahbarlik qilish uchun tanlangan xodimlar bilan alohida ishlash yo‘lga qo‘yilgan. Bu ishlar davomida bo‘lajak rahbarlar to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga, korxonalar faoliyatini tugal rejalashtirishga o‘rgatiladi. Ularning

ko'plab xodimlarning birgalikdagi faoliyatlarini tashkil etishga doir uquvlari kengaytiriladi. Shuningdek, bo'lg'usi rahbarlar mehnat bilan mashg'ul bo'lgan kishilarning (jamo'a a'zolarining) faoliyatini muvaffaqiyatli nazorat qilishga tayyorlanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Yuqoridagi mulohazalardan xulosa chiqarish mumkinki, tejamkorlik korxonasi va tashkilotlar faoliyatining, xodimlarning ish joyidagi say-harakatlari mahsuldorligi va natijadorligini ko'rsatuvchi ikkinchi mezonidir. U jamoa ixtiyoridagi turli resurslarga bo'lgan oqilona munosabatda o'z ifodasini topadi. Mazkur mezon intensiv iqtisodiyot sharoitidagina jiddiy ahamiyat kasb qiladi. Binobarin, tejamkorlik shunday tipdagi iqtisodiyotni qaror toptirayotgan O'zbekiston sharoitida ham ahamiyatlidir. Uning iqtisodiy amaliyotda chuqur ildiz otishi uchun mazkur imkoniyatlardan oqilona foydalangan holda iqtisodiy, moliyaviy, mehnat, boshqaruv resurslarining isrofiga sabab bo'layotgan muammolarni bartaraf etish zarur bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shodmonov SH. Tejamkorlikning umumiqtisodiy kategoriya sifatidagi mazmuni va undan amalda foydalanish.// Iqtisod va moliya, 2017, №3.- 4-b.
2. Аджиева А.И., Чомаева С.У. Оптимизация денежных средств и денежных эквивалентов предприятия.// Естественно-гуманитарные исследования, 2021, №6.- 28-34-с.
3. Melenberg A. Dorogu stroili iz chelovecheskogo materiala.// Novaya gazeta, 2011, 8 iyulya.
4. Zahirova G.M., Qodirov S.M. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini boshqarishda mahalliy hokimiyat organlarining roli.// Mamlakatni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekiston iqtisodiyotini boshqarishning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari.- T.:O'zMU, 2016.- B.21.
5. Anvarova L.Sh. Labor efficiency-life economic development factor // International bulletin of Applied Sciences and Technology. -USA, 2023. -Vol.3, Issue 05. -PP.918-922.
6. Abdullayeva D.K., Nurullayeva SH.T. Sanoat korxonalarida mehnat samaradorligini oshirish mexanizmini takomillashtirish zaruriyati.// O'zbekiston statistika axborotnomasi, 2023, №4.
7. Abduraxmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti.- T.: Mehnat, 2009.
8. Abulqosimov H.P., Ashurova M.X. Ishchi kuchi sifati va raqobatbardoshligini oshirish yo'llari.// Iqtisod va moliya, 2014, №9.- 18-27-b.
9. Axmedxodjayev X.T., Kazakov O.S., Axmedov R.M. Mehnatni ilmiy tashkil etish.- T., 2010.
10. Choriyev A. Inson falsafasi. Ijtimoiy tarbiya. Uchinchi kitob.- Qarshi: Ilm-fan-ma'naviyat, 2024.

UROTOPIN ASOSIDA

1-(2-(NAFTILOKSI)-2-OKSOETIL)-1,3,5,7- TETRAAZAADAMANTAN-1-IY XLORID SINTEZI

Choriyev Azimjon Uralovich

Qarshi davlat universiteti

Organik kimyo kafedrasida dotsenti, PhD

azimjon-organik@mail.ru**Kaxarova Madina Faxriddin qizi,**

Qarshi davlat universiteti magistri

kaxarovam1234567890@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada naftolni xloratsetillash va hosil bo'lgan naftilxloratsetatning geksametilintetraamin bilan reaksiyasi asosida 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)-1,3,5,7-tetraazaadamantan-1-iy xlorid sintezi keltirilgan. Erituvchi sifatida atseton ishlatilganda yuqori unum bilan mahsulot olingan. Olingan moddaning tuzilishi UB, IQ, ^1H - va ^{13}C - YaMR spektroskopiyasi usullari bilan aniqlangan. Birikmalarning UB-spektrlari Yaponiyaning Shimadzu firmasini UB-spektrometrida suvli etanol eritmasida tekshirildi.

Kalit so'zlar: naftol, xloratsetilxlorid, xloratsetillash, geksametilintetraamin, atseton, spektroskopiya.

Annotation. The article presents the results of the study of the reaction of geksamethylentetraamin naphthyl chloracetate in presence of acetone. The experiments attained the best exposures in the presence of acetone. The structure of the obtained materials are installed by means of UF-, IR-, ^1H - and ^{13}C - NMR spectroscopy. The UV-spectra of the compounds were examined in an aqueous ethanol solution on a Japanese Shimadzu UV-spectrometer.

Key words: naphthole, chloroacetylchloride, chloroacetylation, geksamethylentetraamin, acetone, spectroscopy.

KIRISH. Jahonda aromatik uglevodorodlar, fenollar va ularning efirlari, karbon kislotalar hosilalari asosida sintez qilinadigan antibakterial va analgetik xossali birikmalar farmaseftikada, galogen, gidroksil, metilamino kabi faol birikma tutgan birikmalar qishloq xo'jaligida fungitsidlar sifatida, aromatic aminobirikmalar lak-bo'yoq va neft-gaz kimyosi soxalarida keng miqyosda ishlatilib kelinmoqda. Xloratsetillash reaksiyalari aromatik birikmalar tarkibiga amino, alkil, karbonil kabi faol guruhlarni kiritishda yuqori samaradorlikni namoyon qiladi [1, 2].

Bugungi kunda jahon kimyo sanoatida xloratsetilxlorid bilan fenollar, aromatik uglevodorodlar va geteroxalqali birikmalarni xloratsetillash reaksiyalari orqali maqsadli tadqiqotlarni amalga oshirish muhim bo'lib, bu borada asimmetrik sintezlar uchun reagentlar, substratlar va katalizatorlar olish, immunostimulyatorlar, diabet va saratonga qarshi faollikka ega bo'lgan preparatlar yaratish, turli patogen mikroorganizmlarga qarshi bakteritsid xossali birikmalarni sintez qilish va bu preparatlarni olishda yuqori samara beradigan mexanizmlarni ishlab chiqish, faollashmagan aromatik birikmalar birikmalar bilan yumshoq sharoitlarda elektrofil almashinish reaksiyalarini olib borish va reaksiya selektivligini oshirish, xloratsetil guruhning u yoki bu holatga yo'naltirilish sharoitlari va izomerlanish jarayonlarini aniqlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda [3, 4].

TADQIQOTNING METODOLOGIYASI. Birikmalarning UB-spektrlari Yaponiyaning Shimadzu firmasini UB- spektrometrida suvli etanol eritmasida tekshirildi. Sintez qilingan birikmalarning fungitsidlik xossalari O'zR FA Bioorganik kimyo institutida o'rganildi. Reaksiya mahsulotlarining yupqa qatlam xromotografiyasi Silufol-254 pastinkasida o'tkazildi. Sintez qilingan moddaning IQ-spektri esa Philips firmasining PYE Unicam SP 3-080 belgili uskunasida kaliy bromid bilan tabletka holida olindi [5].

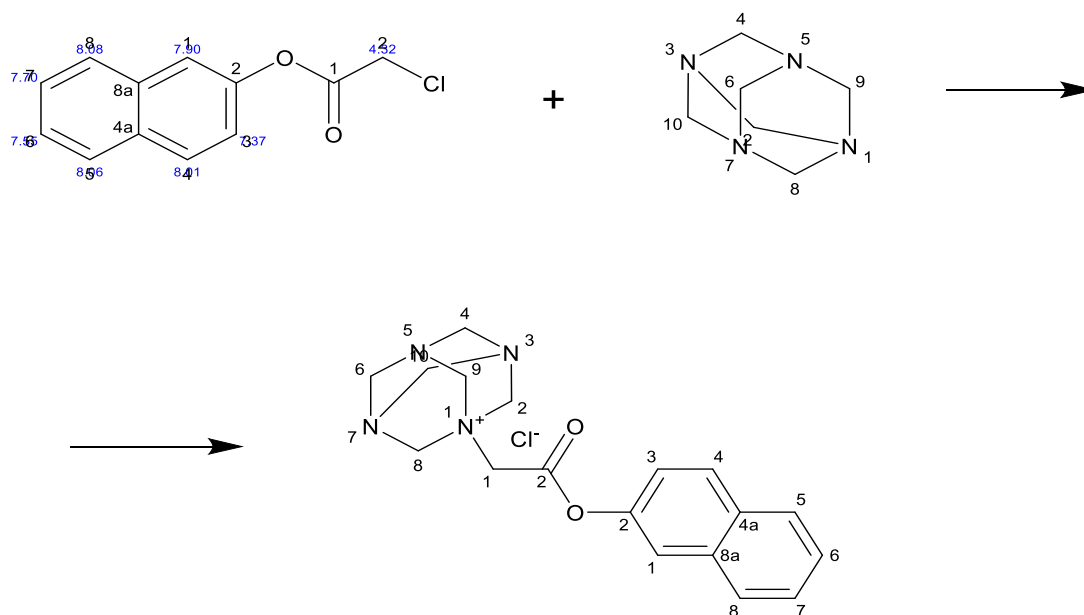
TAJRIBA QISMI. β - Naftilxloratsetatni olinishi. Vodorod xlorid chiqishiga moslangan naycha va qaytarma sovutkich bilan jihozlangan tubi yumaloq kolbaga 0,1 mol naftol o'lchab solindi va bu modda ustiga 50 ml dixloretan erituvchisi qo'shildi va hosil bo'lgan suyuq aralashma 10 daqiqa davomida qizdirildi. Keyin eritma ustiga 0,1 mol xloratsetilxlorid solindi va 17 soat 110 °C qizdirildi. Vodorod xlorid ajralib chiqishining to'xtashi reaksiya tugaganligidan darak beradi. Reaksiya tugagandan so'ng, dixloretan oddiy sharoitda haydash yo'li bilan ajratib olindi. Kolba tubida qizil rangli β - Naftilxloratsetat kristallari qoldi. Mahsulot unumi 95% ga yetdi. Suyuqlanish harorati 117°C (etanol). $R_f=0,70$.

1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)-1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xlorid sintez qilish

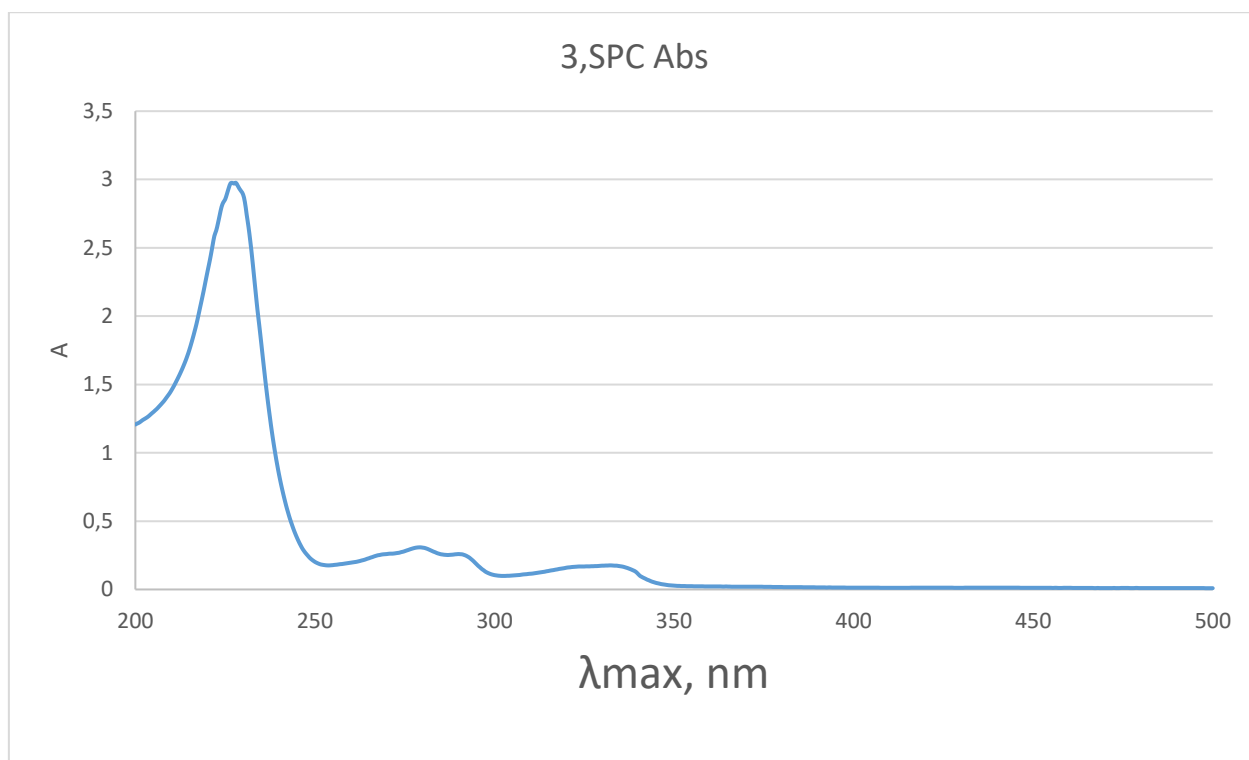
Tubi yumaloq kolbaga 0,01 mol O-xloratsetilnaftol o'lchab solindi va bu modda ustiga 5 ml atseton erituvchisi qo'shildi va hosil bo'lgan suyuq aralashma 10 daqiqa davomida qizdirildi. Keyin eritma ustiga 0,01 mol qilib o'lchab olingan urotropin oq kukunsimon modda solindi. Deyarli bir xil agregat holatda bo'lgani uchun xona haroratini o'zidayoq reaksiya sodir bo'la boshladi va reaksiyani tezlashtirish uchun idish biroz qizdirildi. Bunda ham erituvchisini ajratib olish uchun idish og'zi ochib qo'yildi va 3 kundan so'ng erituvchisi chiqib ketib natijada kristall bo'lgan yangi modda filtr qog'oz o'rnatilgan Shotta voronkada benzol bilan yuvib tozalandi, eksikatorida quritildi. Mahsulot unumi 71% ga yetdi.

TADQIQOT NAIJALARI VA ULARNI MUHOKAMA QILISH. Naftollarni xloratsillashda atsillovchi agent sifatida xlorcirka kislotasining xlorangidridi olingan. Chunki, xloratsilxloridning karbonil guruhi bilan bog'langan xlor atomi manfiy induksion ta'sirga ega bo'lgani uchun shu guruhdagi uglerod atomi yuqori faollikga ega bo'ladi [6]. Bu esa elektrofil almashinish reaksiyasining birinchi borishiga qulaylik yaratadi. Orto-xlorinaftolni xloratsetillash reaksiyasi ikki xil yo'nalishda borishi mumkin. Birinchi yo'nalishda O-atsillash reaksiyasi borib, murakkab efir hosil bo'ladi, ikkinchi yo'nalishda esa C-atsillash reaksiyasi borib, izomer xlorketonlar hosil bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu reaksiyalarni qaysi yo'nalish bo'yicha borishini nazariy tomondan tushuntirish juda muhim [7].

OLINGAN NATIJALAR TAHLILI. Bu reaksiyalarni amaliy ahamiyati shundaki, reaksiya natijasida hosil bo'lgan efir yoki xlorketonlar biologik faollik namoyon qilishi mumkin. Agar xloratsetil birikmalaridagi xlor atomi o'rniga turli nukleofil agentlar kiritilsa, bu moddalarning biologik faolligi kuchayadi [40]. Shunga o'xshash reaksiyalar organik kimyo kafedrasida hodimlari tomonidan naftollarni va fenollarni xloratsetillash reaksiyalaridan hosil bo'lgan moddalarda aniqlangan. Shu ishlarni davom ettirish maqsadida o-xlorinaftolni O-xloratsetillash reaksiyalari o'rganildi va O-xloratsetilnaftolni sintez qilish uslubi ishlab chiqildi [9]. Adabiyotlarda O-xloratsetilnaftol bilan organik to'rtlamchi aminlar sintez qilingan mahsulotlar yo'q, shuning uchun bu reaksiyalar birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi aminlar ishtirokida o'tkazildi. β -naftilxloratsetatning geksametilentetraamin bilan kvaternizatsiya reaksiyasi quyidagi sxema bo'yicha boradi:

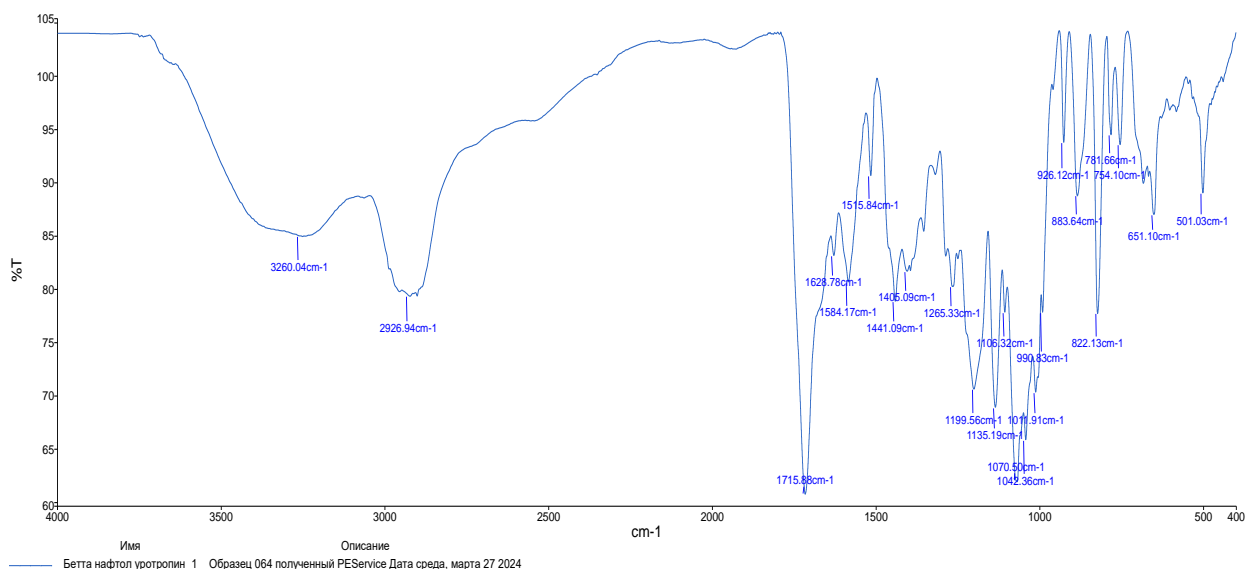
Bunda 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)-1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xlorid 71% unum bilan hosil bo'ldi. Chunki geksametilentetraamin molekulasining asosli xususiyati nisbatan kuchli bo'lib, reaksiya borishiga sterik (fazoviy) omil ta'sir ko'rsatmaydi. Natijada reaksiya oson boradi [10].

1-rasm. 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning UB spektri.

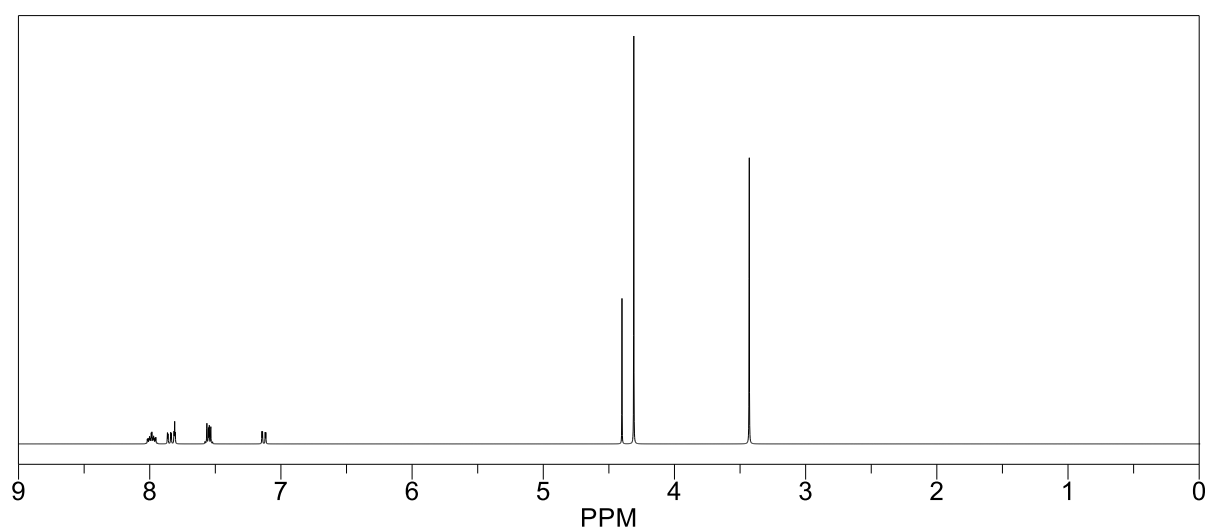
1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning UB spektri karbonil guruhining intensivligi katta $\pi \rightarrow \pi^*$ va intensivligi juda kichik bo'lgan $n \rightarrow \pi^*$

o'tishlari kuzatildi. Naftalin 225-275-343 nm sohalarida yutilish maksimumlarida bataxrom siljish namoyon bo'ldi. Karbonil guruhi 275-293 nm da yutilish maksimumi kuzatildi.

2-rasm. 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning IQ spektri.

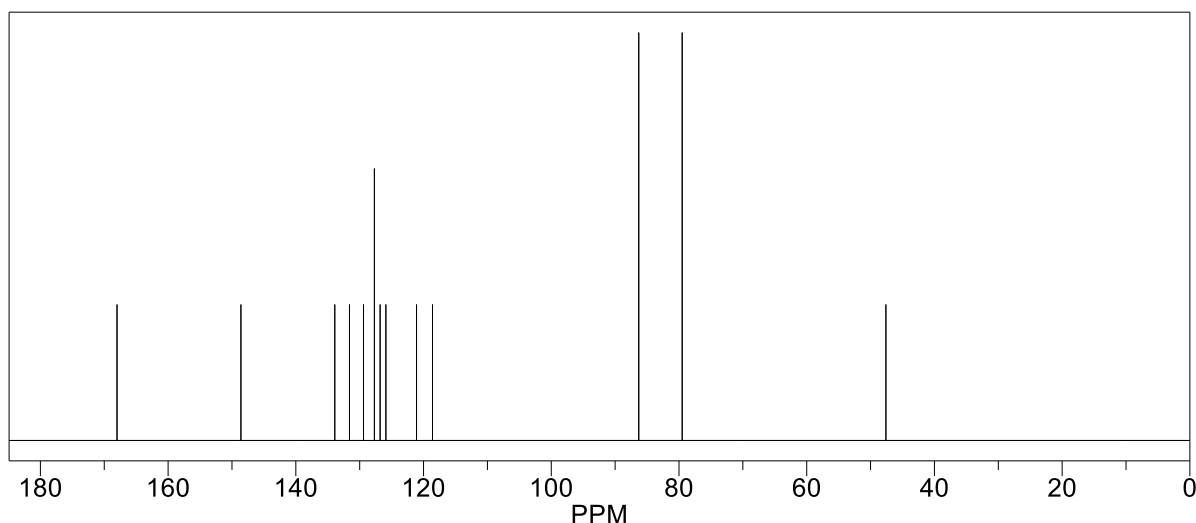
1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning tuzilishini aniqlash uchun IQ spektrining $400\text{-}4000\text{ cm}^{-1}$ sohada yutilish chastotalari o'rganildi. Naftilkarboksimetilin piridiniy xlorid molekulasida aromatik, karbonil va geterohalqa kabi funksional guruhlar mavjudligini IQ spektri tasdiqlaydi. 3260 cm^{-1} sohada C-N bog'i o'rtacha kuchsiz valent tebranishni namoyon bo'ldi. 2960 cm^{-1} sohada metilin guruhining kuchsiz valent tebranishi namoyon bo'ldi. 1715 cm^{-1} sohada karbomil guruhi kuchli intensivvalent tebranishlari kuzatildi. Naftalin halqasidagi C=C bog'ining valent tebranishi $1628, 1584\text{ cm}^{-1}$ da namoyon bo'ldi. 1070 cm^{-1} sohada murakkab efir guruhidagi COC bog'ining assimetrik valent tebranishi kuchli intensiv sohada kuzatildi. 906 va 822 cm^{-1} sohalarida naftalin guruhidagi C-H bog'ining diformatsion tebranishi kuchsiz yutilish sohasida hosil bo'di. $651\text{-}501\text{ cm}^{-1}$ sohada C-Cl bog'ining o'rtacha intensivlikdagi valent tebranishi hosil bo'ldi.

3-

3-rasm. 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning ^1H -spektri.

1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning molekulasida uch xil noekvivalent protonlari mavjud bo'lib 3,4 m.u da metilen guruhining protonlari, 4,4 m.u da geksametilintetraamindagi metilen guruhini protoni va 7-8 m.u da naftalin halqasidagi protonlari qayd qilindi.

4-rasm. 1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning ^{13}C -spektri.

1-(2-(naftiloksi)-2-oksoetil)- 1,3,5,7- tetraazaadamantan-1-iy xloridning molekulasida uch xil noekvivalent uglerod izotoplari mavjud bo'lib 46 m.u da metilen guruhining uglerod izotoplari, 80 m.u da geksametilintetraamindagi metilen guruhini uglerod izotopi va 120-150 m.u da naftalin halqasidagi uglerod qayd qilindi. 168 m.u da murakkab efilardagi uglerod izotoplari kimyoviy siljish qiymati qayd etildi.

XULOSA. β - Naftolni xlorasetillash reaksiyalari olib borilganda β - naftolning xlorasetil hosilalarini sintez qilishda turli erituvchilarni qo'llash va urotropin asosida yangi mahsulot sintez qilish jarayoni uchun eng maqbul sharoitlar topildi. Xlorasetilnaftolning geksametilintetraamin bilan to'rtlamchi ammoniyli tuzlari olindi. Sintez qilingan moddalarning tozaligi yuqori samarali suyuqlik xromatografiyasida aniqlandi. UB, YaMR, IQ spektrlari yordamida sintez qilingan moddalarning tuzilishi isbotlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдушукуров А.К., Садикова С.Б., Чориев А.У. Дихлорацетилрезорцин асосида нуклеофиль алмашиниш реакциялари// “Замонавий кимёнинг долзарб муаммолари” мавзусидаги Республика миқёсидаги хорижий олимлар иштирокидаги онлайн илмий-амал.анж. матер. Бухоро 2020. –Б. 251-252.
2. Ахмедов Қ.Н., Йўлдошев Х.Й., Органик кимё усуллари. –Тошкент: Университет, 2013. 1-қисм. -285 б.
3. Do'stov H.B., Obidov H.O., Panoyev E.R. ["Measure to reduce the rate of corrosion in a volatile gas desulfurization device"] “Uchqir gazni oltingugurtdan tozalash qurilmasida korroziya tezligini pasaytirish tadbiri”. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti, 2020, no. 4, pp. 84-89.
4. Li J.J. Name Reactions. A Collection of Detailed Mechanisms and Synthetic Applications. Berlin-Heidelberg, 2009. 704 p.

5. Introduction to Organic Spectroscopy by L. M. Harwood and T. D. W. Claridge, OUP, Oxford, 1996. 800 p.
6. Field L.D., Sternhell S., Kalman J.R. Organic Structures from Spectra, 3rd edn, Wiley, 2003. 630 p.
7. Molecular complexation of ivy saponins with some drugs and biologically active substances /L.A. Yakovishin, V.I. Grishkovets, G. Schroeder, N.I. Borisenko // Functionalized molecules – synthesis, properties and application; ed. V.I. Rybachenko. – Donetsk: Schidnyj vydavnyczyj dim, 2010. –Chapter 4. – P. 85–103.
8. Dalimov D.N. Molecular complexes of ammonium glycyrrhizate with certain medicinal agents and their interferon-inducing activity / D.N. Dalimov, Yu.T. Isaev, A.M. Saiitkulov // Chem. Nat. Comp. – 2001. –Vol. 37, № 2. – P. 151–153.
9. Садикова С.Б., Абдушукуров А.К., Бекмаматов М. Пирокатехин ва унинг эфирларини Льюискислоталари билан хлорацетиллаш// Фармацевтика журнали. 2019.№1. -С.61-64.
10. Reichardt C. Solvents and Solvent Effects in Organic Chemistry, 2nd ed., VCH, NY, 1988. 534 p.

ALIFATIK DIAMINLARNING SIANIDLANISH REAKSIYALARI, SINTEZI VA QO'LLANILISHI

Xidirov Shaxzod

Turon universiteti

Tabiiy fanlar kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada diamin, etilendiamin va bir qator boshqa ikkilamchi va birlamchi aromatik aminlar asosida *a*-aminonitrillarning sintezi, sanoat miqyosida turli maqsadlarda ishlatilishi, reaksiyalari hamda qo'llanilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Sianidlashtiruvchi vositalar sifatida natriy sianid(NaCN), aseton siyanogidrin($\text{C}_4\text{H}_7\text{NO}$), natriy(Na), kaliy(K) va turli kislotalarning ammoniy tuzlari ishlatilgan.

Kalit so'zlar: metilamin, etilamin, dimetilamin, dietilamin, morfolin, piperidin, aseton siyanogidrin, natriy siyanid, kaliy siyanid, ammoniy siyanid, mahsulot unumi, IQ spektrlari

KIRISH. Hozirgi kunda dunyoda turli funksional guruhlarini o'z ichiga olgan yuqori biologik faollikka ega yangi organik molekulalarni maqsadli sintez qilish usullarini ishlab chiqish va ularni amaliyotda qo'llash juda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, polimer sanoati, farmatsevtika, katalizatorlar va agroximiyada hamda organik sintezlarda bu birikmalardan keng foydalanilayapti. Bunday molekulalar orasida aminonitrillar va ularning modifikatsiya mahsulotlari muhim o'rin tutadi. Bu yo'nalishda import va eksport o'rnini bosuvchi yuqori samarali dori vositalari yaratish, ularning biologik xususiyatlarini yanada yaxshilash muhim ahamiyatga ega. Kimyoviy o'simliklarni himoya qiluvchi vositalar va o'simliklarni yetishtiruvchi kimyoviy birikmalardan foydalanish o'simliklarning turli kasalliklarga chidamliligini oshiradi, ekinlarning erta pishishini ta'minlaydi, hosildorlikni oshirish va sifatli mahsulot olish uchun zamin yaratadi. O'simlik o'sadigan moddalar qatoriga tirik organizmlar hayoti uchun juda zarur bo'lgan *a*-aminonitrillarni, *a*-aminokislotalarning nitril hosilalarini kiritishimiz mumkin. Shuningdek, *a*-aminonitril fragmenti turli alkaloidlarda uchraydi va *a*-amidoasetonitril guruhi yangi gipoglikemik dorilar va istiqbolli farmakologik va agrokimyoviy vositalarning muhim fragmentidir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mamlakatimizda ushbu yo'nalishning rivojlanishini H.M. Shahidoyatov, N.D. Abdullayev, M.G. Levkovich, B. Toshxo'jayev, B.J. Elmurodov, V.A. Saprikina, T.F. Ibragimov va boshqalar o'z tadqiqotlari bilan aminonitrillarning sintezi, reaktivligi, kimyoviy o'zgarishi, tuzilishi va biologik faolligiga hissa qo'shdilar.

NATIJA VA MUHOKAMA. Sintez usullarining solishtirma tahlili shuni ko'rsatdiki, nitrilni gidrogenlash yuqori hosildorlik va ekologik tozaligi bilan ajralib turadi. Halogenalkanlarning aminlanishi esa oson amalga oshsa-da, qo'shimcha moddalar hosil bo'lishi tufayli qo'shimcha tozalash bosqichlarini talab qiladi. Imindan qaytarish usuli esa yanada yuqori selektivlikka ega bo'lib, optimal sharoitlarda samarali natija beradi. Umuman olganda, alifatik diaminlarning sintezi uchun turli usullar mavjud bo'lib, ular qo'llaniladigan sohalarga qarab tanlanadi. Kelajakda ushbu usullarni optimallashtirish va ekologik xavfsizligini oshirish muhim vazifa hisoblanadi.

ADABIYOT TAHLILI. Adabiyot sharhi Aminonitrillar kimyosi va biologiyasi sohasidagi tadqiqotlar 19-asr o'rtalarida boshlangan. Dunyoning bir qator mamlakatlarida ushbu sinf kombinatsiyalari bilan tadqiqotlar jadal olib borilmoqda. Xususan, xorijiy olimlar – A. Streker, T. Opatz, J. P. Xurvua, P. Galletti, D. Djakomini, A. M. Naut, X. Feng, T. Kawasaki, N. Takamatsu,

S.I.Muraxashi, V.V. Jdankin, X. Shen, C. Yan, M. Rueping, E.N. Yakobsen, C.Kunik, F.Fleminglar aminonitrillarning sintezi, modifikatsiyasi va qo'llanilishini o'rgandilar.

Ilmiy adabiyotlarda [1,2] aminonitrillar bilan tadqiqotlar olib borilgan, ammo bu yo'nalishda alifatik, aromatik va geterotsiklik mono- va bislarning gomologik qatorlarini ko'pkomponentli bir qozonli sintez (One-pot synthesis) usullari ishlab chiqilgan. -aminonitrillar, ularning turli o'rinbosarlari va birikish reaksiyalari, shuningdek, ular orasida biologik faol birikmalarning sintezi haqida ma'lumotlar kam uchraydi.

Alifatik diaminlar — molekulasida ikkita aminoguruh ($-NH_2$) mavjud bo'lgan alifatik birikmalardir. Ular ko'pincha 1,2-diaminlar, 1,3-diaminlar yoki 1,4-diaminlar shaklida uchraydi. Eng oddiy vakillari quyidagilardir:

Etilendiamin (EDA, $H_2N-CH_2-CH_2-NH_2$)

Propandiamin ($H_2N-CH_2-CH_2-CH_2-NH_2$)

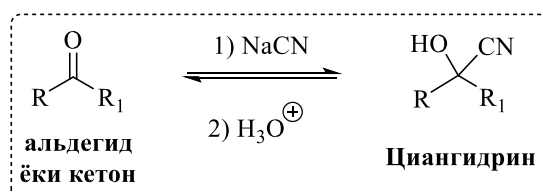
Putresitsin (1,4-diaminobutan, $H_2N-(CH_2)_4-NH_2$)

Kadmaverin (1,5-diaminopentan, $H_2N-(CH_2)_5-NH_2$)

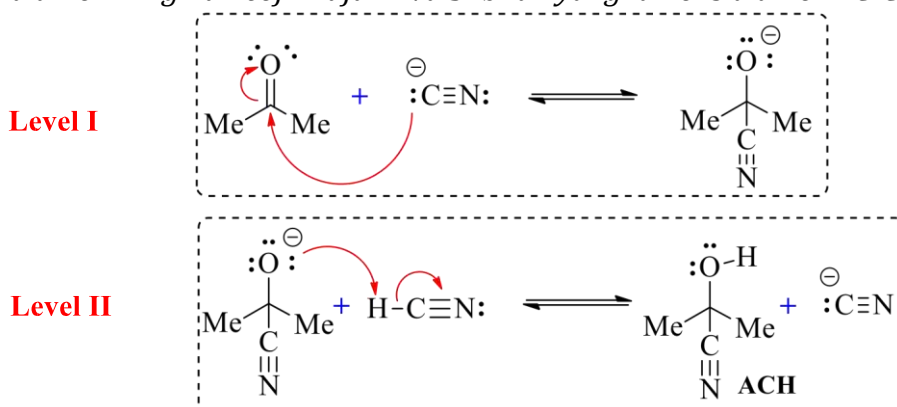
Alifatik diaminlar elektrofil reagentlar bilan yaxshi reaksiyaga kirishadi va sianid reagentlari ta'sirida turli xil organik birikmalarga aylanishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi

Vodorod sianidi ($HC\equiv N$) aldegidlar va ketonlarga qo'shilsa, u odatda siyanogidrinlar deb ataladigan gidroksialkanenitrillarni hosil qiladi:

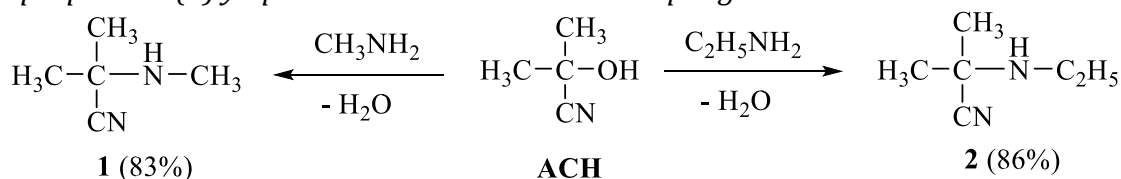
Reaksiya mexanizmini taxminan quyidagicha ta'riflash mumkin: reaksiya ikki bosqichdan iborat, birinchi bosqich - natriy sianidning kislotali muhitida karbonil guruhiga hosil bo'lgan sianid anionining nukleofil hujumi va S- bilan yangi alkoksid anioni. C-C aloqasi hosil bo'ladi:

Reaksiyaning ikkinchi bosqichi protonlanishdir, ya'ni HCN ta'sirida alkoksid anioni protonlanadi, sianid anioni qayta hosil bo'ladi va jarayon davom etadi.

Asetonsiyanogidrin (ACH) ning metilamin va etilamin bilan reaksiyasi reaktivlar aralashmasini: ACH:Amin - 1:1 nisbatda geksan erituvchida 2-2,5 soat davomida xona haroratida aralashtirish orqali amalga oshirildi. Aniqlanishicha, nitrillanish reaksiyasi ekzotermik bo'lib,

nisbatan qisqa vaqt ichida tugaydi va 2-metil-2-(metilamino)propanitril (1) va 2-(etilamino)-2metilpropanitril (2) yuqori mahsuldorlik bilan sintez qilingan:

Reaksiyaning ekzotermik borishi reaksiya uchun olingan aminlarning asosligi va atsetosianogidrinning yuqori kislotaliligi bilan ifodalanadi.

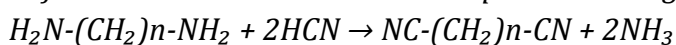
Sianidlanish reaksiyalari va mexanizmi:

Sianidlanish reaksiyasi natijasida diaminlar nitril yoki boshqa azotli hosilalarga aylanadi.

Bunday jarayonlarda ko'pincha oksidlovchi agentlar yoki katalizatorlar ishlatiladi.

Diaminlarning nitrillarga aylanishi:

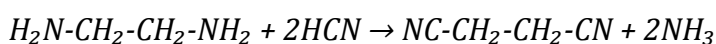
Alifatik diaminlarni sianidlanish orqali dinitrillarga aylantirish mumkin:

Bu reaksiyada HCN yoki metal sianidlar (masalan, NaCN yoki KCN) ishlatiladi. Reaksiya kislotali yoki neytral muhitda olib boriladi

Misol:

Etilendiamindan succinonitril sintezi

Diaminlarning diazotlanish va sianidlanish reaksiyasi (Sandmayer reaksiyasi)

Ba'zi hollarda diaminlar avval diazotlanib, keyin sianid bilan reaksiyaga kirishadi:

Sianidlantiruvchi vositalar:

Sianidlanish uchun turli xil reagentlar ishlatiladi: Vodorod sianid (HCN) – eng faol sianidlantiruvchi vosita, lekin zaharli. Natriy sianid (NaCN) va kaliy sianid (KCN) – sanoatda keng ishlatiladi. Mis(I) sianid (CuCN) – Sandmayer reaksiyasida ishlatiladi. Trimetilsilyl sianid (TMSCN) – yumshoq sianidlantiruvchi vosita bo'lib, farmatsevtika sohasida qo'llaniladi.

Sianidlanish reaksiyalarining sharoitlari:

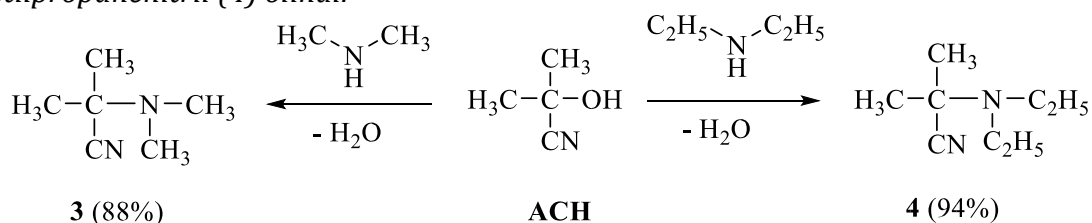
Sianidlanish jarayonining samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

Muhit: Neytral yoki kislotali muhit samaraliroq. Harorat: +20°C dan +100°C gacha bo'lgan harorat diapazoni ishlatiladi. Katalizatorlar: CuCN, FeCl₃, H₂SO₄ kislotalari reaksiyani tezlashtirishi mumkin.

Alifatik diaminlarning sianidlanish mahsulotlarining qo'llanilishi:

Sianidlanish natijasida hosil bo'lgan dinitrillar va boshqa azotli hosilalar quyidagi sohalarda qo'llaniladi: Farmatsevtika – dorivor moddalar sintezida, Polimer sanoati – poliamidlar va poliuretanlar ishlab chiqarishda, Organik sintez – kimyoviy vositalar, bo'yoqlar va erituvchilar tayyorlashda va Qishloq xo'jaligida pestitsidlar va herbitsidlar sintezida.

Tadqiqot davomida yuqoridagi sharoitlarda ikkilamchi aminlar (dimetilamin va dietilamin) bilan reaksiyalar olib borildi va tegishli 2-(dimetilamino)-2metilpropanitril (3) va 2-(dietilamino)-2-metilpropanenitril (4) olindi:

Shuni ta'kidlash kerakki, reaksiyalar juda oson kechdi va kerakli mahsulotlar (3, 4) yuqori rentabellik bilan sintez qilindi. 2.1-jadvalda turli sinfdagi aminlarning asoslik va kislotalik konstantalari keltirilgan. Alkil guruhlarning elektron beruvchi ta'siri tufayli aminlar ammiakdan ko'ra kuchliroq asoslardir. Biroq, barcha aminlar ichida ikkilamchi aminlar eng kuchli asoslardir. Uchinchi darajali aminlarning asosligi pastroq bo'lib, bu protonning ularga o'tishi va hosil bo'lgan ammoniy kationining solvatlanishi uchun fazoviy to'siqlarning mavjudligi bilan bog'liq. Solvatsiya ta'siri bo'lmagan gaz fazasida aminlarning asosligi taxminan quyidagi tartibda kamayadi: uchlamchi > ikkilamchi > birlamchi > ammiak. Biroq, suvli eritmalarda bu qoida buziladi: uchinchi o'rinbosarning mavjudligi proton qo'shilishi uchun ham, hosil bo'lgan kationning erituvchi molekulari tomonidan hal qilinishi uchun ham fazoviy (sterik) to'siq hosil qiladi. Aromatik aminlar zaifroq asoslardir, bu aromatik yadro bo'ylab azot atomining yolg'iz elektron juftining delokalizatsiyasi bilan bog'liq.

TAHLIL VA NATIJALAR. Tadqiqotlar ikkilamchi heterotsiklik aminlar ishtirokida davom ettirildi. Xususan, olingan mahsulotlarning biologik faolligini o'rganish nuqtai nazaridan atsetonsianogidrinning morfolin va piperidin bilan reaksiyalarini o'rganish bizni juda qiziqitirdi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, xona haroratida reaksiya olib borilganda sintezlangan aminonitrillarning unumi yuqori bo'lmagan, shuning uchun reaksiyalar qizdirilgan va kerakli aminonitrillar (5, 6) yuqori rentabellik bilan sintez qilingan.

Shunisi e'tiborga loyiqki, reaksiyalar Din-Stark zondi ishtirokida olib borilganda yaxshi natijalarga erishildi. Geterotsiklik ikkilamchi amin - morfolinni bir xil reaktivlar bilan reaksiyaga kiritganda mahsulot unumi yuqori ekanligi kuzatildi. Shuning uchun bu reaksiyalar erituvchi (gexsan)ning qaynash haroratida (68 oS) olib borilganda mahsulot unumi piperidinda 80-91%, morfolinda 75,4-86% ni tashkil etdi.

S usulida piperidin ishtirokida aminonitrillarning sintezlanishining taxminiy mexanizmini quyidagicha tasvirlash mumkin. Reaksiya 4 bosqichdan iborat bo'lishi mumkin: birinchi bosqichda molekulaga nitril guruhini kiritish uchun kaliy siyanidi va suvli sirka kislotasidan kerakli siyanid kislotasi hosil bo'lishi mumkin, reaksiyaning ikkinchi bosqichida siyanid anioniga aylanishi mumkin. asetonga nukleofil hujum natijasida alkoksid anioni.

Uchinchi bosqichda bu anionning sirka kislotasi ta'sirida protonlanishi natijasida siyanlashtiruvchi vosita – atsetonsianogidrin (ASN) hosil bo'ladi, to'rtinchi bosqichda esa ASN va piperidin o'rtasidagi nukleofil almashinish reaksiyasi natijasida suvsizlanish natijasida 2-metil-2-(piperidin-1-il)propanenitril (5) hosil bo'ladi.

Tajriba qismi

Sintezlangan moddalarning IR-spektrlari 2000 yildagi Furey spektrometrida qayd etilgan.

(Perkin Elmer) KVG planshetlarida, MX-1303 uskunasi massa spektrlari, JNM-4H100 Varian Unity 400(+) uskunasi PMR-spektrlar, ichki standartlar CD3OD va GMDS kimyoviy birikmalar ishtirokida amalga oshirildi.

Reaksiyalarning borishi va reaksiya mahsulotining tozaligi Silufol UV-254 maxsus plastinalarida turli erituvchi sistemalarda yupqa qatlamli xromatografiya yo'li bilan tekshirildi va ilmiy adabiyotlar ma'lumotlaridan foydalanildi [6, 7].

Ko'rsatkichli kimyoviy birikmalar va jihozlar: yod bug'lari, UF nurlari. Olingan moddalarning suyuqlanish harorati Buets mikroskopida aniqlandi.

Alifatik diaminlarni sintez qilish uchun quyidagi usullar sinovdan o'tkazildi:

1. Nitrilni gidrogenlash

Katalizator: Raney nikel

Erituvchi: Etanol

Sharoit: 50°C, 5 atm bosim

Hosil bo'lgan mahsulot: Etilendiamin, 90% hosildorlik

2. Halogenalkanlarni aminlash

Reaktivlar: 1,2-dibromoetan va ammoniy gidroksid

Erituvchi: Suv

Sharoit: 80°C, 6 soat

Hosil bo'lgan mahsulot: 1,2-etan-diamin, 85% hosildorlik

3. Imindan qaytarish

Katalizator: Pt/C

Erituvchi: Metanol

Sharoit: 40°C, 4 atm bosim

Hosil bo'lgan mahsulot: Propandiamin, 88% hosildorlik

XULOSA VA TAVSIYALAR. Alifatik diaminlarning sianidlanish reaksiyalari kimyo sanoatida muhim ahamiyatga ega. Ushbu jarayon orqali dinitrillar, aminonitrillar va boshqa organik birikmalar olinadi. Alifatik diaminlarning sianidlanish reaksiyalari turli xil sintez yo'llari bilan amalga oshiriladi va natijada dinitrillar, amidlar, siklik sianid hosilalari olinadi. Bu birikmalar polimer sanoati, farmatsevtika, katalizatorlar va agroximiyada keng qo'llaniladi.

Ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarni o'rganish jarayonida aminokislotalarning siyanlanish reaksiyalarini o'tkazish va tegishli mahsulotlarni olish ko'p yillardan buyon kimyogarlarni o'ziga jalb etayotganligi aniqlandi. Olingan natijalar va bu birikmalarning biologik faolligini o'rganish shuni ko'rsatdiki, bu birikmalarning turli xil sintezlarini amalga oshirish va ularning turli sharoitlarda reaksiyalarini o'rganish orqali belgilangan maqsadga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Q.N.Axmedov, X.Y.Yo'ldoshev, *Organik kimyo usullari 1-qism. T: "Universitet". 1988. 102-113.*
2. Vargas Méndez L.Y., Kouznetsov V.V. *InCl₃-katalizlangan Strecker reaksiyasi va ularning bioprospektsiyasi orqali tayyorlangan birinchi Girgensohnin analoglari. Curr. // Org. Sint. -2013; - №10. -R. 969-973.*
3. Kushvaha R.N., Haq V., Katti S.B. *2-toifa diabetni davolash bo'yicha 17 yillik tadqiqotlarda 17 ta gliptinning kashf etilishi: sintetik sharh. // Chem Biol interfeysi. -2014; №4. -R. 137-162.*
4. Chuliyev J.R., Yusupova F.Z., Qodirov A.A., Berdimurodov E.T., Turg'unov K.K. *Sintez, rentgen nurlarining tavsifi, IR tebranish chastotalari, 2, 7-dimetil-2, 7-disiyanid-3, 6-diazaoktanning NMR kimyoviy siljishi va DFT xususiyatlari // Innovatsion texnologiyalar va tadqiqot muhandislik xalqaro jurnali (IJITEE) jild-9 -3, yanvar -2020 yil. -R. 396-404.*
5. Sengupta, S.; Navoz, T.; Beaudry, J. *Azot va fosforni oqava suvlardan qayta tiklash. Curr. Ifloslanish. Rep. 2015, 1, 155-166. [CrossRef]*
6. Bekker G., Berger V., Domshke G. *Organikum // Praktikum po organicheskoy ximii. Per s nem. Pod. qizil. Popova V.M., Ponomareva SV. - M.: Mir., 1979. T.2. Str. 353-380.*

ABU ALI IBN SINONING XORAZM MA'MUN AKADEMIYASIDAGI ILMIY FAOLIYATI**Masharipova Gularam Kamilovna**

*Alfraganus university
professori, falsafa fanlari doktori (DSc),
masharipovagularam2006@gmail.com*

Annotatsiya. *Maqolada Abu Ali ibn Sinoning Xorazm Ma'mun akademiyasidagi faoliyati ilmiy jihatdan asoslab berildi. Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun davridayoq Gurganchda ikkita ajoyib saroy qurildi. Ularning birida madaniy markaz yaratilib, majlislarga XI asrning eng buyuk olimlari jalb etildi. Ular qatorida Abu Ali ibn Sino ham faoliyat olib borgan. Geometriyaga oid asarlari shu akademiyada yaratilgan.*

Kalit so'zlar: *Gurganj, akademiya, ilmiy ijod, bilimlarning takomillashtirilishi, Yevklid «Negizlari», Ptolemey «Al-Majistiy», Abu Ali ibn Sinoning «Usul'ilm al-handasa» asari.*

Annotatsiya. *The article provides scientific substantiation of the activities of Abu Ali ibn Sina in the Khorezm Academy of Mamun. During the reign of Khorezmshah Ali ibn Mamun, two magnificent palaces were built in Gurganj. A cultural center was created in one of them, to the meetings of which the greatest scientists of the 11th century were invited, among whom was Abu Ali ibn Sina. His works on geometry were created in this academy.*

Key words: *Gurganj, academy, scientific creativity, improvement of knowledge, Euclid's «Fundamentals», Ptolemy's «Al-Majisti», Abu Ali ibn Sina's «Usul'ilm al-handasa».*

KIRISH. Mamlakatimizda ajdodlar merosidagi olam va odam, tabiat, ijtimoiy hayot, shaxs ma'naviyati, ta'lim va tarbiyaga oid qarashlarni tadqiq etish, ularning zamon ruhiga mos g'oyalaridan yosh avlodni munosib vorislar qilib tarbiyalashda foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. «Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovasiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim» [1]. Shu jihatdan olganda, Xorazm Ma'mun akademiyasida faoliyat olib borgan Abu Ali ibn Sinoning umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllangan falsafiy, tabiiy-ilmiy qarashlarini, inson kamoloti uchun konstruktiv ahamiyatga ega bo'lgan ekzistensial g'oyalarini har tomonlama ilmiy-nazariy tadqiq etish zarurati yuzaga kelmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Mavzuga oid tadqiqotlar asosan, akademik I.M.Mo'minov Ibn Sinoning ontologik va gnoseologik, V.Zohidov va M.Xayrullaev ijtimoiy-siyosiy qarashlarining mohiyatini, M.Ahadova Ibn Sinoning Kitob ash-Shifo, Kitob an-najot, Donishnoma asarlarida riyoziyot, falakiyot va fizikaga oid qarashlarining ahamiyatini asoslagan. A.Qayumov Ibn Sinoning axloqiy qarashlarini, H.Homidov, R.Nosirov va M.Qodirov tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy va axloqiy qarashlarini tadqiq qilganlar. B.Karimovning "Prinsip emanatsii v ontologii Ibn Siny i sovremennaya konsepsiya globalnogo evolyusionizma" maqolasida Abu Ali ibn Sino merosidagi ontologiya, emanatsiya 2 ta gipoteza asosida tahlil etilgan. A.Irisov Ibn Sino falsafiy qissalarini tarjima qilgan, A.Imomxo'jaeva, D.Fayzixo'jaeva [2] mantiqiy ta'limotining mohiyatini ochib berganlar. Muallifning bir qator asarlarida Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi o'rganilgan [3-10].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Tadqiqotda tarixiylik, mantiqiylik tamoyillari hamda qiyoslash, analiz va sintez, umumlashtirish, dialektik va germenevtik tahlil usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Ilm-fanning rivoj topishiga turtki bo'lgan omillardan biri tashqi aloqalarning kengayishi edi. Yangi erlarni o'zlashtirish va tashkil qilish jo'g'rofiya va antik fanlarni o'zlashtirishni talab qilar edi. Xalq farovonligini oshirish, sog'lom avlodni tarbiyalash uchun esa, albatta, tibbiyot, ota-bobolar ma'naviy merosini o'rganish zarur. Chet mamlakatlar bilan aloqa o'rnatishga ularning turmush tarzi, madaniyatini o'rganmasdan turib erishib bo'lmasligi aniq. Bu hol o'zga xalqlar tillarini o'rganish zaruratini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham hukmdorlar iloji boricha o'z mamlakatiga har tomonlama etuk olimlarni yig'ishga harakat qilganlar, tarjimonlikka keng yo'l ochib berganlar.

O'sha davr olimlari ilmiy ijod bilan shug'ullanish, bilimlarini takomillashtirish uchun o'zga yurtlarga safar qilganlar. Biroq, ular erkin fikr yuritishlari, haqiqatparvarligi bilan barcha hukmdorlarga ham ma'qul bo'lmagan. Bu esa ilm-fan fidoiylarini o'z vatanlarini tark etib, o'zga yurt hukmdorlaridan panoh izlashga majbur qilgan.

Ba'zan olimlarning bir joyga to'planishi ancha jadalroq yuz bergan. IX-XI asrlarda har xil qobiliyat darajasidagi turli yo'nalishlardagi qiziqishlarga ega bo'lgan olimlar faoliyat ko'rsatganda xuddi shunday bo'lgan edi. Ular turli hududlarga tarqalib ketgan bo'lsalarda, bilimlari evaziga farovon turmushni ta'minlagan hukmdorlar saroylarida to'planar edilar. O'sha alg'ov-dalg'ov zamonda ijodiy faoliyat bilan shug'ullanish uchun bunday qulay joy topishning o'zi bo'lmagan. X asr oxiri -XI asr boshlarida Gurganch bunday notinchliklardan xoli bo'lib, u erda ilm fidoiylariga qulay sharoit mavjud edi.

Xorazmshoh Ali ibn Ma'mun davridayoq Gurganchda ikkita ajoyib saroy qurildi. Ularning birida madaniy markaz yaratilib, majlislarga XI asrning eng buyuk olimlari jalb etildi. Bu erda Abu Ali ibn Sino, Abu Sahl Masihiy, mashhur tabib Abu-l-Xayr ibn Hammor, yirik riyoziyotchi Abu Nasr ibn Iroq va boshqalar shug'ullanishardi. Xorazm taxtiga Ma'mun ibn Ma'munning kelishi Sharqda, jumladan Markaziy Osiyoda fanning rivojlanishi tarixida juda katta voqea bo'ldi. U akasining siyosatini davom ettirib, Gurganchdagi ilmiy muassasani to'la shakllantirdi.

Bu ilmiy markazga Sharqning barcha joylaridan buyuk hakimlar, faylasuflar, falakiyotchilar va boshqa fan sohiblari yig'ilganlar, ularning ko'plari o'z yurtlarida mashhur bo'libgina qolmay, balki butun musulmon olamida mashhur edi. Xorazmlik olimlar Arab xalifaligi va uning ilmiy dunyosi shakllana boshlangan davrdanoq bu sohada asosiy o'rinni egallab kelganlar va o'z maktablarini yaratganlar. Bu olimlar Ma'mun ibn Ma'mun saroyining iftixori bo'lganlar, ularning tinimsiz mehnatlari tufayli faqat Sharq uchun emas, balki G'arb hamda butun jahon fani uchun buyuk qimmatga ega bo'lgan ilm xazinasini bunyod etildi.

Xorazmda ilm-ma'rifatga homiylik qilayotgan Xorazmshoh Abu Rayhon Beruniyning taklifi bilan Gurganchga Sharqning ko'plab yirik olimlarini yig'a boshladi. Ular orasida mashhur tabib, faylasuflar, shoirlar, riyoziyotchi, falakiyotchi, tarixchi va tilshunoslar bor edi.

Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ilmiy faoliyati haqida muhim ma'lumotlarni al-Bayhaqiy (1105-1169), Ibn al-Qiftiy (1172-1227), Abu-l-Faraj Bar Ebrey (1226-1286), Ibn Hallikon (vaf. 1282), Ibn Abu Usaybia (XII asr) asarlaridan topish mumkin.

Ibn Sinoning otasi ilm-fanning qadrini bilgan kishi bo'lganligidan o'g'lining bilimdon bo'lishi uchun ko'p harakat qilgan.

Ibn Sino bolalik chog'laridanoq falakiyot bilan qiziqadi. Bu soha Ibn Sinoning otasi Buxoro

yaqinidagi uyiga joylashtirgan birinchi ustoz an-Notiliy bilan shug'ullangan fanlar doirasiga kiradi. Biroq, u o'z tarjimai holidan bayon qilishicha, tez orada shogird ustozdan o'zib ketadi va bu unga o'rgata boshlaydi: «Men uning rahbarligida Yevklid «Negizlar»idan besh yoki olti jumlani o'qidim, keyin kitobning qolgan qismini o'zim mustaqil tushunib oldim. So'ngra men Ptolemeyning «Almajistiy»iga o'tdim. Muqaddima qismini tugatib, handasa bo'limiga o'tganimda an-Notiliy menga bunday dedi: «Sen bularni o'zing o'qi va tushunib ol. So'ngra o'qigan narsangni menga ko'rsat, zero, men senga nimani to'g'ri va nimani xato tushunganingni izohlab beray». Bu kishi shu kitob bilan hech qachon shug'ullanmagan edi va men uni mustaqil anglashga kirishdim. qanchadan-qancha holatlarni u birinchi marta men ularni unga ko'rsatib tushuntirganimdan keyingina bildi».

Tabiiy fanlar sohasida Ibn Sino bir qancha risolalar bilan tanishib, Yevklid «Negizlar»i va Ptolemey «Almajistiy»iga sharhlar yozgan. Bu haqda o'rta asr sharq fani tarixiga oid barcha asarlarda muhim ma'lumotlar keltirilgan [11-14].

Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ijodiyoti nihoyatda og'ir sharoitda o'tdi. U butun umri bo'yi bir shahardan ikkinchisiga, bir o'lkadan, boshqasiga ko'chib yurishga majbur bo'ldi. 999 yilda Somoniylar davlati tugatildi, 1002 yilda Ibn Sino Buxorodan Xorazmga keldi.

Xorazm bu davrda Sharqning madaniy o'choqlaridan biri bo'lib, u erda ijod etish uchun sharoit Buxoroga nisbatan birmuncha tuzuk edi. Bu erda Abu Sahl Masihiy, Abu Nasr ibn Iroq, Abu-l Xayr Hammor, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Misqavayh, boshqa sohalardan mashhur olim va shoirlar yashardi.

Xorazm X asrda qoraxoniylar hujumidan birmuncha tinch edi. Bu erda madaniy-ma'rifi ishlar ancha yo'lga qo'yilgan. Ma'mun ibn Ma'mun saroyga tevarak-atrofdan juda ko'p olim va fozil kishilarni to'plagan.

Urush va boshqa xavflardan xoli bo'lgan Xorazmda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi mamlakatda iqtisodiy ahvolning birmuncha yaxshilanishiga katta sharoit yaratdi. Shuning oqibatida madaniy-ma'rifi ishlarda ahvol ancha yaxshi bo'lganligi, «Ma'mun akademiyasi»ning ochilishi zaminida ana shu haqiqat yotardi. «Ma'mun akademiyasi» tasodifiy va o'tkinchi tashkilot emas edi [15], uning yuzga kelishi Xorazmda paydo bo'lgan ijtimoiy hayot, iqtisodiy, madaniy ko'tarilish, siyosiy mavqeining qandayligini ifodalab berardi.

Ibn Sinoning ta'kidlashicha, bu erda ilm-fanni sevuvchi vazir - Abu-l-Husayn as-Sahliy bo'lgan [16]. Ibn Sino o'z tarjimai holidan Xorazmga borganida u erning amiri Ali ibn Ma'mun (997-1009) edi [16], - deb ko'rsatadi. Abu Ali ibn Sino egniga fiqh - qonunshunoslar kiyimini kiyib, shaharga kirib boradi. Bundan ko'rinishicha, bu paytlarda bunday libos kiyganlarga hurmat va ehtirom bilan qaralar, begonaligi unchalik sezilmasdi. Shu tarzda u Xorazm poytaxti Gurganch shahriga etib keladi. Uning o'z iborasi bilan aytganda, Xorazmshoh unga «o'xshaganga kifoya qiladigan miqdorda oylik tayin qiladi» [17]. Shu tariqa Ibn Sino Xorazm diyorida osoyishta umr kechira boshlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida 9042 raqamli «Ajoyib at-tabaqot» [18] nomli qo'lyozma saqlanadi. Bu risola muallifi Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim bo'lib, u muqaddima va etti tabaqa (bob)dan iborat. Uning to'rtinchi bobi so'nggi qismida qizil siyoh bilan «Zikri Shayx Abu Ali ibn Sino» [18] degan sarlavha bilan u haqida ma'lumot berilgan. Bu qo'lyozma jo'g'rofiy asardir [19]. Ibn Sinoga bag'ishlangan sahifalarining birida uning Buxoroda va Xorazmda qancha vaqt bo'lgani haqida shu satrlar yozilgan:

«Abu Ali ibn Abdulloh ibn Sino yigirma to‘rt yoshida aqliy, naqliy va riyoziy ilmlarning hammasidan xabardor bo‘lib, Buxoroda olimlar bilan tortishib, ularni mot qilgan. Keyin Xorazmga borib, etti yil davomida u erda dars o‘qitgan. Keyin esa u erdan Jurjonga boradi» [20].

Xuddi shunday fikrni Sharifjon maxdum Sadri Ziyo ham o‘rtaga tashlagan. U kishining Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zR SHI qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan «Tazkirai shuaroii mutaqqaddimin va salotin» nomli asarida bu xususda shu satrlar yozilgan:

«Abu Ali Sino o‘n ikki yoshligida olimlar bilan munozara qilib, barchasi ustidan g‘olib keldi, Xorazmda etti yil davomida Xorazmshoh xizmatida bo‘ldi» [21]. Ibn Sinoning Xorazmni tark qilish yilini Yu.N.Zavadovskiyda hijriy 401/milodiy 1011 yil deb ko‘rsatilgan [17]. Ibn Sino al-Masihiy bilan Jurjonga yo‘l olishdi va Qoraqum orqali ketishdi. Yo‘lda ancha qiyinchiliklar yuz berdi, yo‘lboshlovchi adashib qoldi, shu tariqa yo‘l azobi, suvsizlikka bardosh berolmay Abu Sahl al-Masihiy yo‘lda vafot etdi. Natijada yo‘lboshlovchi bilan Ibn Sino ko‘p qiyinchiliklardan so‘ng hozirgi Ashxoboddan yigirma chaqirimcha nari bo‘lgan Nasoga, undan Abivardga etib keldi. U Xuroson shaharlarining bir nechtasida bo‘ldi, lekin u bularning birortasida o‘ziga doimiy qo‘nim topolmaydi. Unga bu erlardagi ichki ziddiyatlar, g‘alayonlar osoyishtalik bermaydi.

Lekin bitta narsani esdan chiqarmaslik kerak, bizning tadqiqotimizcha, Abu Ali ibn Sino 1002 yilda Xorazmga kelgan bo‘lsa, Ali ibn Ma‘munning vafoti 1009 yilga to‘g‘ri keladi, o‘sha paytda Xorazmni tashlab ketgan bo‘lishi haqiqatga yaqinroq. U holda haqiqatan ham Abu Ali ibn Sinoning Xorazm Ma‘mun akademiyasidagi faoliyati 7 yilga to‘g‘ri keladi.

XULOSA. Abu ali ibn Sino o‘zining ko‘p tarmoqli mahsuldor ijodi, boy merosi bilan jahon madaniyati taraqqiyotida katta rol o‘ynadi. O‘z ijodi, ilmiy faoliyatida ibn Sino Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlaridagi yuqori madaniy ko‘tarinkilik, madaniy «uyg‘onish»ning ma‘naviy yutuqlarini mujassamlashtira oldi, bu bilan butun Sharq va Ovro‘podagi ma‘rifat, madaniyat taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. U o‘z davrida Sharq va Ovro‘poda «Shayx ur-raisi», «Olimlar boshlig‘i», «Tabiblar podshohi» kabi eng buyuk nomlarga sazovor bo‘ldi. Abu Ali ibn Sino mashhur murabbiy sifatida Abu Ubayd Jurjoniy, Umar Isfahoniy, Muhammad Sheroziy, Ahmad Ma‘suriy, mashhur Ozarbayjon mutafakkiri Baxmanyor ibn Marzbon, Yusuf Iloqiy, ajoyib olim va shoir Umar Hayyom kabi shogirdlarini tarbiyaladi. Uyg‘onish davri miniatyura va suratlarida ibn Sino mashhur qadimgi yunon olimlari Aristotel, Galen, Gippokrat, Ptolemey, Evklid bilan bir qatorda tasvirlangan. O‘simliklarning birinchi ilmiy tasnifini yaratgan tabiatshunos Karl Lingney doimo yashil bo‘lib turuvchi bir o‘simlikni ibn Sino sharafiga «Avitseniya» deb atadi. Ibn Sino asarlari Ovro‘poda XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilina boshladi. «Tib qonunlari» asarining o‘zi lotinchada 30 martadan ortiq nashr qilindi. «Kitob ush-shifo»ning ko‘p bo‘limlari, mantiq, musiqa, erning tuzilishi, geologik jarayonlar, metafizikaga oid qismlari ham lotinchada nashr etildi. So‘nggi ilmiy tadqiqotlar ibn Sinoning Sharq adabiyotiga ham ta‘sir ko‘rsatganligini, chuqur falsafiy mazmuni ifodalovchi ruboiy va falsafiy qissalar janrining taraqqiyotiga turtki berganligini ko‘rsatadi. Ibn Sino xalq orasida shu darajada hurmatga sazovor bo‘ldiki, u folklor qahramoniga aylanib ketdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi // “Xalq so‘zi”, 2020 yil 30 dekabr.
2. Fayzixojaeva D.Abu Nasr Forobiy va Ibn Sino mantiqiy isbotlash haqida.-Toshkent, 2013.
3. Masharipova G.K. Xorazm Ma‘mun Akademiyasi allomalari tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-falsafiy

va ma'naviy merosining ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2019. - 364 b.

4. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sino ilmiy-falsafiy va ma'naviy merosining jamiyat hayotidagi o'rni. Monografiya. – Toshkent, Navro'z nashriyoti, 2020. – 144 b.

5. Masharipova G.K. O'rta asrning buyuk kashfiyotlari - xorazmlik matematiklarining ilmfan taraqqiyotiga qo'shgan hissalar. Monografiya. - Toshkent: Navro'z nashriyoti, 2021. – 210 b.

6. Masharipova G.K. The Role Of The Development Of Civilization Of Natural Scientific, Socio-Philosophical And Spiritual Information Of Scientists Of The Khorezm Mamun Academy. Monography. - Taameer Publications LLC (Michigan, USA/ Hyderabad, India), 2024. - 242 p.

7. Masharipova G.K. Xorazm Ma'mun akademiyasi allomalari tadqiqot manbalarining asosiy yo'nalishlari. Xorazm Ma'mun Akademiyasi Axborotnomasi. 2024-11/3. - B. 69-72. <http://mamun.uz/uz/page/56>.

8. Masharipova G.K. Sharq Aristotelizmi, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino qarashlari. Tamaddun nuri jurnali. 2024 yil dekabr soni. - B. 158-161. <https://doi.org/10.69691/q3ep8x11>.

9. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sinoning ontologik ta'limotida neoplatonik unsurlar va axloqiy qarashlarning insonparvarlik mohiyati. Falsafa va huquq jurnali. 2024/3. – 20-25-b. <https://nuu.uz/falsafa-va-huquq-jurnali/>

10. Masharipova G.K. Abu Ali ibn Sinoning borliq va bilish haqidagi falsafiy qarashlari. International Scientific Journal Of Biruni ISSN (E) 2181-2993 vol. 3, issue 2. oct. (2024). B. 72-80. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-ali-ibn-sinoning-borliq-va-bilish-haqidagi-falsafiy-qarashlari>

11. Gartz J. De interpretibus et explanatoribus Euclidis arabicis. - Halae 1823; Klamroth M. Veber den arabischen Euklid. Zeitschr. d. Deutsch Morgenland. Ges.. Bd 35. 1881. P. 270-326;

12. Steinsneider M. Euklid bei Arabern. Eine bibliographische Studie. "Zeitschr. fur Math. u. Phys.". Bd 31. 1886. – P. 81-110;

13. Steinschneider M. Die arabischen Ubersetzungen aus dem Griechischen. Zweiter Abschnitt. Mathematik/"Zeitschr. d. Deutsch. Morgenland. Ges.". Bd. 50. 1896. – P. 161-219; P. 337-417;

14. Steinschneider M. Die arabischen Bearbeiter des Almagest/"Bibl. math.", F. 2, b. 6, 1892.

15. Tolstov S.P. Beruniy va uning zamoni. Qarang: "Beruniy - o'rta asrning buyuk olimi" (Maqolalar to'plami). - Toshkent 1960, 16-b.

16. Ibn Abi Usaybia. Uyun al-anbo fi tabaqot al-atibbo. - Qohira. 1882. II juz', 4-b.

17. Завадовский Ю.Н. Материалы для био-библиографии Абу Али ибн Сины. - "Известия АН. Тадж.ССР. отд. общ. наук". Вып. 2. 1958. - с. 58.

18. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, ashyo raqami 9042, 174b-varaq.

19. SVR, I, Toshkent, 1952, 299-300-bb; 686-689-tavsiflar

20. Muhammad Tohir ibn Abu-l-Qosim. Ajoyib at-tabaqot, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, ashyo raqami 9042, 175a-varaq.

21. Sharifjon mahdum Sadri Ziyo. Tazkirai shuaro'i mutaqqaddimiyn va salotin, O'zR FA ShI fondi, ashyo raqami 2193/X, 272a-varaq.

AXBOROTLARNI LOIYHAVIY TIZIMINI AMALGA OSHIRISH USULLARI**Shukurov Akmal**

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti

Axborot texnologiyalari kafedrası

dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Talabalarining o'quv faoliyatini tashkil etishda loyihaviy yondashuv evristik jarayon sifatida yangi usullar va harakatlar manbai bo'lib, yangi usul va uslublarni to'playdi, takomillashtiradi va qo'llaydi, ya'ni loyihalash o'rganish jarayonida ijodkorlikning namoyon bo'lishini boshlab beradi.

Kalit so'zlar: OTM, axborot, kommunikatsiya, texnologiya, gipermatn, interfaol, o'quv, yondashuv, o'qitish vositalari, motivatsion, tashkiliy, tadqiqot, moslashuvchanlik, konstruktiv, loyihalash.

Annotatsiya In the organization of students' educational activities, the project approach as a heuristic process is a source of new methods and actions, collects, improves and applies new methods and techniques, that is, design initiates the manifestation of creativity in the learning process.

Key words: HEI, Information, Communication, Technology, hypertext, interactive, training, approach, teaching tools, motivational, organizational, research, flexibility, constructive, design.

KIRISH. Muhandislik oliy ta'limida tayanch bilimlarni egallash tizimni shakllantiruvchi o'quv fanlari atrofida jamlanishi kerak. Muhandislar uchun bu nazariy va texnik mexanika, shu jumladan materiallar qarshiligi – NTM hisoblanadi. NTM tizimni tashkil etuvchi mohiyatidan kelib chiqib, tayanch o'quv fanlarini o'qitishda loyihaviy-axborot yondashuvini muvaffaqiyatli amalga oshirishning uslubiy shartlarini aniqlaymiz[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI. O'quv kursining illyustrativ bazasini kengaytirish vositasi sifatida kompyuterdan foydalanish usuli. Bu yerda tayyor ko'rgazmali dasturlardan foydalanishni nazarda tutiladi: geometrik obyektlarni ham statik, ham dinamikada ko'rsatish. Shubhasiz, bu usul И.Я. Лернер va М.Н. Скаткин tomonidan kiritilgan tushuntirish-illyustrativ usullar guruhiga kiradi. Н.И.Пак o'z tadqiqotida ko'rgazmali misollarni ko'rsatish quyidagi holatlarda ayniqsa maqsadga muvofiqligini ta'kidlaydi:

- ko'rgazmali misol bevosita o'rganish obyekti bo'lib xizmat qilganda, bunda talabalar kuzatish jarayonida modellarni bevosita ko'rishda idrok etish orqali ko'rinadigan shakllar, xususiyatlar va munosabatlar to'g'risida bilim oladilar;

- ko'rgazmali misol o'qituvchiga o'rganilayotgan hodisa yoki jarayonning xarakterli xususiyatlarini, ichki aloqalarini og'zaki talqin qilishda yordam sifatida xizmat qilganda;

- ko'rgazmali misol talabalarga hali noma'lum bo'lgan hodisalar va aloqalar haqidagi bayonning boshlang'ich nuqtasi bo'lib xizmat qilganda [1, 2].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Misollarni ko'rsatish vositasi sifatida kompyuter bir qator afzalliklarga ega:

- obyektlarni ekranda individual kuzatish ushbu obyekttni boshqarish imkonini beradi, bu esa mustaqil ta'lim xarakterini oladi;

- ko'p marta takrorlash, maqbul sur'atda ishlash imkonini beradi;

- kompyuterda ko'rgazmali namoyishlar interfaol (suhbatli) va modellashtiruvchi bo'lib hisoblanadi.

Masalan, AQSH, Takoma (Vashington shtati), 1940 yil. Uzunligi 855 m bo'lgan ko'prik (o'sha yillardagi uzunligi bo'yicha dunyoda uchinchi o'rinda) foydalanishga topshirilganidan 6 oy o'tib qulab tushgan. Mazkur muammo nazariy mexikaning muammosidir. Buning asosiy sababi shundaki, ko'prik shamol tezligiga juda sezgir bo'ladi, uning mustahkamligini hisoblashda esa dinamik komponentlar to'g'ri hisobga olinmagan. Ushbu hodisani kompyuter ekranida ko'rish talabalarining diqqatini bir qator masalalarga qaratish imkonini beradi.

Mexikaning vazifasi amaliy fanlarga, masalan, muhandislarga, texnik masalalarni yechish uchun matematik apparat berish ekanligi vizual tarzda tushuniladi. Hodisani noto'g'ri modeli yoki xato yechim halokatli oqibatlariga olib kelishi mumkin va olib keladi ham.

Talabalarining algoritmik madaniyatini shakllantirishda kompyuterdan foydalanish usuli. Oliy ta'limdagi aksariyat fanlarni o'rganishda algoritmlar o'quv masalalarini bajarish va uyushgan bilishning optimal yo'nalishi uchun zarur uslubiy vositadir[2]. Algoritmlar talabalarda fikrlashning aniq uslubini shakllantiradi. Tayyor algoritmlar bilan ishlash reproduktiv usullarga tegishlidir. Bizning tizimimizda – bu namunaviy masalalarni yechish uchun bilim olish va o'rganish jarayonidir.

Katta hajmdagi arifmetik amallarni talab qiladigan masalalarni kompyuter yordamida yechish usuli. Deformatsiyalanuvchi qattiq jism mexikasining asosiy vazifalari sifatida mustahkamlik, bikirlik bikirlik va barqarorlik uchun muhandislik hisoblarida talabalar katta hajmdagi hisoblash ishlarini bajarib, bunda mazkur hisob-kitoblarni ma'lum bir sonli natijaga olib kelish muhimdir. Yechimning eng muhim jihati bo'lib olingan natijaning ishonchliligi hisoblanadi. Ushbu hisob-kitoblarda ishning "ijodiy" va "bir xil" qismlari ajralib turadi. "Ijodiy" qismni bajarish talabalaridan muammoni fundamental bilimlar asosida tahlil qilishni hamda masalani yechish usullari va dasturni tanlashni talab qiladi. "Bir xil" qism – bu yechimning o'zi bo'lib, u ko'p hajmdagi takroriy hisob-kitoblarni o'z ichiga oladi (funksiyalar jadvalini tuzish, katta tenglamalar tizimlarini yechish va boshq.). To'g'ri bajarilgan tahlilda (ijodiy komponent bilan amalga oshirilgan) barcha "bir xil" hisob-kitoblar kompyuterga beriladi.

Tajriba o'tkazish va modellashtirish vositasi sifatida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish usuli. Laboratoriya ishlarining vizualizatsiyasi haqiqiy ishning o'rnini bosmaydi, balki uni to'ldiradi, takroriy tekshirish, tajriba parametrlarini o'zgartirish imkonini beradi. Bu sodir bo'layotgan hodisalarning fizikaviy mohiyati haqida, mustahkamlik, bikirlik va barqarorlik hisob-kitoblariga kiradigan parametrlar noto'g'ri baholanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan oqibatlar haqida aniq tasavvurga ega bo'lishga imkon beradi. Modellashtirish ko'rgazmali modelda ham qo'llaniladi.

Loyiha usuli. "Loyiha" atamasi lotincha "projectus" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "oldinga tashlangan" degan ma'noni anglatadi. Loyihalash - loyiha tuzish, kelajakda biror narsa qilishni taklif qilish, faoliyat rejasini belgilash demakdir. Talabalarining o'quv-bilish faoliyati bilan bog'liq holda, biz loyihalashni yoki loyihaviy faoliyatni rejalashtirish va modellashtirish bilan bog'liq bo'lgan, har qanday o'quv loyihalarini yaratishga qaratilgan, shuningdek, nazariy va empirik darajalarda turli xil o'quv masalalarini yechish uchun foydalaniladigan samarali faoliyat turi sifatida belgilaymiz.

Loyiha metodi jahondagi eng ommabop o'qitish texnologiyalaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki u nazariy bilimlarni va ularni muayyan muammolarni hal qilishda amaliy qo'llashni oqilona

uyg'unlashtirish imkonini beradi. "Men o'rgangan hamma narsa menga nima uchun kerakligini, bu bilimlarni qayerda va qanday qo'llashim mumkinligini bilaman" – bu loyiha usulini zamonaviy tushunishning asosiy tezisi bo'lib, u akademik bilimlar va pragmatik ko'nikmalar o'rtasida oqilona muvozanatni topishga intilayotgan ko'plab ta'lim tizimlarini jalb qiladi [3]. *O'quv loyihalari izlanish-tadqiqot o'qitish usullariga asoslanadi.*

Loyihalar bilan ishlash oliy ta'lim tizimida alohida o'rin tutib, talabaga an'anaviy o'qitish usullari bilan erishilmagan bilimlarni egallash imkonini beradi. Buni amalga oshirib bo'ladi, chunki talabalar o'zlari tanlovni qilishadi va tashabbusni o'z qo'llariga olishadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, yaxshi loyiha: amaliy ahamiyatga ega bo'lishi; talabalarni mustaqil tadqiqot ishlariga jalb etishi; loyiha ustida ishlash jarayonida ham, uning tugatilishida ham bir xil darajada oldindan aytib bo'lmaydigan bo'lishi; ish yo'nalishida va uni bajarish tezligida moslashuvchan bo'lishi; dolzarb muammolarni hal qilish imkoniyatini nazarda tutishi; talabaga o'z qobiliyatiga mos ravishda o'qish imkoniyatini berishi; kengroq miqyosdagi muammolarni hal qilishda talabalarning qobiliyatlarini namoyon etishga ko'maklashishi; talabalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni rivojlantirishi kerak. Loyiha usuli talabalarning tanqidiy va ijodiy tafakkurini, bilish ko'nikmalarini rivojlantirishga, o'z bilimlarini mustaqil ravishda loyihalashga hamda axborot makonida yo'nalish topishga asoslangan.

Loyiha usuli didaktik muammolarni vazifalarni bajaradi: mustaqil fikrlashga o'rgatadi; turli sohalaridagi bilimlardan foydalangan holda izlash, topish va muammolarni hal qilishga o'rgatadi; fanning turli sohalaridan sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatish qobiliyatini beradi; yechimning turli variantlari natijalari va ehtimolli oqibatlarini prognoz qilish imkonini beradi.

Loyihaviy-axborot yondashuvi sharoitida muhandislik OTM talabalarini o'qitishning *uslubiy tizimi* o'qitish usullarining ko'p jihatlarini integratsiyalaydi:

- interfaol rejimda matn, grafika, video va audio, musiqadan bir vaqtning o'zida foydalanadigan multimedia asosidagi interfaol o'qitish tizimlari;

- matn va grafik tasvirning o'ziga xos rasmiylashtirilishi ko'rinishida taqdim etilgan giperhavolalar bo'ylab harakatlanish imkoniyatini beradigan gipermatnli tizimlar. Kompyuter ekranida bir vaqtning o'zida bir nechta giperhavolalar bo'lishi mumkin va ularning har biri o'zining navigatsiya marshrutini belgilaydi. Gipermatnli tizimda foydalanuvchi uzellar tarmog'i bo'ylab harakatlanib, ularning mazmuni kompyuter ekranida aks ettiriladi;

O'qitish vositalari. O'qitish vositalari deganda biz o'quv axboroti manbasi hamda o'quv materialini mazmunini o'zlashtirish, rivojlantirish va tarbiyalash instrumentlari (vositalari) bo'lib xizmat qiladigan obyektlar va jarayonlarni (moddiy va nomoddiy) tushunamiz [4]. O'qitish vositalarining ikki guruhi ajratib ko'rsatiladi – axborot manbalari va o'quv materialini o'zlashtirish instrumentlari.

O'qitish mazmuni darajalariga muvofiq, o'quv fani darajasida hamda fanning tashqi yoki ichki modulini, yoki fan mavzusini amalga oshirish darajasidagi o'qitish vositalari tizimi haqida gapirishimiz mumkin. O'qitish vositalari tizimi deganda ularning uslubiy muammoni ma'lum darajada hal qilish uchun zarur va yetarli bo'lgan majmuani tushunamiz.

Uslubiy tizimlarda o'qitish vositalari, eng avvalo, maqsad va mazmunga xizmat qiladi, o'qitish usullari va shakllariga mos keladi.

AKT vositalarining paydo bo'lishi bilan ilgari erishish qiyin bo'lgan didaktik maqsadlarni qo'yish mumkin bo'ldi:

- axborot vositalari (belgili tizimlar, darsliklar va o'quv qo'llanmalari), didaktik materiallar va vositalar, o'quv maqsadlari uchun dasturiy vositalar;

- elektron o'quv-uslubiy majmualar, o'qitishning texnik vositalari (audiovizual vositalar, kompyuter, telekommunikatsiya vositalari, video-kompyuter tizimlari, multimedia).

Har qanday fanni o'qitishda elektron o'quv qo'llanmalar va darsliklar alohida o'rin tutadi. Gipermatn ko'rinishida tashkil etilganda ular an'anaviy darsliklarga xos bo'lgan cheklovlarni yengib o'tib, mazmun birliklari o'rtasida aloqalar tizimini yaratish orqali mazmunning tuzilishini ochib berishadi. Elektron darslik o'qituvchi va talabalar tomonidan modifikatsiyalanishi mumkin, bu esa uni tegishli mazmun elementlari bilan to'ldirish hamda eskirgan ma'lumotlarni o'chirish imkonini beradi.

O'qitish vositalari, shu jumladan AKT asosida ishlaydigan vositalar o'quv-uslubiy materiallar (darsliklar, o'quv qo'llanmalar, uslubiy qo'llanmalar, o'qituvchilar uchun tavsiyalar) bilan birgalikda yaxlit tizimni tashkil etib, mazkur tizimning samaradorligi ushbu o'qitish vositalari qo'llaniladigan sharoitlar (o'quv vaziyati, pedagog malakasi, talabalar auditoriyasi xususiyatlari va hok.) hamda funksional imkoniyatlarning qo'yilgan vazifalarga muvofiqligi bilan belgilanadi.

O'qitish vositalari tizimini tanlashni uning samaradorligini ta'minlaydigan algoritmik ko'rsatmalar asosida, hamda dasturiy-uslubiy ta'minotni yaratish metodikasi (Роберт И.В.) asosida quyidagi sxema bo'yicha tanlash maqsadga muvofiqdir:

- joriy faoliyat maqsadlarini muayyanlashtirish;
- o'qitish vositasi yechimga yo'naltirilgan uslubiy vazifani shakllantirish;
- o'qitish fazalarini aniqlashtirish;
- o'qitish tashkiliy shaklini aniqlashtirish;
- belgilangan maqsadlar, auditoriya xususiyatlari va o'qitish mazmuniga muvofiq ma'lumotlar bazasidan o'quv-uslubiy vositalarni tanlash;
- ushbu vositadan foydalanishning uslubiy ta'minotini ishlab chiqish.

O'quv jarayonini telekommunikatsiya muhitidan foydalangan holda kompyuter sinfida tashkil etish talabalarning ehtiyojlarini birinchi o'ringa chiqarish, o'qitishni maksimal darajada individuallashtirish va tabaqalashtirishga yordam berishi isbotlangan (Панюкова С.В., Роберт И.В., Гусев В.А. va boshq.) [5, 6].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. *O'qitish vositalari.* O'qitishning tashkiliy shakllari – bu ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchilar va talabalar o'rtasida bevosita va bilvosita pedagogik muloqot variantlaridir. OTM da o'qituvchilarning aaliy faoliyatini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, talabalar ta'lim maqsadlarini o'zlarining o'quv imkoniyatlarini hisobga olgan holda shakllantirishlari uchun pedagog shart-sharoitlarini yaratishi muhimdir.

Bunday o'tishni amalga oshirish vositalari bo'lib o'qitishning faol usullari (muammoli ma'ruzalar, ish va rolli o'yinlar, vaziyatli topshiriqlar, ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriya ishlari, kurs loyihalari, maslahatlar, inovlar va hok.) xizmat qiladi.

Zamonaviy didaktikada o'qitishning tashkiliy shakli tushunchasini talqin qilishga bir nechta yondashuv mavjud. Хамов Г. Г. [5] o'quv ishining har qanday shaklini talabaning bilish va amaliy faolligini rag'batlantirishga va rivojlantirishga qaratilgan boshqariladigan vaziyatlarning zanjiri sifatida ko'rsatishni taklif qiladi.

OTM da talabalarni o'qitish uchun 1.1-jadvalda keltirilgan har xil turdagi an'anaviy o'qitish va nazorat shakllari qo'llaniladi.

1.1-jadval.

O'quv jarayonini tashkil qilish shakllari

O'qitish shakllari		Nazorat shakllari	
Asosan nazariy tayyorgarlikka qaratilgan	Asosan amaliy tayyorgarlikka qaratilgan	An'anaviy	Innovatsion
• Ma'ruza • Seminar • Laboratoriya ishi • Nazorat qilinadigan mustaqil ish • Auditoriyadan tashqari mustaqil ish • Anjuman • Maslahat	• Amaliy mashg'ulot • RGZ bajarish • Referatlarni tayyorlash • Amaliyotning barcha turlari • Loyiha faoliyati	• Nazorat ishi • Individual suhbat • RGZ himoyasi; Loyiha himoyasi; • Kollokvium • Sinov • O'tkazish va semestr imtihonlari	• Test olish • Reyting • Integrativ o'quv kursi bo'yicha kompleks imtihon

Ma'ruza – o'quv jarayonining o'zagi, shakllangan o'quv didaktik siklining asosiy bo'g'inidir. U tahsil olishga sur'at beradi, bayonotning dasturi va tartibini taklif qiladi. Uning maqsadi – talabalarning o'quv materialini keyinchalik o'zlashtirishi uchun asos yaratish [6].

XULOSA VA TAKLIFLAR. Axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish o'qitish samaradorligini sezilarli oshirish, shuningdek, jamiyatni axborotlashtirish sharoitida mutaxassislarining bo'lajak faoliyatining muhim funksional komponentlarini shakllantirishga ta'sir qilish imkonini beradi.

Talabalarni fundamental fanlar bo'yicha kasbiy o'qitish tuzilmasida quyidagi komponentlarni ajratib ko'rsatamiz:

- *motivatsion* – kasbiy vazifalarni bajarish uchun vositalar, usullar va axborot texnologiyalaridan foydalanish zaruratini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalaridan foydalangan holda uzluksiz mustaqil ta'lim zaruratini, kibernetik yondashuv asosida kasbiy va ilmiy-tadqiqot faoliyatini optimallashtirishga intilishni, zamonaviy sharoitlarda o'z-o'zini ro'yobga chiqarish ehtiyojini o'z ichiga oladi;

- *tashkiliy* – axborot muhiti sharoitida o'z bilish faoliyatini tashkil etish qobiliyati bilan ifodalanadi;

- *tadqiqot* – kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan axborotni izlash va tanlash maqsadida AKT dan foydalanish qobiliyatini, kompyuter texnologiyalari orqali malakali izlashning axborot komponentini o'zgartirish qobiliyatini, tadqiqot ishi davomida olingan axborotni to'g'ri tahlil qilishni o'z ichiga oladi;

- *moslashuvchanlik* – mavjud vositalar va texnologiyalarni bunday instrumentariy yordamida hal qilinadigan vazifalar sinfidan muayyan vazifaga moslashtirish qobiliyatini, foydalanishning salbiy yoki yetarli bo'lmagan natijasida kompyuter texnologiyasini yoki undagi vositalarni tuzatish qobiliyatini o'z ichiga oladi;

- *konstruktiv* – o'z loyihasini ishlab chiqish, loyihani bajarish bosqichida uni boshqarish maqsadlarida tayanch axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish qobiliyatini, tashqi dunyo to'g'risida o'z tasavvurini shakllantirish qobiliyatini, kasbiy fan sohasida modellashtirishni amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi;

- *loyihalash* – AKT vositalaridan foydalangan holda kasbiy vazifani bajarish uchun texnologik jarayonni loyihalash qobiliyatini, loyihani amalga oshirishni boshlashdan oldin axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini baholash, ularning tanlovi va imkoniyatlarini asoslash qobiliyatini o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.

2. Богомаз, И.В., Михайленко Л.П., Кухтецкий С. В., Компьютерный учебник по Т М «Статика» (учебное пособие CD-R -Электронный ресурс) Красноярск, КрасГАСА, /Statika/ НТМ, 1998.

3. Shukurov Akmal Uktamovich, "Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach". American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.

4. Akmal Shukurov, "Texnika ixtisosliklari ta'limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o'qitishning zamonaviy metodlari". "Ta'lim, fan va innovatsiya". ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.

5. Shukurov Akmal Uktamovich, " Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information". International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.

6. Shukurov A. U, "Texnika ixtisosliklari otmida loyihali-axborot ta'lim tizimni shakllantirish". "Ta'limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash afzalliklari, muammolari va yechimlari". Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.

7. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Урганч, 2021. 29-35. <http://khorezmscience.uz>

8. A.Shukurov. Its features and use in the educational process of web-technologies Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические, 2021. <https://www.internauka.org/>

9. Uktamovich, Shukurov Akmal, and Nekboyev Xurshid Xoliyorovich. "INCREASE IN ENERGY EFFICIENCY AND DATA CENTER EFFICIENCY WHEN SWITCHING TO CLOUD COMPUTING." *Intent Research Scientific Journal* 2.12 (2023): 100-105.

10. Razzoqovich, T. S., and S. A. Uktamovich. "IMPROVING THE LEARNING PROCESS AND INFORMATION LEARNING SPACE USING GOOGLE'S CLOUD SERVICES International conference on multidisciplinary research and innovativ." (2021).

11. Shukurov Akmal Uktamovich, "Formation of criteria for choosing the content of the teaching methodological system from the point of view of the project-information approach" *European International Journal of Pedagogics* 2751-000X: Vol. 5 No. 02 (2025): 80-84 p.

TARBIYA DARSLARIDA TA'LIM JARAYONINI TASHKIL ETISHDA SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM

Radjabova Gulnoza Bahromovna

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining qo'llanishi va uning samaradorligi tahlil qilinadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlash, axloqiy qadriyatlarini anglash va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada zamonaviy pedagogik yondashuvlar, interfaol metodlar va innovatsion texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini tashkil etishning uslubiy jihatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlarini tarbiya darslarida samarali qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, tarbiya darslari, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, innovatsion ta'lim, axloqiy tarbiya, ijtimoiy mas'uliyat, mustaqil fikrlash, o'quvchi markazli yondashuv, ta'lim samaradorligi.

Annotation. The article analyzes the use of person-oriented educational technologies in educational lessons and their effectiveness. Person-oriented education plays an important role in the formation of independent thinking, understanding of moral values, and social responsibility of students. The article highlights the methodological aspects of organizing the educational process based on modern pedagogical approaches, interactive methods, and innovative technologies. The results of the study are aimed at developing recommendations for the effective use of person-oriented educational methods in educational lessons.

Key words: Person-oriented education, educational lessons, pedagogical technologies, interactive methods, innovative education, moral education, social responsibility, independent thinking, student-centered approach, educational effectiveness.

KIRISH Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchilarning individualligini inobatga olish, ularning qiziqish va ehtiyojlarini qondirish orqali ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etishga qaratilgan [1]. Ushbu yondashuv pedagogik jarayonda o'quvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantirish, mustaqil fikrlash va o'z qarashlarini shakllantirishga yordam beradi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim pedagogik jarayonning markazida o'quvchi shaxsini qo'yish orqali, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, o'qitish strategiyalarini moslashtirishga qaratilgan [3]. Xususan, tarbiya darslarida bu yondashuv axloqiy-me'yoriy qadriyatlarini chuqurroq anglash, ijtimoiy mas'uliyat hissini shakllantirish va o'z hayotiy yo'nalishini belgilash imkonini beradi [4].

Bugungi kunda pedagogika fanida shaxsga yo'naltirilgan ta'limning turli metodlari ishlab chiqilgan bo'lib, ularga interfaol mashg'ulotlar, loyiha asosida o'qitish, reflektiv tahlil va rolli o'yinlar misol bo'la oladi. Bu metodlar nafaqat bilim olish jarayonini qiziqarli qiladi, balki o'quvchilarning tanqidiy fikrlash va muammolarni mustaqil hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi [2]. Shu sababli, tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni samarali joriy

etish uchun o'qituvchilar o'quvchilarning ehtiyojlari, qobiliyatlari va qiziqishlarini inobatga olib, mos ta'lim metodlarini tanlashlari lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim kontseptsiyasi pedagogika fanida keng o'rganilgan bo'lib, bu yondashuvning mohiyati va uning o'quvchilar rivojlanishiga ta'siri bir qancha tadqiqotchilar tomonidan izchil tahlil qilingan.

G.N.Axunova, L.V.Golish hamda D.M.Fayzullaeva "**Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish**" asarida ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun pedagogik texnologiyalarning o'rni va ularni shaxsga yo'naltirish tamoyillari haqida fikr yuritiladi. Mualliflar pedagogik jarayonda individual yondashuvning ahamiyatini ko'rsatib, uning o'quvchilarning qobiliyat va ehtiyojlarini inobatga olishga qaratilganligini ta'kidlaydilar.

K.Reich "**Konstruktivistik didaktika**" nomli ilmiy ishida konstruktiv yondashuv orqali shaxsga yo'naltirilgan ta'limning didaktik tamoyillarini tushuntiradi. Uning fikricha, o'quvchilarning faol ishtiroki va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish muhim bo'lib, bunda o'qituvchi ko'proq yo'naltiruvchi va fasilitator rolini bajarishi lozim.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha ilmiy adabiyotlar orasida shaxsga yo'naltirilgan ta'limning amaliyotga joriy etish bo'yicha tadqiqotlar ham alohida ahamiyatga ega.

N.Indiaminov "**Ta'lim samaradorligini oshirishda shaxsga yo'naltirilgan ta'lim**" nomli asarida ushbu yondashuvni amaliyotda qo'llash bo'yicha tajribalar va innovatsion ta'lim texnologiyalari haqida ma'lumot beriladi. Mualliflar ta'lim samaradorligini oshirish uchun individual yondashuv, moslashtirilgan o'qitish strategiyalari va interfaol usullar muhimligini ta'kidlaydilar.

N.X.Avliyakov "**Zamonaviy o'qitish texnologiyalari**" nomli o'quv qo'llanmasida pedagogik texnologiyalarning shaxsga yo'naltirilgan o'qitishdagi o'rni va samaradorligi haqida so'z yuritiladi. Unda zamonaviy texnologiyalar asosida o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda darslarni tashkil etish usullari yoritilgan.

N.A.Valixanova "**Tarbiya darslarini tashkil etish**" asarida esa aynan tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning ahamiyati, uning o'quvchilarning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'siri yoritiladi. Muallifning fikriga ko'ra, tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirish bilan birga, ularning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi.

N. Sayidaxmedov "**Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi**" asarida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining an'anaviy pedagogik yondashuvlardan farqi, uning afzalliklari va kamchiliklari haqida batafsil tahlil berilgan.

N.A. Valixanova "**Qadriyatlarining o'qituvchi faoliyatidagi kasbiy va shaxsiy rivojlanishdagi roli va o'rni**" nomli maqolasida o'qituvchining shaxsga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etishdagi o'rni va uning kasbiy rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Muallif shaxsga yo'naltirilgan metodlarni qo'llagan holda o'qituvchilarning innovatsion faoliyat yuritishi va dars jarayonini o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyatlari haqida fikr yuritadi.

F.Kestle "**Einführung in die Didaktik des Geographieunterrichts**" asarida didaktik tamoyillar orqali shaxsga yo'naltirilgan ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi. Ushbu tadqiqot shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning turli fanlarga, shu jumladan, tarbiya darslariga tatbiq etilishi mumkinligini ko'rsatadi.

N.A. Valixanova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni qo'llash orqali o'quvchilarning motivatsiyasi ortadi, axloqiy qadriyatlar chuqurroq anglanadi va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari rivojlanadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim o'quvchilarning o'z qobiliyatlarini maksimal darajada rivojlantirishga, ta'lim samaradorligini oshirishga va ularning ijtimoiy faolligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda bu yondashuvning nazariy asoslari, amaliy jihatlari va tarbiya darslarida qo'llanishi bo'yicha turli qarashlar yoritilgan. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va innovatsion yondashuvlar orqali shaxsga yo'naltirilgan ta'limni yanada takomillashtirish imkoniyatlari mavjud.

Kelgusida bu yo'nalishda eksperimental tadqiqotlar olib borish, ilg'or xalqaro tajribalarni o'rganish va pedagoglarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan ta'limni yanada samarali joriy etish uchun metodik qo'llanmalar va didaktik materiallarni ishlab chiqish lozim.

TADDIQOT METODOLOGIYASI Ushbu maqola shaxsga yo'naltirilgan ta'lim nazariyasi va amaliyotiga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ta'lim texnologiyalarini taqqoslash hamda empirik tadqiqot natijalariga asoslanadi. Shu bilan birga, konstruktivistik didaktika yondashuvi asosida ta'lim jarayonini loyihalash metodlari ko'rib chiqildi [6].

NATIJARLAR VA MUHOKAMA Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarining tarbiya darslarida qo'llanishi ta'lim jarayonini faqat bilim berish emas, balki o'quvchilarning hayotiy tajribalarini shakllantirish, ularni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlash va axloqiy qadriyatlarni o'zlashtirishlariga ko'mak beruvchi tizim sifatida namoyon bo'lishiga imkon yaratadi. Ushbu texnologiyalar har bir o'quvchining shaxsiy ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning rivojlanishiga xizmat qiladi.

An'anaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi asosan tayyor bilimlarni yetkazib beruvchi bo'lsa, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarida esa o'quvchilar bilimni mustaqil o'zlashtirish jarayonida faol ishtirok etadi.

O'quvchilar tayyor bilimlarni qabul qilish o'rniga o'z fikrlarini shakllantirish va asoslashni o'rganadilar. Masalan, tarbiya darslarida muammoli savollar berish yoki rolli o'yinlar orqali o'quvchilar hayotiy qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradilar.

Shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalar yordamida o'quvchilar turli axloqiy vaziyatlarni tahlil qilish orqali haqiqat, halollik, odob, insonparvarlik kabi qadriyatlarni chuqur anglaydilar. Masalan, "Vijdon sudi" metodidan foydalangan holda o'quvchilar ma'lum bir axloqiy muammoga turli nuqtai nazardan yondashib, o'z xulosalarini chiqaradilar.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim faqat o'quvchining shaxsiy rivojlanishini emas, balki uning jamiyat oldidagi mas'uliyatini ham oshiradi. Tarbiya darslarida loyihaviy ta'lim texnologiyalari qo'llanilib, ijtimoiy mavzularda loyiha ishlari bajarish o'quvchilarga atrof-muhitga, jamiyatga bo'lgan mas'uliyatini chuqur anglash imkonini beradi.

Ushbu texnologiyalar an'anaviy yondashuvlarga nisbatan samaraliroq, chunki ular o'quvchilarni passiv tinglovchilar emas, balki faol ishtirokchilar sifatida jalb qiladi. Natijada o'quvchilar darslarda faollashib, o'z hayotiy tajribalarini orttiradi va kelajakdagi ijtimoiy rollarga tayyorlanadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv orqali ta'lim jarayoni yanada qiziqarli, interfaol va samarali bo'lib, o'quvchilar shaxsiy ehtiyojlariga mos keluvchi bilim va ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'quvchilar o'z ehtiyojlariga mos holda bilim olish imkoniyatiga ega bo'lib, ta'lim jarayonida faol ishtirok etadi [3]. Shaxsga yo'naltirilgan metodlar orqali o'quvchilar mustaqil fikrlashga va muammolarni hal qilishga o'rganadi.

Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish darslarni jonli va samarali o'tishga yordam beradi [2]. Loyiha asosida o'qitish, rolli o'yinlar, muammoli ta'lim metodlari o'quvchilarning qiziqishini oshirib, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilarning faol ishtiroki ta'minlanib, ular o'z bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol usullar, xususan, guruhli muhokamalar, debatlar va amaliy mashg'ulotlar, o'quvchilarning ijodiy tafakkurini shakllantirishga, hamkorlikda ishlash va muloqot qilish ko'nikmalarini mustahkamlashga imkon beradi. Ushbu yondashuv natijasida ta'lim jarayoni yanada samarali va natijador bo'lishi bilan birga, o'quvchilarning motivatsiyasi ham ortadi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni qo'llaydigan o'qituvchilar o'z metodik mahoratini rivojlantirishga intiladi. Bu esa ularning ta'lim jarayonida o'z o'rnini mustahkamlashga yordam beradi [4]. Bundan tashqari, ushbu yondashuv o'qituvchilarning o'quvchilarga individual yondashish ko'nikmalarini rivojlantirishga, dars jarayonini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. O'qituvchilar pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirishga moyil bo'lib, doimiy o'z-o'zini rivojlantirish jarayonida bo'ladilar. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida interfaol usullar va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini yanada mustahkamlashga va ularning o'quvchilar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi.

Tarbiya darslarida shaxsga yo'naltirilgan ta'limning qo'llanishi o'quvchilarda hamkorlik, mas'uliyat, axloqiy qadriyatlarni chuqurroq anglash kabi ko'nikmalarni shakllantiradi [4]. Bunday yondashuv natijasida o'quvchilar jamiyatdagi o'z o'rnini yaxshiroq tushunadi, jamoaviy ishlash, kelishuvga erishish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bundan tashqari, o'quvchilar axloqiy qadriyatlarni anglash orqali o'z shaxsiy fazilatlarini takomillashtirishga harakat qiladilar. Ushbu jarayon ular orasida hurmat, empatiya va madaniy xabardorlikni oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, turli ijtimoiy faoliyat va amaliy mashg'ulotlar orqali ular real hayotiy vaziyatlarda ijtimoiy mas'uliyatni his qiladilar va ijobiy ijtimoiy tajribaga ega bo'ladilar.

O'quvchilar o'z qiziqishlariga mos ta'lim olish orqali dars jarayoniga ko'proq jalb qilinadi va ularda mustaqil o'rganish ko'nikmalari shakllanadi. Ta'lim jarayonida individual yondashuv qo'llanilishi o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Shaxsga yo'naltirilgan metodlar, xususan, loyiha usullari, muammoli ta'lim va reflektiv o'rganish texnikalari o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytiradi. Buning natijasida ular faqatgina berilgan bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmay, balki mustaqil tadqiqot olib borishga, turli manbalarni tahlil qilishga va ijodiy fikrlashga intiladilar. Shu bilan birga, o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtiroki oshishi ularning o'z fikrlarini erkin ifoda etish, savol berish va bilim almashish kabi muhim ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, tarbiya darslarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun o'quvchilar faol ishtirok etadigan metodlardan foydalanish lozim [5]. Interfaol dars uslublari, jumladan, guruhli muhokamalar, bahs-munozaralar, loyiha va tadqiqot metodlari o'quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini oshiradi. Ushbu metodlar orqali o'quvchilar nafaqat mavzularni

yaxshiroq tushunadilar, balki o'z fikrlarini mustaqil ifoda etish, muammolarni hal qilish va jamoada ishlash kabi muhim ko'nikmalarga ham ega bo'ladilar. Shu bilan birga, bu yondashuv o'quvchilarni ijodiy tafakkur qilishga, mustaqil izlanish olib borishga ham undaydi. Natijada, ularning o'ziga bo'lgan ishonchi ortib, ta'lim jarayoniga nisbatan qiziqish va mas'uliyat hissi kuchayadi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim natijasida o'quvchilarning nafaqat bilim saviyasi, balki ularning hayotiy kompetensiyalari ham rivojlanadi. Bu esa ularga nafaqat ta'lim muhitida, balki jamiyatda o'z o'rnini topishiga, faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga va kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyatlariga erishishga yordam beradi. Shuningdek, bu metodlar yordamida o'quvchilarning ijtimoiy muloqot qobiliyatlari rivojlanib, turli muammolarni hal qilishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash imkoniyati oshadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida muhim bo'lgan reflektiv yondashuvlar esa o'quvchilarga o'z bilim va ko'nikmalarini doimiy ravishda baholab borish, o'z ustida ishlash va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish imkonini beradi. Bu esa ularning kelajakdagi professional va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tamoyillarining tarbiya darslarida qo'llanishi o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, axloqiy tarbiyani mustahkamlash hamda ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarni o'qitish jarayonida faollashtirib, ularning shaxsiy qiziqish va ehtiyojlariga mos ta'lim olish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish, ta'lim sifatini yaxshilash va jamiyatning ijtimoiy-madaniy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkonini yaratadi.

Kelgusida ushbu yo'nalishda amaliy tadqiqotlar o'tkazish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va interfaol usullarni yanada takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limni yanada rivojlantirish uchun eksperimental tadqiqotlar olib borish, ilg'or xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish zarur. Shuningdek, pedagoglar uchun shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodikalaridan samarali foydalanish bo'yicha maxsus tayyorgarlik kurslarini joriy etish, ilg'or pedagogik tajribalarni keng targ'ib qilish ham muhimdir. Bunday chora-tadbirlar o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish bilan birga, ta'lim jarayonining natijadorligini ham sezilarli darajada yaxshilash imkonini beradi. Shu bilan birga, ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axunova G., Rahimov S., Xasanov B. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashriyoti. 2009.
2. Avliyakov N. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va ularni tatbiq etish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti. 2001.
3. Indiaminov S., Jo'rayev A. Ta'lim sifatini oshirishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. 2014.
4. Valixanova Z. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim: nazariya va amaliyot. Samarqand: Zarafshon nashriyoti. 2023.
5. Sayidaxmedov N. Pedagogik innovatsiyalar va interfaol usullar. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti. 1999.

6. Reich K. Konstruktivistik pedagogika: ta'lim jarayonini tashkil etish nazariyalari. Berlin: Springer. 2008.
7. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1978.
8. Dewey J. Experience and Education. New York: Macmillan. 1938.
9. Bruner J. Toward a Theory of Instruction. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1966.
10. Piaget J. The Origins of Intelligence in Children. New York: Norton. 1952.
11. Mehnatova G. Tarbiya darslarida o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirish usullari. Namangan: Ilm-Ziyo nashriyoti. 2022.
12. Qosimov U., Sobirova M. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlari va ularning samaradorligi. Toshkent: Fan va texnologiya. 2021.
13. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. New York: Longman. 2000.
14. Slavin R. E. *Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice*. Boston: Allyn Bacon. 1995.
15. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum. 1970.

OFITSERNING PEDAGOGIK MADANIYATI VA MAHORATI**Amonov N.A.**

*O'zbekiston Respublikasi Harbiy aviatsiya instituti,
Gumanitar fanlar kafedrasida dotsenti*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ofitserning pedagogik madaniyati va mahorati tahlil qilinadi. Harbiy xizmatchining kasbiy madaniyatini shakllantirish jarayonlari va uning bosqichlari yoritiladi. Ofitserning pedagogik qobiliyati, axloqiy saviyasi va ta'lim-tarbiya jarayonidagi roli harbiy-pedagogik nuqtai nazardan baholanadi. Shuningdek, zamonaviy harbiy ta'lim tizimida ofitserlarning pedagogik kompetensiyalarini oshirishga oid takliflar beriladi.*

Kalit so'zlar: *pedagog, kursant va tinglovchi, madaniyat, ma'naviy-ijtimoiy hodisa, moddiy va ma'naviy madaniyat, ofitser madaniyati, pedagogik axloq, madaniy saviya, pedagogik qobiliyat.*

Annotation. *This article analyzes the pedagogical culture and mastery of an officer. It highlights the processes and stages of forming a military serviceman's professional culture. The officer's pedagogical abilities, ethical level, and role in the educational process are evaluated from a military-pedagogical perspective. Additionally, suggestions are provided for enhancing officers' pedagogical competencies within the modern military education system.*

Key words: *pedagogue, cadet and listener, culture, spiritual-social phenomenon, material and spiritual culture, officer culture, pedagogical ethics, cultural level, pedagogical ability.*

KIRISH. Harbiy ta'lim jarayoni ofitserlarning nafaqat strategik va jangovar ko'nikmalarini, balki pedagogik mahoratini ham shakllantirishni talab qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-sentabrdagi PQ-371-son qarori va O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirining 2022-yil 15-sentabrdagi 686-son buyrug'i ofitserlarni pedagog sifatida tayyorlash, ularning axloqiy-ruhiy tayyorgarligini mustahkamlash va mafkuraviy immunitetini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni belgilaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ushbu maqola harbiy ta'lim va ofitserlarning pedagogik madaniyatini shakllantirish muammolarini harbiy-pedagogik nuqtai nazardan ko'rib chiqadi. Maqolada pedagogik madaniyat, kasbiy kompetensiyalar, axloqiy sifatlar va harbiy ta'lim jarayonining tarkibiy qismlari tahlil qilinadi. Quyida maqolada ko'tarilgan asosiy g'oyalar va ularning ilmiy kontekstdagi ahamiyatini tahlil qilindi.

Maqolada harbiy pedagogika harbiy xizmatchilarni tayyorlashning muhim yo'nalishi sifatida qaraladi. Ofitserning nafaqat harbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki pedagogik mahoratga ham ega bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi. Bu yondashuv rus harbiy pedagogikasi (K.D. Ushinskiy, A.S. Makarenko), shuningdek, zamonaviy harbiy ta'lim metodikalari bilan bog'liq ekanligi asoslangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot harbiy-pedagogik madaniyat va ofitserlarning pedagogik mahoratini shakllantirish masalalarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotda turli metodologik yondashuvlar, empirik va nazariy usullar qo'llanilgan. Harbiy ta'lim muassasalarida ofitserlarning pedagogik tayyorgarligini oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan. Mazkur tadqiqot ofitserlarning pedagogik madaniyatini shakllantirish masalasini kompleks yondashuv asosida o'rganadi. Nazariy va empirik metodlarning uyg'un

qo'llanilishi tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi va amaliyotga joriy etish imkoniyatini ta'minlaydi.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Harbiy pedagog kasbiy madaniyatining shakllanishi o'zining mohiyatiga ko'ra, bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi, ya'ni birinchi bosqich kursantlik davrida, ikkinchi bosqich kasbiy faoliyatida (amaliyotda xizmat qilib yurgan vaqtida), uchinchi bosqich malaka oshirish va qayta tayyorlash jarayonida hamda o'z ustida mustaqil ishlash vaqtlarida. Harbiy pedagog kasbiy faoliyatining shakllanganligi ularning kasbiy jihatdan yetukligining mezonlaridan biri hisoblanadi. Kasbiy madaniyati shakllangan ofitserlarning xatti- harakatida faollik, harbiy jamoada ijobiy muhitni shakllantiradi. Ofitserning pedagogik mahorati quyidagi vazifalarni qamrab oladi:

- Kursant va tinglovchilar uchun ilg'or pedagogik metodlar asosida o'quv dasturlarini shakllantirish;
- O'quv jarayonini rejalashtirish va tashkillashtirish;
- Kursant va tinglovchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini boshqarish;
- Harbiy-pedagogik ta'limni fan va texnika yutuqlari asosida takomillashtirib borish.

Harbiy xizmatchi o'zining kasbiy madaniyatini shakllantirishi uchun barcha imkoniyatlarga ega bo'ladi. Pedagogik madaniyat kasbiy madaniyatning bir bulagi bo'lib hisoblanadi. Pedagogik madaniyat o'zining mohiyatiga ko'ra, harbiy pedagogik jarayon hisoblanadi.

Harbiy pedagogning kasbiy madaniyatini shakllantirish o'ta qiyin va uzok davom egadigan jarayon hisoblanadi. Harbiy xizmatchining kasbiy madaniyati kasbiy fikrlashi, nutq madaniyati, xizmat joyidagi madaniyati, pedagogik sezgisi, muomala madaniyati, kasbiy, axloqiy (etika) madaniyati, tashqi ko'rinish madaniyati, pedagogik mahorati kabi omillar bilan belgilanadi. Harbiy xizmatchi malaka oshirish va qayta tayyorlash jarayonida turli tarbiya usullari haqida ma'lumotlarga ega bo'lib boradi, turli tarbiya usullarini uyin shaklidan foydalanib kasbiy mahoratini oshirib boradi.

Ofitser shaxsining pedagogik madaniyati eng avvalo, u tarbiya topgan, shakllangan muhitga ko'p jihatdan bog'liq ayniqsa, ofitserning fe'l-atvori, temperamenti, qobiliyati pedagogik madaniyatini belgilaydigan mezonlardan biri hisoblanadi.

Harbiy xizmat - bu inson faoliyatining bir turi hisoblanadi va ushbu faoliyat doimo zuriqish (jismoniy), xavf-xatar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, favkulodda vaziyatlarda inson takdiri, uning hayotiga bo'lgan xavf masalalari birinchi o'ringa chiqib oladi.

Ofitser favkulodda vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik, qo'l ostidagilarni boshqarish, vahimaga tushmasligi uchun o'qish va tarbiyalanish jarayonida yaxshi psixologik pedagogik bilimlarga ega bo'lishi lozim.

Harbiy pedagogning kasbiy madaniyatini shakllantirish uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Kursantlik bosqichi – Harbiy-pedagogik bilim va madaniyat asoslari shakllantiriladi.
2. Xizmat faoliyati bosqichi – Harbiy amaliyot jarayonida kasbiy tajriba orttiriladi.
3. Malaka oshirish bosqichi – Ofitser pedagogik bilim va malakasini doimiy ravishda rivojlantiradi.

Kasbiy madaniyati shakllangan ofitser harbiy jamoada ijobiy muhit yaratib, samarali boshqaruv ko'nikmalarini namoyon qiladi. Pedagogik madaniyat esa kasbiy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lib, harbiy-pedagogik jarayonni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Psixologik jihatdan pedagogik madaniyat pedagogik tushunchalar va mahorat, pedagogik axloq va kasbiy-pedagogik sifatlar, pedagogning ish uslubi va o'z faoliyatiga munosabati yig'indisidir. Ofitserning pedagogik madaniyatini chuqur harbiy bilimlarsiz ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Hozirgi zamon ofitseri zamonaviy harbiy texnika va qurollarni yaxshi bilishi va samarali qo'llay olishi, umumharbiy nizomlar talablariga kundalik xizmat jarayonida rioya qilishi va buni boshqalardan talab qilishi lozim.

Ofitserning pedagogik madaniyati tarkibiy qismlari:

- Pedagogik yo'naltirilganlik – Ofitserning kasbiy faoliyatga bo'lgan munosabati.
- Keng dunyoqarash – O'z mutaxassisligi va harbiy fan sohasidagi bilimlarni doimiy ravishda rivojlantirish.
- Yuksak axloqiylik – Harbiy xizmatda intizom va odob-axloq me'yorlariga qat'iy rioya qilish.
- Bilimdonlik va zukkolik – Harbiy-pedagogik jarayonda mustaqil fikrlash va tahlil qila olish.
- Pedagogik mahorat – Kursant va tinglovchilarni harbiy-pedagogik metodlar asosida tayyorlash.
- Muomala madaniyati – Harbiy jamoada sog'lom muloqot muhitini yaratish.
- Izlanuvchanlik va talabchanlik – O'z ustida ishlash va kasbiy rivojlanish ehtiyoji.

K.K. Rokossovskiy fikriga ko'ra, "askarni tinglay olish qobiliyati" ofitserning pedagogik madaniyati darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biridir.

Ofitserning pedagogik mahorati – uning psixologik-pedagogik tafakkuri, o'z xizmat faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan maxsus bilimi, malakasi va ko'nikmalari hamda hissiy-irodaviy sifatleri birligi bo'lib, u ofitser shaxsining yuksak taraqqiy etgan g'oyaviy, kasbiy, axloqiy, jangovar, tashkilotchilik va harbiy pedagogga xos xislatlari bilan uyg'unlikda ta'lim-tarbiya vazifalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi.

O'qituvchi (metodist) mahorati ofitserning harbiy-pedagogik jarayonning qonuniyatlarini, xususiyatlarini, shaxsiy tarkibga ta'lim berish jarayonining maqsad va vazifalarini chuqur bilishida namoyon bo'ladi.

Tarbiyachi-ofitser mahorati harbiy xizmatchilar tarbiyasining qonuniyatlarini, prinsiplarini, metodlarini, maqsad va vazifalarini, asosiy yo'nalishlarini bilishi va bu bilimlardan amalda to'g'ri foydalana ol ishi bilan ifodalanadi.

Ofitserning pedagogik mahorati quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- Ilmiy asoslangan metodlarni qo'llay olish – Pedagogik faoliyatda zamonaviy yondashuvlardan foydalanish.
- Amaliyot va nazariyaning uyg'unligi – Harbiy-pedagogik jarayonda innovatsion texnologiyalarni joriy etish.
- Tashkilotchilik mahorati – Bo'linmalarni samarali boshqarish va harbiy intizomni mustahkamlash.
- Tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil qilish – Kursantlarning ma'naviy-ruhiy holatini mustahkamlash.
- Subordinatsiya tamoyillariga rioya qilish – Qo'mondon va bo'ysunuvchilar bilan munosabatlarni tartibga solish.

Zamonaviy ofitser faqatgina jangovar tayyorgarlikka emas, balki axloqiy yetuklik, liderlik va ta'lim-tarbiya berish qobiliyatiga ham ega bo'lishi zarur.

E.F.Zeerning fikricha, kasbiy kompetentlik kasbiy bilimlar, ko'nikmalar yig'indisi, shuningdek, kasbiy faoliyatni amalga oshirish usullari bo'lib, ular quyidagi tarkibiy qismlardan iboratdir [6]: – ijtimoiy-huquqiy kompetentlik – ijtimoiy institutlar va odamlarning o'zaro faoliyatlari sohasidagi bilim va ko'nikmalar, shuningdek, kasbiy muloqot yo'llari va xulq-atvor qoidalarini puxta egallaganlik; – maxsus kompetentlik – mustaqil ravishda muayyan faoliyat turlarini amalga oshirishga tayyorlik, ko'p uchraydigan kasbiy masalalarni yecha bilish va o'z mehnati natijalarini baholay olish, o'z mutaxassisligi bo'yicha yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda o'zlashtira olishga qodirlik; – shaxsiy kompetentlik– kasbiy mahorat va malakalarni doimiy ravishda orttirib borishga qodirlik, kasbiy faoliyatda o'zini ko'rsata olish; – autokompetentlik – o'zining ijtimoiy kasbiy imkoniyatlari bo'yicha haqqoniy tasavvurga ega bo'lish, kasbiy qiyinchiliklarni bartaraf eta olish.

XULOSA. Maqola harbiy-pedagogik madaniyat masalasiga kompleks yondashib, ofitserlarning ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'rne, kasbiy kompetensiyalari va axloqiy saviyasi muhimligini ta'kidlaydi.

Zamonaviy harbiy ta'lim tizimida ofitserlarning pedagogik madaniyati va mahoratini oshirish dolzarb masalalardan biridir. Ofitserlarning kasbiy va pedagogik sifatlarini doimiy ravishda takomillashtirish, harbiy bo'linmalarda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va kursantlarda milliy armiyaga sadoqat ruhini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Ofitserning pedagogik kompetensiyasi – bu nafaqat ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi omil, balki milliy armiyaning jangovar salohiyatini oshirish vositasi hamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarning umumharbiy nizomlari.- Toshkent: O'zbekiston, 2013. - 482 b.
3. Mudofaa doktrinasi/ - Toshkent: O'zbekiston, 2018-yil, 9-yanvar.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari harbiy xizmatchilarining ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi PQ-3898-sonli Qarori// Xalq so'zi, 2018 yil 6 avgust.
5. Muslimov N.A., Muslimov Sh.N. Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish.// «Kasb hunar ta'limi» ilmiy-uslubiy jurnali, T., 2014, 5-son. -30-31-b. 319

IJTIMOY TARMOQLAR TA'SIRIDA O'QUVCHILAR DUNYOQARASHI SHAKLLANISHINING IJTIMOIY - PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ibragimova.Z.I

Turon universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchi yoshlar dunyoqarshiga ziddiyatli ta'siri va uni oldini olishning usul va mexanizmlari tahlil qilingan. Masalaga nisabat turli yondashuvlarning shakllanishi, turli xarakterli xususiyatlari ilmiy asoslangan. Internet-makon shakllanish tendensiyalarining psixologik aspektlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy tarmoq, yoshlar dunyoqarashi, axborotlashgan jamiyat, ruhiy barqarorlik, axborot bandiligi, feyk, ijtimoiy manipulyatsiya, internet-makon.

Annotation. The article analyzes the contradictory impact of social media on the worldview of the reader's youth and the ways and mechanisms of its prevention. The ratio to the issue is scientifically based on the formation of different approaches, various characteristic features. The psychological aspects of Internet-space formation tendencies have been studied.

Key words: social network, youth worldview, informed society, mental stability, information employment, feik, social manipulation, internet space.

KIRISH. Jahonda jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida internet makoni shaxs hayotining ajralmas sohasiga aylandi. Butunjahon Yoshlar masalasini o'rganish Markazining 2018-yildagi statistik ma'lumotlariga ko'ra, 18 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida Internet foydalanuvchilari soni doimiy ravishda o'sib bormoqda: 2011-yildagi bu ko'rsatkich 28 % bo'lsa, 2018-yilda 62 % ga yetgan [40]. Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishi internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'siri natijasida shaxs tomonidan voqelikni passiv idrok etish, ongi va xulq-atvorida salbiy o'zgarishlar kelib chiqishi odatiy holatga aylanib boradi. Bu borada ommaviy madaniyat va internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'sir xususiyatlarini ijtimoiy psixologik jihatdan ilmiy tadqiq etish dolzarb muammolardan bo'lib qolmoqda. Jahon ta'lim va ilmiy muassasalarida ommaviy madaniyat va internet tahdidlarning yoshlar ongiga salbiy ta'siri sharoitida uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu borada, yoshlarni ommaviy madaniyat ta'sirlariga beriluvchanlik xususiyatlarining yosh davrlariga bog'liqligi, yoshlarni virtual olam tahdidlaridan himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish, talaba-yoshlarda internet bilan oqilona ishlay olish qobiliyatlarini qaror toptirish, internetdan oqilona foydalanishning ijtimoiy psixologik jihatlarini takomillashtirish masalalari bo'yicha ilmiy-amaliy tadqiqotlarni ilmiy-amaliy tadqiqotlarni olib borish dolzarb ahamiyatli muammolardan bo'lib qolmoqda.

Bugungi davrda jamiyatimizning eng ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri ijtimoiy tarmoqlarning ommaviy ta'sir kuchiga aylanishi va umumiy "iste'mol tovari" aylanishidir. Muammoga nisabatan turlicha yondashuvlar va qarashlar keskin rivojlanmoqda. Mazkur jarayon turbulent jarayon bo'lib, dolzarb ijtimoiy-psixologik fenomendir. Ijtimoiy tarmoqning ommalashuvi va jamiyatda real kuchga aylanish jarayoni birinchidan, vosita sifatida qulay nuqtai nazardan tez va oson qabul qilinmoqda. Turmush barcha shakllarida qulaylik jihatdan oson qabul

qilinmoqda. Boshqa jihatdan qaraganda esa, inson va jamiyat hayotida kelajakdagi xavf sifatida saqlanib qolmoqda.

Ijtimoiy tarmoq real tahdidga aylanishi qaramlik va tobellikni yuzaga keltirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik dunyoqarashni dogmatik bo'lib qolishiga, erkin taffakkur qilish, ijodkorlik va yangilikga intilishga to'sqinlik qilmoqda. Respublikamizda so'nggi yillarda yoshlarni har tomonlama barkamol shaxs bo'lib yetishishi, ularning ta'lim-tarbiyasiga oid islohotlar olib borilib, turli destruktiv axborot tahdidlari ta'siridan himoya qilishning zarur huquqiy-me'yoriy asoslari yaratildi: "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash", ... "yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab quvvatlash va ro'yobga chiqarish..." [7] vazifalari belgilandi. Bu esa globallashuv jarayonida yoshlarni turli xil ommaviy madaniyat ta'sirlari va internet tahdidlarini keltirib chiqaruvchi omillardan himoya qilish masalalarini ilmiy o'rganishda yetarli asos bo'la oladi.

Masalaga nisbatan turli yondashuv va qarashlar soni tobora ortib bormoqda. Muammoning turli aspektlari ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va psixologik nuqtai nazardan o'rganilmoqda. Bunday fikr-mulohazalar ba'zan turli chalkashliklarni, ziddiyatli jarayonlarni ham yuzaga keltirmoqda. Bu esa masalani obyektiv jihatdan o'rganish uning zamonaviy jamiyatdagi fenomen hodisa sifatida tahlil qilishni taqozo etadi. Interenet-makon va uning yoshlar dunyoqarashi ta'sirini o'rganish dunyo olimlarining e'tiborini tortib, izlanishlarga undamoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Kibermakon psixologiyasini tadqiq qilishning nazariy va amaliy masalalari, xususan, virtual aloqa va tizimli xarakterdagi shaxsiy transformatsiyalar D.G.Muxamedova, E.Yu.A'zamova, S.B.Raximmirzaeva va boshqalar kompyuter o'yinlarining o'smirlarning psixologik rivojlanishiga ta'siri D.G.Muxamedova, I.I.Raximova, L.A.Nigmatulina, N.M.Dalimova, U.Saitova va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiq etilgan [1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Belgilangan maqsadga erishish va belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun quyidagi nazariy va empirik tadqiqot usullari to'plami qo'llanildi: ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; hujjatlarni tahlil qilish; kuzatish; psixologik test; suhbat; ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik va statistik metodlari kabilar.

Zamonaviy jamiyatda AKTlarning rivojlanib borishi xarakterli jarayondir. Mazkur jarayon yoshlarda ijodiy tafakkurning shakllanish jarayonini tezlashtirmoqda. Ammo, ijtimoiy tarmoqdan maqsadli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, vaqt byudjetini samarali ishlatish ko'nikmasini talab qiladi. Mazkur jarayon yoshlarda mediata'limni rivojlantirish, iste'dodlarni namoyon qilish uchun shart-sharoit yaratish lozim.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. XX asrning so'nggi o'n yilligi arafasida internet bugungi ko'rinishga kira boshladi. Bunga Yevropa yadro tadqiqotlari laboratoriyasi xodimlari T.Berners-Li va R.Kayo izlanishlari zamin yaratdi. Olimlar Jenevada faoliyat olib borgan mazkur laboratoriyada 1984-1989-yillarda yirik matnli hujjatlarni izlash, tizimlashtirish, saqlash va uzatish yo'llarini topish bilan mashg'ul bo'ldilar. Izlanishlar natijasi o'laroq ushbu vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan dastur yaratildi va taqdim qilindi. Qizig'i shundaki, dastavval dasturdan laboratoriyaga dahldor bo'lgan hujjatlarni topish va tizimlashtirish maqsadida foydalanish rejalashtirilgandi. Biroq "World Wide Web" (Umumjahon tarmog'i) deb nom olgan ushbu dastur shiddat bilan ommalasha boshladi va tez orada butun Yevropaga mashhur bo'lib ketdi. T.Berners-Li va R.Kayo 1991-1993-yillarda bildirilgan taklif va tavsiyalar ustida ishlashga va dasturni takomiliga yetkazishga majbur bo'ldilar.

GlobalWebindex so'roviga ko'ra, 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan foydalanuvchilar turli media kanallarida o'tkazishi mumkin bo'lgan o'rtacha kunlik vaqtni tasavvur qiling:

- 1) Planshet, noutbuk yoki kompyuterda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 4 soat 42 minut;
- 2) O'rtacha televizor ko'rish vaqti kuniga 2 soat 21 daqiqa;
- 3) Bir kunda turli qurilmalardan ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning o'rtacha vaqti 1 soat 53 daqiqa;
- 4) Smartfonda internetdan foydalanishning o'rtacha vaqti kuniga 1 soat 24 daqiqa.

Yoshlar turli gadjetlardan unumli foydalanmoqdalar. Bu esa ijtimoiy tarmoqqa ulanish imkoniyatini oshirmoqda. Foydalanuvchilarning katta qismi yoshlar bo'lib, bo'sh vaqtlarini aksariyat qismini ijtimoiy tarmoqda sarflamoqdalar. Ijtimoiy tarmoqda notanish "do'stlar" bilan muloqot qilish darajasi urfga aylanib qoldi. Ijtimoiy tarmoqda nazoratning yo'qligi erkinliklarni yuzaga keltirmoqda. Ta'kidlash lozimki, jonli muloqot darajasining kamayib ketishi bilan bir qatorda internet-makon resurslari yordamida ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etish malakasini hosil qilmoqda.

Birgina Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilarning emotsional sohasida farqlar mavjudligini tadqiqotchi L.A.Nigmatulina o'zining ilmiy ishida o'rganib chiqqan. Internetga va ijtimoiy tarmoqlarga tobe kishilar ko'proq o'z emotsiyalarini boshqara olmaslik, hamdardlikning past darajasi, boshqalarning emotsiyalarini tushuna olmaslik hamda o'z-o'zini motivlashtirishning quyi darajasi, emotsional savodxonlikning yetishmasligi tufayli adekvat emotsiyalarni namoyon qila olmaslik xosdir degan xulosaga kelgan [3]. Shuningdek tadqiqotchi I.Raximova ham o'smirlarda kompyuter o'yinlariga tobelik namoyon bo'lishi hamda kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlarning psixologik xususiyatlarini o'rganib kompyuter o'yinlariga tobe o'spirinlar uchun korreksion dastur ishlab chiqqan[4].

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining psixologik xususiyatlari tendensiyasining tanlangan komponental strukturasi bo'yicha informatsion faoliyatda motivatsion sferaning o'ziga xos xususiyatlari, ijtimoiy psixologik adaptatsiya, o'z xulq-atvorini boshqarish; kommunikativ qobiliyat, tashkilotchilik qobiliyati, kommunikativ nazorat va muloqotda hissiy samaradorlikning psixologik xususiyatlari ochib berilgan.

Shuningdek, tahliliy materiallar asosida o'quvchi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlar-tobeligiga va ijtimoiy tarmoqlarga moyilligi muammosiga xorijiy olimlarning ilmiy-nazariy yondashuvlarini o'rganishning metodologik masalalari bayon etilgan. Aniqlangan individual psixologik xususiyatlarni tahlil qilish jarayonida biz ularni, asosan, psixodiagnostika uchun ishonchli va asosli vositalar mavjud bo'lgan murakkab shaxs shakllanishining turli tuzilmalariga e'tibor qaratgan holda ko'rib chiqdik. Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi rivojlanishining joriy holatini o'rganish maqsadida empirik tadqiqot o'tkazildi, unda umumta'lim maktabi o'quvchilarining 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan 234 nafar qizlar va o'gil bolalar ishtirok etdi.

Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining ikkinchi tarkibiy komponentini (ijtimoiy psixologik adaptatsiya) empirik o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, so'rovnomada qatnashgan o'quvchi yoshlarning asosiy qismida (48,7%/114 kishi) ijtimoiy-psixologik adaptatsiya o'rtacha darajada rivojlangan.

Respondentlarning 25,2 foizi (59 kishi)da ijtimoiy-psixologik adaptatsiya past darajada rivojlangan. Ta'kidlash joizki, so'rovnomada ishtirok etgan respondentlarda ijtimoiy psixologik

adaptatsiyaning eng yuqori 20,1% (47 kishi), hamda yuqori darajada rivojlanish 6% (14 kishi) holatlari eng kam natijalarni ko'rsatdi.

Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar dunyoqarashi tendensiyasining oltinchi tarkibiy komponentini (muloqotda hissiy samaradorlik) empirik o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning aksariyatida (51,7%/121 kishi) tashxis qo'yilgan xususiyat rivojlanishining uchinchi darajasi kuzatildi, ushbu toifaga mansub respondentlar kundalik hayoti faoliyati yoki muloqot jarayonida paydo bo'ladigan ba'zi hissiy muammolarga egaligi bilan tavsiflanadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda biz "Ijtimoiy tarmoqlarning o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'sirini" ijtimoiy-psixologik trening dasturini ishlab chiqdik. Ijtimoiy-psixologik trening dasturining o'zi sakkizta asosiy mashg'ulotni (har biri 155 daqiqagacha) ko'zda tutadi, ular to'rt hafta ichida (haftasiga 4-5 mashg'ulot) ijtimoiy tarmoqlarga tobe bo'lgan 10-12 nafar o'quvchidan iborat guruhda o'tkaziladi. Har bir dars uch qismdan iborat: kirish – 20 daqiqagacha; asosiy – 120 daqiqagacha; yakuniy – 15 daqiqagacha. Trening dasturiga 8 ta dars, 8 ta mini ma'ruza va 32 ta mashq kiritilgan.

Tayyorlangan ijtimoiy-psixologik treningning asosiy maqsadi ijtimoiy tarmoqlar ta'sirining o'quvchilar dunyoqarashiga ijobiy ta'sirini shakllantirishdan iborat.

Ikkinchi kompleks psixodiagnostik tekshiruv natijalari (ijtimoiy-psixologik treningdan so'ng) eksperimental guruh o'quvchilari o'rtasida ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasining ajratib olingan tarkibiy komponentlar o'rtasidagi rivojlanishining dinamikasi o'zgarganligini ko'rsatdi. Xususan, ijtimoiy-psixologik trening natijasida o'quvchilardagi motivatsion sohaning xususiyatlari ijobiy shaklda o'zgarganining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining o'ziga xosligi ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ushbu muammoning dolzarbligi zamonaviy dunyoni axborot texnologiyalari va global internetsiz tasavvur qilib bo'lmasligi bilan bog'liq. Yaqin-yaqingacha bu yangiliklar jamoatchilik, ayniqsa, yosh avlod ongida mustahkam o'rin olgan edi. Ular tufayli zamonaviy insonning o'zini namoyon qilishning barcha sohalarida deyarli cheksiz imkoniyatlarni ta'minlaydigan sharoitlar yaratiladi. Shu bilan birga, ma'lum bir toifadagi foydalanuvchilar uchun, ayniqsa, o'quvchilar orasida ijtimoiy tarmoqlar makonining resurslaridan foydalanish ustunlik qiladi va buning natijasida virtual makondagi faoliyatni ixtiyoriy nazorat qilishning shaxsiy pasayishi rivojlanadi, bir qator muammolar paydo bo'ladi.

Ijtimoiy va shaxsiy tabiat taraqqiyoti, bu odatda ijtimoiy tarmoqlarga qaramlik sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu halokatli holat ushbu masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish, O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasasi sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy tarmoqlarga qaramligining oldini olishning eng maqbul, samarali usullarini ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

XULOSA. Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashi shakllanishining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. O'rganilayotgan muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri muammosini o'rganish zamonaviy psixologiya fanida amaliy jihatdan sezilarli qiziqish uyg'otadi. Bu butun dunyo bo'ylab global tarmoqdan foydalanuvchilar sonining kunlik dinamik o'sishi bilan izohlanadi, buning natijasida ijobiy va salbiy oqibatlariga olib keladi, shu jumladan, virtual tarmoqning paydo bo'lishi va rivojlanishi xavfi ostida bo'lgan odamlar sonining ko'payishi kabilar.

2. Zamonaviy tadqiqotchilarning umumlashtirilgan pozitsiyalaridan kelib chiqqan holda, ushbu dissertatsiya doirasida o'quvchi yoshlarga nisbatan ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri tendensiyasi, meyordan kognitiv, hissiy va fiziologik og'ishlar majmuini aks ettiruvchi maxsus ijtimoiy-psixologik xususiyatni tushunish maqsadga muvofiqdir va ularning xatti-harakatlarida namoyon bo'lib, bu o'spirin yigit va qizlarning kundalik hayotida global ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishni yetarli darajada nazorat qilmasligini ko'rsatadi.

3. O'spirin yoshlar o'rtasida ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri paydo bo'lishining asosiy sabablari sifatida ko'pchilik olimlar bevosita yoki bilvosita quyidagilarni nazarda tutadi: foydalanuvchiga nisbatan katta kuch sarflamasdan, juda keng doiradagi mavjud ehtiyojlarni qondirish imkoniyatini beradigan virtual makon sharoitlarini doimiy ravishda yaxshilash;

4. Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga ta'siri asosiy oqibatlari sifatida tadqiqotchilarning ko'pchiligi turli xil shaxsiy o'zgarishlarni, xususan, ruhiy tushkunlik va tashvishli tajribalar shaklida namoyon bo'ladigan hissiy sohadagi salbiy deformatsiyalarni, shuningdek sodir bo'layotgan jarayonlarga qiziqishni yo'qotishni aniqlaydi.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida o'quvchilar dunyoqarashini ijobiy ta'sirini shakllantirishda bizningcha quyidagilarga e'tabor berish lozim:

1. Ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni oldini olishga qaratilgan "Ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'siri" kurslari maktabdan tashqarida 8 ta dars (har biri 120 daqiqagacha), 4 hafta davomida (haftasiga to'rt-beshta dars) tashkil etilishi maqsadga muvofiq;

2. Tadqiqot ishimizda olingan natijalar ijtimoiy tarmoqlarga tobelikni oldini olishga, qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishda, o'quvchilar bilan zamonaviy sharoitlarda sifatli ijtimoiy-psixologik ishlarni olib borishda, ularni ilmiy ishlarga va shaxsga yo'naltirilgan eng yangi texnologiyalarga samarali jalb etishda amaliy jihatdan qo'llanilishi kerak;

3. Samaradorligi amaliy jihatdan tasdiqlangan, ijtimoiy tarmoqlar o'quvchilar dunyoqarashiga konstruktiv ta'siri va uning tarkibiy qismlarini rivojlantiruvchi ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik dasturini kelgusida, o'qituvchilar va umumta'lim maktabi amaliyotchi psixologlar o'z amaliyotida keng qo'llashi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide>
2. Sh. Mirziyoyevning "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tasirchanligini yanada oshirish" borasidagi yig'ilishda so'zlagan nutqi. Toshkent, 19.01.2021 // <https://zarnews.uz/post/shavkat-mirziyoyev-eng-katta-xavf-loqaydlik-va-beparvolik>.
3. Далимова Н. Компьютер ўйинларига тобеликни аниқлаш методикасини ишлаб чиқиш ва миллий шароитларга мослаштириш. – Т.: «ЎЗМУ хабарлари», 2014. Махсус сон. –104-107 -б.
4. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющего поведения). – М.: «Academia», 2003. -С. 289.
5. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Клинические и психологические особенности лиц с компьютерной зависимостью. // Український вісник психоневрології. Харьков, 2002. Т. 10, вип.1. -С. 244-245.

6. Юрьева Л.Н., Больбот Т.Ю. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика. – Днепропетровск: «Пороги», 2006. –С. 196.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida» gi PF–60-sonli Farmoni. 2022 yil 28 yanvar.

Аналитический обзор: Жизнь в интернете и без него. [Электронный ресурс]. URL: <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=116780> (дата обращения: 20.11.19).

TURKISTONDAGI JADIDCHILIK HARAKATIDA HOJI MUINNING TUTGAN O'RNINI**Jamolova Dilnoza Muyidinovna***O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti**professori, tarix fanlari doktori*[*muyidinovna.83@gmail.com*](mailto:muyidinovna.83@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiston jadidchilik harakatining yirik namoyandasi Hoji Muin Shukrulloning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot berilgan. Hoji Muin o'z davrining ilg'or fikrli ziyolilaridan bo'lib, jadid maktabi ochib, 1000 ga yaqin bolaning savodini chiqargan. Tarjimonlik, noshirlik bilan shug'ullangan. Dramaturgiya sohasida samarali ijod qilgan. Davriy matbuotda ijtimoiy, siyosiy va ma'rifiy maqolalari bilan ishtirok etgan. Turkiston xalqining isrofli marosimlarini tanqid qilgan. Xotin-qizlarning huquqlarini himoya qilib chiqqan. Milliy qo'shin tuzish bo'yicha o'z qarashlarini taqdim etgan.

Kalit so'zlar: maktab, maorif, dorilfunun, xotin-qizlar, to'y, aza, isrofgarchilik, drama, gazeta, jurnal, she'r, maqola.

Annotation. This article provides information about the life and activities of Haji Muin Shukrullo, a major representative of the Turkestan jadidist movement. Haji Muin was one of the progressive intellectuals of his time, he opened a modern school and educated about 1000 children. Engaged in translation and publishing. He created effectively in the field of dramaturgy. He participated in the periodical press with social, political and educational articles. He criticized the wasteful rituals of Turkestan people. He defended the rights of women and girls. He presented his views on the formation of the national army.

Key words: school, education, dorilfunun, women, wedding, mourning, extravagance, drama, newspaper, magazine, poem, article.

KIRISH. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan Hoji Muin Shukrullo Turkistonni Rossiya imperiyasidan qutqarish, milliy davlatchilikni tiklash ishiga o'zini bag'ishlagan tolmas va qo'rqmas kurashchi bo'lib, ilmiy va ma'rifiy yuksalish g'oyalarini olg'a surgan buyuk shaxsdir. U o'qituvchi, noshir, jurnalchi va dramaturg bo'lib, arab, fors, turk, ozarbayjon va rus tillari mukammal bilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Hoji Muin haqidagi dastlabki maqolalar zamondoshlari tomonidan yozilgan bo'lib, asosan uning maqolalariga taqriz ko'rinishida bo'lgan. "Turkestanskaya vedomosti" gazetasi muxbiri G. Andreyev Hoji Muinning "Mazluma xotin" va "Ko'knori" dramalariga taqriz yozib, gazetada e'lon qilgan [1]. 1938-yili qatag'on qilingan Hoji Muin o'limidan keyin 1963-yili "oqlangan". Shu davrdan boshlab u haqida matbuotda maqolalar chop etila boshlaydi. Jumladan, M.Shukurov "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida "Hoji Muin – jurnalist va hajvchi shoir" maqolasini e'lon qilib, uning jurnalchilik faoliyati va dramalarini tahlil qilgan [2].

Hoji Muin va uning madaniy merosini xolis o'rganish mustaqillik-yillarida boshlangan. Adabiyotshunos va san'atshunos olimlar Begali Qosimov, Naim Karimov, Solih Halimov, Sirojiddin Ahmad, SHerali Turdiyevlar Hoji Muinning jadidchilik harakatidagi o'rnini, adibliyi, noshiriligini ko'rsatib berdilar [3]. Keyingi-yillarda u haqida alohida tadqiqotlar ham amalga oshirilib, adabiyotshunoslar N.Namozova "Hoji Muinning publitsistik va muharrirlik faoliyati" va G.

Qarshiyeva “Hoji Muin Shukrullo dramaturgiyasining g’oyaviy-badiiy xususiyatlari” nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganlar [4].

TADVIQOT METODOLOGIYASI. Maqolani yozishda narrativ, [5] qiyosiy, tarixiy tizimli, tarixiy diaxron va sinxron,[6] mantiqiy tahlil, muammoviy xronologik usullaridan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMA. Bolaligi va ta’limi. Hoji Muin 1883-yil 15 martda Samarqand shahrining “Ruhobod” guzarida tug’ilgan. 1890-yili onasi Nusratoy Bobokalon qizi 24 yoshida, 1895-yili otasi Shukrullo Mirsa’id o’g’li 32 yoshida vafot etgach, 12 yoshlik Hoji Muinni Ruhobod guzari masjidida imomlik qilgan bobosi Mirsa’id Muhammadsharif o’g’li o’z tarbiyasiga olgan [7]. Bobosi 1902-yili 76 yoshida vafot etgan. Bobosining otasi Muhammad Sharif o’g’li Samarqanddan 120 kilometr uzoqda bo’lgan Keshtut qishlog’idan bo’lgan. Amir Nasrullo hukmronligi davrida Buxoroda o’qigan. O’qishni tamomlagach, Samarqandga kelib, madrasalardan birida mudarrislik qilgan hamda Ruhobod guzaridagi masjidda imomlik qilgan. 1846-yili 82 yoshida vafot etgan [40].

12 yoshida savodi chiqqan, 15 yoshgacha hisob ilmini kasr va tanob qoidalarini o’rgangan. 18 yoshgacha arabcha sarf, nahv va diniy ilmlar bo’yicha tahsil olgan. Samarqand madrasalarida tahsil olgan Hoji Muinga o’z davrining mashhur mudarrislaridan biri, taraqqiyparvar ulamo va mashhur shoir Sa’idahmad Vasliy Samarqandiy arab tili qoidalari fanidan dars bergan. Shu bilan birga, unda she’riyatga bo’lgan muhabbatni kuchaytirib, o’z davrining ma’rifatparvarlari davrasiga olib kiradi. Hoji Muinni 1900-yili Samarqand jadidlarining ko’zga ko’ringan yorqin vakili, Turkiston jadidchilik harakatining otasi Mahmudxo’ja Behbudiy bilan tanishtirgan ham Sa’idahmad Vasliy bo’lgan [40]. Shu tariqa, Hoji Muin Mahmudxo’ja Behbudiyni o’ziga ustoz deb bilgan va uning haqiqiy izdoshiga aylangan.

Maktabchilik. Madrasani tamomlab, eskicha maktabda muallimlik qilgan. Abduqodir Shakuriy “Hoji Nisbatdor” mahallasidagi yangicha maktabdan ta’sirlanib, 1903-yili o’zi ham shunday maktabi ochgan. O’qish bepul bo’lib, barcha xarajatlar uning Devoli ko’ndalang qishlog’idagi bog’ida yetishtirgan mevalarni sotish evaziga qoplanganini alohida urg’ulagan bo’lardik. Holbuki, o’sha paytda u endigina 20 yoshni qarshilagan bo’lib, maktabchiligidan daromad olishni o’ylagan ham emas [10]. Maktabga 8-10 yoshli bolalar qabul qilingan, darslar soat 8:30 dan 15:00 gacha davom etgan. Darslar orasida 10 daqiqalik va bir marta bir soatlik katta tanaffus bo’lgan. Bu paytda o’quvchilar o’qituvchilar bilan peshin namozini o’qiganlar va har kim uyidan olib kelgan ovqatini yegan. Bolalarni o’qitishda oldiniga Turkiya va Qozonda chop etilgan darsliklardan foydalangan Hoji Muin keyinchalik boshlang’ich sinflar uchun o’zi darsliklar yoza boshlaydi. Chunonchi 1908-yili fors tilida “Rahnamoyi savod”, o’zbek tilida “O’qituvchi” (Rahmatullazoda bilan hamkorlikda) alifbo kitoblarini nashr etgani ma’lum [7].

Hoji Muin maktabida 1916-yilgacha 1000 tagacha bolani savodini chiqargan [40].

Hoji Muin mamlakat taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omil maktab ekanini ta’kidlab, jadid maktablarini ko’paytirish, ularda diniy bilim berish bilan birga zamonaviy fanlarni ham joriy qilish zarurligiga to’xtalib, “Har bir millatning taraqqiysi eng avval muntazam maktablardan boshlanur. Zotan insonning saodati maktab tarbiyatidan vujudga kelmasmi? Til va adabiyot, din va xalq ta’limining o’rni maktab bo’lganidek, hayot va saodati basharning eshigi yolg’uz maktabdur. Agarda biz dinimizni, millatimizni yaxshi ko’rib muhofaza qilmoqchi bo’lsak, eng avvalo, saodat eshigi bo’lgan maktabimizni zamonaga muvofiq isloh qilishimiz kerak. Jonimiz ila barobar bo’lgan aziz farzandimizning jismoniy tarbiyati uchun naqadar jafu chekarmiz, pul sarf etarmiz, ammo diniy va ruhoni tarbiyasig’a na uchun ahamiyat bermaymiz va parvo etmaymiz? Bu kunda 100 000 nufuzli Samarqandimizda aqali besh bob tartibli maktabimiz yo’q. Holbuki

Samarqandda maktab ochilg'oniga o'n-yil bo'ladir. Bu muddatda Toshkent, Ho'qand kabi shaharlarda o'n besh-yigirmatalab yangi maktablar ochildi...", [10] deb tanqidiy mulohazalar bildirgan.

1909-yilga kelib esa, Turkistonda faoliyat yuritayotgan jadid maktablarini ochish gubernatorlik ma'muriyati tomonidan qattiq nazoratga olinishi belgilab qo'yilgan. Bu ham yetmagandek, shu-yili Turkiston o'quv okrugi qoshidagi maxsus komissiya maktablar faoliyatini tartibga solish to'g'risida farmoyish ishlab chiqqan bo'lib, unda mahalliy maktablar rus ma'muriyatining maxsus ruxsatnomasi bilan ochilishi, Rossiyaning siyosiy jihatdan to'la ishonchli bo'lgan fuqarolari mahalliy maktablarni ochish huquqiga ega ekani, maktab qaysi millat bolalari uchun ochilsa, uning o'qituvchilari ham o'sha millatga mansub bo'lishi shartligi, mahalliy maktablarda faqat senzura ruxsati bilan chop etilgan kitoblar o'qitilishi mumkinligi, ma'muriy politsiya idoralarida ishlovchi mas'ul shaxslar zimmasiga barcha mahalliy musulmon maktablarini aniq ro'yxatga olib borish va ro'yxatdan o'tmagan maktablarning faoliyat ko'rsatishiga yo'l qo'ymasligi, maxsus ruxsatsiz maktab ochgan shaxslar maktab ochish va o'qituvchilik ishidan abadiy mahrum etilishi, maktablardagi o'qitish ishlari va ularda joriy etilgan tartib-qoidalarga rioya etilishi ustidan nazorat qilib turish mahalliy ma'murlarga hamda maktab nozirlariga yuklatilishi qat'iy belgilab qo'yilgan [11].

Rossiya hukumati tomonidan siquvga olingan Abduqodir Shakuriy, Siddiqiy Ajziy, Hoji Muin maktablari mutaassib ulamolarning ham qarshiligiga uchraydi. 1914-yil 3 yanvarda Ulug'bek madrasasi jomesidagi juma namozidan keyin 5000-6000 namozxon oldida Mulla Abbas jadid maktablarini kofirlikda ayblagan va: "Jadid maktablarida bolalar dinsiz bo'lib yetishadurlar. Uning muallimi va homiylari ham dinsiz, kofir kimsalardur. Mana shunday maktablarga har kim o'z bolasini yuborsa, o'zi kofir, xotini taloq!", [12] deb fatvo beradi.

Mustamlakachilar yangi usul maktablari ishiga to'sqinlik qilishga qattiq tirishganlari va qanday qilib bo'lmasin ularning ishini to'xtatishga uringanlarini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. 1909-yili N.Ostroumov va Grachkin Samarqanddagi jadid maktablarini tekshirib, ularni tugatish kerak, degan xulosa berganlar [13]. Shunga qaramay, maktablar aholining qo'llab-quvvatlashi bilan 1916-yilgacha faoliyat ko'rsatganlar.

Hoji Muin o'qituvchilik qilish bilan birga maktab o'quvchilari uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalar ham yozgan. 1908-yili tojik tilida "Rahnamoi savod" ("Savod yo'li"), Rahmatullazoda bilan hamkorlikda o'zbek tilida "O'qituvchi" alifbo kitoblari va 1915-yili esa "Yangi adabiyot" darsligini nashr ettirgan.

Adiblik va tarjimonlik. Hoji Muin arab, fors, turk, ozarbayjon va rus tillarini mukammal bilishligi o'laroq adabiy tarjimonlik qilganini ham urg'ulagan bo'lardik. Abdurauf Fitratning 1911-yili yozilgan "Hindistonda bir farangi bilan buxoroli bir mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'on munozarasi" asarini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan. 1915-yili Imom Moturidiyning aqidalari asosida Munavvar Qori tomonidan tuzilgan "Aqidai islomiya" ("Islom aqidalari") asarini fors tiliga o'girib, Samarqandda nashr qildirgan. Shuningdek, Abduqodir Shakuriyning iltimosiga binoan, bolalar uchun tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan turkiy she'rlarni fors tiliga tarjima qilgan hamda Mahmudxo'ja Behbudiy ko'magida "Guldastayi adabiyot" nomi bilan nashr ettirgan. To'plamda o'zining "Xitob va go'daki beilm", "Nasihah", "Muxammas", "Ittifoq", "Shikoyat", "E'tirof" kabi she'rlari ham o'rin olgan.[7.7b]

Hoji Muin Nahif (Ojiz) va Mehriy taxalluslari bilan she'rlar yozgan. She'larida ilm olishning ahamiyati, jamiyatdagi illatlar, ijtimoiy va siyosiy masalalar yetakchilik qilgan. Jumladan, 20-

yuzyillik boshlarida Turkiston jamiyatida tobora ildiz otib borayotgan poraxo'rlilik illati haqida Mulla Junbul taxallusi bilan bir nechta she'rlar yozgan. "Mashrab" jurnalining 1924-yil 15-sonida "Xizmatlarim", 1925-yil 16-sonida "Pora ber" she'lari chop qilingan. Bu she'rlar 100-yil oldin yozilgan bo'lsa-da, go'yo bugun uchun yozilgandek taassurot uyg'otadi:

Ish bitkazib ketay desang, pora ber!
 Murodingga yetay desang, pora ber!
 O'zim oqman, qoralarni oqlayman,
 Meni rozi etay desang, pora ber!
 Pulsiz g'avg'o aslo o'rin tutmaydir,
 Yog'liq janjal sira navbat kutmaydir,
 Bo'sh da'volar bu dunyoda butmaydur,
 Maysiz kabob tomog'imdan o'tmaydur.
 O'g'riliq qil, odam o'ldur, pora ber!
 Elni yig'lat, meni kuldir, pora ber!...[7.122b]

Dramachilik. Hoji Muinning dramaturgiyaga qiziqishi va shu yo'nalishda ijod qilishiga Abdurauf Fitrat va Mahmudxo'ja Behbudiyning alohida o'rni bor. Abdurauf Fitratning "Munozara" dramasini fors tilidan o'zbek tiliga tarjima qilish jarayonida ushbu yo'nalishda o'zini sinab ko'rishga qaror qilgan. Ammo ustoz Behbudiydan oldin bu yo'nalishda ijod qilmagan. 1913-yil 15-sentabrda Mahmudxo'ja Behbudiy matbaaxonasida teatrni tashkil qilish bo'yicha yig'ilish bo'lib o'tgan. Mahmudxo'ja Behbudiy va samarqandlik boy Akobir Shomansur o'g'li raisligida o'tgan yig'ilishda 15 ta millat yoshlari, shu jumladan, Hoji Muin ham ishtirok etgan. Ko'p o'tmay, teatr guruhi o'z ishini boshlab, "Padarkush" dramasi namoyishi uchun tayyorgarlik ko'rganlar. Hoji Muin Behbudiyning sodiq va iste'dodli shogirdi sifatida teatr guruhi mudiri va suflyor vazifasini bajargan. 1914-yil 15 yanvarda "Padarkush" ilk bor namoyish etilgan [14].

Hoji Muin Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" dramasi haqida matbuotda bir nechta maqolalar e'lon qilgan va o'zi ham sahna asarlari yaratishga kirishgan: "Behbudiyning 1914-yilda sahnada o'ynalgan "Padarkush" piyesasi menda zo'r ta'sir qoldirdi. Shundan keyin men shoirlikni bir chekkada yig'ib qo'yib, sahna adabiyoti yoritish fikriga tushdim. Boshlab Nusratulloh Qudratulloh o'g'li bilan birga 1914-yilda "To'y" pyesasini yozib bosdirdik".[40] Oradan bir-yil o'tib, "Eski maktab, yangi maktab" (1915), keyinga-yillarda "Ko'knori", "Mazluma xotin" (1916), "Maorif qurbonlari", "Juvonbozlik qurbonlari", "Boy ila xizmatkor", "Qozi ila muallim" kabi sahna asarlari yozgan.

Hoji Muin "To'y" dramasida Turkiston jamiyatidagi isrofli to'ylar va aza marosimlarini tanqid qilgan. To'y xalqning milliy qadriyatini emas, balki havoyi shon-shuhrat, soxta obro' va e'tibor to'plash vositasiga aylanib qolganini ko'rsatgan. To'y – oddiy urf-odat emas, milliy qadriyat bo'lib, xalqimizning o'zaro mehr-muhabbati, hurmatining amaliy ko'rinishi ekanini ta'kidlab, uni manfaat vositasiga aylantirish insonni ma'naviy tanazzulga, jaholatga yetaklaydi, deb uqtirgan.

Hoji Muin "Eski maktab – yangi maktab" dramasini jadid maktablarining afzalligini targ'ib etishga bag'ishlaydi. Uning fikricha, eski maktabdagi o'qitish uslubi, o'quv dasturi zamon talabiga javob bermay qolgan. Jadid maktablaridagi savtiya usuli esa o'quvchilar uchun foydali deb hisoblagan. Dramada eski maktab vakillari zamon yangiliklarini qabul qilmaganliklari sababli ham ongsiz kishilar sifatida talqin qilingan. Hoji Muin eski maktabda o'quvchilarning kam qolayotganligi, ularning usuli

jadid maktablariga o'tib ketayotganligini va bu holga eski maktab vakillari

nihoyatda tashvish bilan qarshi turayotganliklarini tasvirlaydi. Jadid maktablariga mutaassib ulamolarning noroziligi hamda boylarning xayrixohligini ko'rsatib berishgan harakat qilgan.

“Ko'knori”da esa ijtimoiy illatlardan ko'knorixo'rlikning oqibatlarini ochib tashlaydi [40]. 20-yuzayillik boshlarida Turkiston shaharlarida ko'knorixonalar paydo bo'la boshlaydi. Birgina Samarqand shahrida 37 ta ko'knorixona bo'lib, ularning har birida kamida 50 ta ko'knorixo'r bo'lgan. Hoji Muin “Ko'knori” asarida ushbu zararli illat insonning surati va siyratini buzib, madaniyatdan chetlashtirishini ko'rsatib bergan.

“Mazluma xotin” dramasi yozishiga bobosi Mirsaidning qo'sh xotinlik turmushi sabab bo'lganini eslaydi: “U zamonlarda birdan ortiq xotin olib ularga istagancha jabr-zulm qilish – oila hayotida eski qolg'ili va chirkin manzarani tashkil qildirdi. Bobom Mirsaidning ikki xotinli turmushi ham yoshligimda menda nafrat hissi uyg'otgan edi. Binobarin, 1916-yilda u muhim mavzuga doir to'rt pardali “Mazluma xotin” piyesamni yozib ming donagina bosdirdim. Bundan boshqa asarlarim ikki ming nusxada bosilgan edi” [40]. Hoji Muinning ushbu asari nafaqat Turkiston jadidlari, balki boshqalarning ham e'tiboriga tushgan: “Mahalliy xalq arboblari jamiyatdagi mahalliy erkaklar hayotida uchraydigan illatlarni ko'rsatish bilan cheklanib qolgani yo'q. Ular allaqachon ayollarning og'ir ahvoliga e'tibor qaratib, yordam berishga harakat qilayotgandi. Misol uchun yaqinda samarqandlik xalq arbobi Hoji Muin Shukrullayev Turkiston mahalliy ayollari hayotidan hikoya qiluvchi “Mazluma xotin” nomli yorqin dramani yozdi” [15]. Shu-yili rossiyalik arxeolog V. Vyatkin “Mazluma xotin”ni rus tiliga tarjima qilgan [16].

Bu sahna asari Turkistonda muntazam ravishda 11-yil namoyish etilishi ham uning mashhur bo'lganligi va xalq tomonidan iliq kutib olinganligini ko'rsatadi [40].

Hoji Muin yaxshigina aktyor ham bo'lib, teatr sahnasida bosh qahramonlardan birini mahorat bilan ijro etgan.

Noshirchilik va jurnalchilik. 1913-yildan Mahmudxo'ja Behbudiyning “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnalining nashr ishlariga ko'maklashishni boshlagan Hoji Muin 1914-yili ustoz hajga ketishi munosabati bilan jurnalning 33 – 43-sonlariga muharrirlik qilgani ma'lum. 1913 – 1915-yillari “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnalida faoliyat ko'rsatgan. 1916 – 1917-yillari mardikorlikka yuborilgan. 1917 – 1918-yillari “Hurriyat” gazetasiga muharrirlik qilgan.

Rossiya imperatori Nikolay II 1916-yil 25-iyunda Turkiston, Sibir va Kavkazdagi 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklarni birinchi jahon urushi ortidagi ishlarga safarbar qilish to'g'risida farmoniga ko'ra mardikorlikka majburlangan Hoji Muin o'sha-yilning noyabr oyida Belarusning Novoborisov shahriga yuborilgan [17]. 1917-yil mart oyida mardikorlikdan qaytib kelib, o'qituvchilarni tayyorlash kursiga o'qishga kirgan hamda 1917 – 1918-yillari “Hurriyat” gazetasining 75 – 81-sonlariga muharrirlik qilgan.

Ma'rifat tarqatish, yurtdoshlarining ko'zini ochishga qattiq bel bog'lagan Hoji Muin o'qituvchilik va noshirchilik faoliyati bilan bir vaqtda maqolalar, xabarlar va she'rlar ham yozgan. 1907 – 1937-yillar ichida 23 turdagi gazeta va jurnallarda Hoji Muinning 200 ta maqolasi, 400 ta xabari hamda o'zbek va tojik tillaridagi 1500 misraga yaqin she'rlari chop etilgan.

Hoji Muin ta'lim-tarbiya, din, tarix, til-imlo, milliy nuqsonlarimiz, umumiy qilib aytganda, harbiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy mavzularda maqolalar yozib, muntazam chop qilib borgan.

1911–1913-yillari “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnali nashr qilingunga qadar “Turkiston viloyatining gazetasi”da “Gazeta o‘qimoq manfaati”, “Adabsizlikning sababi va uning chorasi”, “Teatrning ahamiyati” kabi maqolalarini chop ettirgan. Ularda zamona va jamiyatning eng og‘riqli muammolari, jamiyatdagi yangilik va o‘zgarishlar hamda unga Turkiston aholisining munosabati borasida fikr yuritgan [18]. Keyinchalik “Samarqand”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona” gazetalarida va “Oyina” jurnalida ta‘lim, maorif, tarbiya mavzusida muntazam maqolalar nashr qildirgan.

1917-yili Rossiya imperiyasi markazida yuz bergan fevral voqealaridan keyin Hoji Muin ham o‘z ustozlari va safdoshlari kabi yurt ozodligi, millat erki uchun rosmana qadamlar qo‘yadigan fursat kelganini his qilgan, matbuotdagi faoliyatini yanada kuchaytirgan. Chiqishlarida siyosiy masalalarga kuchliroq va kengroq urg‘u bera boshlagan. Turkiston muxtoriyatini qo‘llab-quvvatlagan Hoja Muin “Hurriyat” gazetasi orqali xalqni uyg‘onishga undab, ozodlik uchun kurashga chorlagan. Bolsheviklarga qarshi keskin munosabati ifodalangan “Yurt qayg‘usi”, “SHo‘royi islomiya va saylov”, “Bolsheviklar va biz”, “Namoyish to‘g‘risida” kabi maqolalari xuddi shu paytlarda e‘lon qilingan.

Hoji Muin qanchalar zukko, rost so‘zlovchi va botir bo‘lganini “Bolsheviklar va biz” maqolasidagi mana bu yozganlari yaqqol isbotlab turadi: “Biz kichik millatlarga tamom hurriyat va istiqloq beramiz”, deb xitobnomalar vositasi-la va‘da qilg‘on bo‘lsalar ham, bu quruq so‘zlari qog‘oz ustidagina qoldi. Bular hozirgacha hech bir millatning muxtoriyat va istiqloqlini tasdiq etmadilar, balki, bil‘aks, shunday muxtoriyat va istiqloqliyat e‘lon etgan millatlarga to‘p va pulimut bilan muqobala etdilar va etmaktadirlar... Chunonchi, Toshkand shahar dumasini tarqatdilar. Turkiston Muxtoriyatini “mulla va burjuazlar qarori” deb tasdiq etmadilar va Toshkandda Muxtoriyat shodlig‘i uchun namoyish yasag‘on minglarcha musulmonlarga bir bahona bilan miltiq va pulimut otib, bir necha gunohsiz musulmon va ruslarni o‘ldurdilar” [19].

Sovet hokimiyati o‘rnatilgandan so‘ng uning nashri bo‘lgan “Mehnatkashlar tovushi” gazetasida 1918-yildan ish boshlagan Hoji Muin yangi tuzumni madh etishga kirishib ketmadi. Undan xalqning og‘ir ahvoli haqida hokimiyatdagilarga yetkazish vositasi sifatida foydalanishga urindi. Hukumat idoralariidagi boshboshdoqliklar, faoliyatsizliklarni tanqid qildi. Tanqidiy maqolalari tufayli maxsus xizmat muassasalarining “qora ro‘yxat”iga ham tushdi.

1918-yil 31 mayda Turkiston musulmon xalq dorilfununi tashkil qilingach, uning Samarqand bo‘limini ochish ishlari boshlangan. Bu haqda Hoji Muin “Mehnatkashlar tovushi” gazetasining 1918-yil 23 iyul sonidagi “Xalq dorilfununi” maqolasida “Iydi fitr munosabati bilan Toshkanddan Muxtor Bakir afandi Samarqandg‘a kelib, yoshlar majlisida Toshkandda ochilg‘an “Musulmon xalq dorilfunun”i to‘g‘risida mufassal ma‘lumot berdi va munda ham “dorilfunun” bo‘limi ocharg‘a hozirini taklif etdi. Majlis aning taklifini bir og‘izdan qabul etib, o‘z orasidan tashkilot komissiyasi sayladi. Hozirda bu komissiya dorilfunun bo‘limi ochmoq xususida tirishmaktadir. Inshoolloh, tezda munda ham dorilfunun bo‘limining ibtidoiy qismi nomi ila erkak bolalar va kattalar ham xotun-qizlarga maxsus bir necha maktab bilan bir sanoyi’ maktabi va qisqa muddatlik muallimlar kursi ochsa kerak”, [19] deb ta‘kidlaydi.

- Hoji Muinning yozishicha, Turkiston musulmon xalq dorilfununining Samarqand bo‘limida o‘qish istagida bo‘lganlarga foydali va qulay takliflar taqdim qilingan:

- bu maktablarda 15 yoshdan kichik bo‘lmag‘an har kimsa qabul qilinib, o‘quvlar tekin bo‘ladir;

- o‘quv vaqtlari ham peshindan keyin har kuni uch soatgina bo‘ladir;

- bu maktablarning ibtidoiy qismida talabalarg'a ona tilindan oson va ravshan o'quv, yozuv, hisob, jug'rofiya, tarix, axloq va ham dehqonchilik, bog'chachilik kabi xalq uchun foydali ilmlar o'rgatilur;
- xotin-qizlarga maxsus ochilaturg'on maktablarda esa musulma muallimlar qo'yilib, alarga o'quv-yozuvdan boshqa turli qo'l hunarlari ham o'rgatilur;
- panjshanba kunlarida talaba va tolibotlarga leksiya tariqi bilan madaniy va siyosiy ma'lumot berilur;
- sanoyi' maktabida ham me'morlik, najjorlik, muqovasozlik kabi turli san'at va hunarlar o'rgatilur [21].

Qisqa vaqt ichida Turkiston musulmon xalq dorilfununining Samarqand bo'limi ochilib, Mahmudxo'ja Behbudiy rais, Hoji Muin, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy, [22] Shokir Muxtor [23] a'zo bo'lganlar. Biroq sovet hukumati Turkiston musulmon xalq dorilfununi faoliyatiga yo'l bermaydi. Besh-yillik o'quv dasturiga mo'ljallangan dorilfunun oldiniga to'rt oylik o'quvga aylantiriladi, 1918-yilning sentabr o'rtalariga kelib esa, butunlay tugatiladi [24]. Oqibatda, dorilfununning Samarqand bo'limi faoliyati ham to'xtab qolgan.

Hoji Muin milliy tilni asrash, unga davlat tili maqomini berish, idora ishlarini o'zbek tilida yuritishni yoqlab chiqqan va bu haqda bir nechta maqolalar yozgan. "Til masalasi" maqolasida: "Eski huqumat zamonida biz turkistonlilar hukumatning rasmiy idora va maktablari nari tursin, o'z maktablarimizda ham ona tilimizda ilm va fan o'qumoqqa komili ixtiyorli emas edik. Chunki ul mustabid hukumatning chin muddaosi bizlarni va ham g'ayri ruslarni ruslashturmoq bo'lg'onlig'i sababli bizlarni har jihatdan qisarg'a, ezarga tirishib tura edi", [25] deb yozadi. Ammo Hoji Muin va uning safdoshlari imperiya davrida ochgan jadid maktablarida darslar rus tilida emas, milliy tilda olib borilganini ko'rish mumkin [26].

Shu bilan birga, muallif maqolaning keyingi qismlarida bolsheviklarning til borasidagi kirdikorlarini ham tanqid ostiga olgan. Jumladan, davlat idoralarida o'zbek tilida ish yuritish belgilangan bo'lsa-da, amalda rus tilida davom etayotganini ochiqalaydi: "Hozirda Samarqand musulmon shahar dumaxonasi bilan musulmon sho'rosi o'z taraflaridan musulmon idoralariga yuborilaturg'on rasmiy kog'ozlarini faqat ruscha yozib yubormakdadirlarki, bu ish o'z tilimiz haqida bir jinoyatdir. Shuning uchun muhtaram sho'ro va baladiya idorasidan o'tinamizkim, bu masalaga ahamiyat berib, bu to'g'rida tezroq tadbir ko'rarg'a kirishgaylar [26].

Hoji Muin til masalasidagi ikkinchi muammo milliy mutaxassislarning o'z tiliga e'tiborsizligi, unga rus tilidagi so'zlarni qo'shib yozishlarida deb biladi: "Hozirgi mirzolarimiz bo'lsalar, o'zlari turk o'g'li turk bo'lib turkiy tilning qoidalarini va yoki imloni bilmaydirlarkim, bularning yozg'an va yozaturg'on narsalari umum va ko'cha tilindan ozgina tafovutlidir. Munga ilova, bu so'ng-yillarda (boxusus Rusiya inkilobidan keyin) bizning mirzolar orasinda yomon bir odat joriy bo'la boshladiki, bular turkiy tilimizga ruscha so'zlar qo'shib yozaturg'on bo'ldilar" [27].

Muallif ona tilimizni mukammal o'rgatuvchi ixtisoslashgan ta'lim muassasalari ochilmaganini uchinchi muammo sifatida qayd etadi: "Til qoidalarining ta'limi muntazam maktablarda bo'ladirki, munday maktablar hanuz Turkistonimizda ochilg'an emas. Hozirgacha davom etib kelgan yangi maktablarimizda bo'lsa turkiy tilimizning sarf va nahvi o'qutila boshlag'ani yo'q. Bizning turkiy tilimiz ishlanmag'an bir til bo'lib, muning sarf va nahvig'a oid hanuz biror turli risola bosilib chiqg'an emas [29].

Muammolarning yechimi sifatida til kurslarini ochish, unda birinchi navbatda davlat idoralari xodimlari o'qishlari lozimligi, ikkinchi navbatda aholiga o'zbek va rus tillari, ularni tarjima qilish usullari o'rgatilishi kerakligini ko'rsatadi.

Hoji Muin "Zarafshon" gazetasining 1924-yil 7 fevraldagi sonida chop qilingan "Vaqtsiz mubohasa" maqolasida esa o'rta turk tilini joriy qilish uchun bo'layotgan harakatlarga qarshi chiqadi: "Modomiki bir xalq ichida maorif tarqatish xalqning o'z ona tili bilan bo'latur, biz ham xalqimizni oqartish uchun o'zbek tiliga ahamiyat bersak lozimdur. Ya'ni o'zbekcha tilni o'zbeklar anglarliq bir holg'a qo'yishimiz kerakdir. Bu ish esa tabiiy til birlashtirishga xilof bir hol bo'lib qoladir. Shuning uchun umumturklar uchun mushtarak adabiy bir til vujudga chiqarmoq masalasini qo'zg'atish biz uchun hanuz vaqtsiz, ham foydasiz bir ishdur".

Muallif ustoz Mahmudxo'ja Behbudiy va Ismoilbek G'asparali o'rta turk tilini joriy qilish uchun harakat qilgani, ammo bu natijasiz tugaganini qayd qilib o'tadi: "Marhum Ismoilbek o'zining "Tarjumon" gazetasi bilan til birlashtirish to'g'risida 25-yil fikr tarqatdi. Bu muddatda Rusiya musulmonlari orasida o'ziga tarafdorlar ham topdi. Lekin tajriba natijasida bu ishning mumkin bo'lmasliq darajada qiyinlig'i ko'runa boshladi... Turkistonda "tavhidi lison" chilarning birinchisi, manim bilganimcha, marhum Behbudiy edi. Behbudiy afandi maktab uchun bir necha risolasini (til birlashtirishga xidmat qilsun deb) o'rtaroq shevada yozishg'a tirishdi. Bu maqsadni asarlarining muqaddimasida ham yozib o'tdi... Bu to'g'rida Behbudiy afandi bilan ba'zan mubohasa qilishar edik. Mumkin qadar xalq tushunarlik darajada sodda o'zbekcha yozishning kerakligini aytar edik. Lekin ul hech qabul qilmas edi. Behbudiy afandi aytar edi: "Har narsaning taraqqiy qilishidek tilning ham yuksalishi lozimdur. O'zbek tilining yuksalishi turkchaga (usmonlarcha) yaqinlashishi bilan bo'latur. Biz o'zbekchani shu yo'l bilan yuqori ko'tarsak, turklar ham o'z tillaridan mumkin qadar forscha va arabcha so'zlarni chiqarsalar, shuning bilan o'rta bir sheva maydong'a chiqib til birlashtirish vujudga chiqar" [30].

Hoji Muin Ismoilbek G'asparali va Mahmudxo'ja Behbudiy fikrlariga qarshi emasligi, ammo hali o'rta turk tilini yaratish vaqti yetib kelmagani, kelajakda balki turkiy tillarning butunlay birlashishi sodir bo'lishi mumkin, taxmin qiladi: "Ehtimol, bir vaqt bir-biriga yaqin turg'an tillar butunlay birlasharlar. Ehtimol, butun dunyodagi tillarning birlashishi uchun boshlab shunday yaqin bo'lg'an tillarning birlashishlari keraqdir. Lekin hali bu bukunning masalasi emas, buni biz texnikaning yurish, aralashish asbobining xayollarg'a kelmagan ravishda taraqqiy etishi va shuning orqasida hozirgi ijtimoiy munosabatlarning tor-mor bo'lishi natijasida ko'ramiz" [30].

Hoji Muin publitsistikasidagi asosiy mavzulardan yana biri – xotin-qizlar masalasi bo'lib, ularning ta'limi, oiladagi o'rni, haq-huquqlari haqida fikr-mulohazalarini bildirgan. Uning "Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi" maqolasi ayollarning haq-huquqlari himoyasiga bag'ishlangan. Hoji Muin boshqa dinlardan ko'ra, islom xotin-qizlarga ko'proq huquq berganini e'tirof etib, Turkiston erkaklari islom hukmi va ta'limotidan ko'z yumib, xotirlarning huquqini poymol qilib, ularga qul sifatida qararayotganini tanqid qilgan. Ko'pxotinlilik, taloq berishdagi g'arazliklarni qoralagan. Qizlarning ta'lim olishini yoqlab, ularning maktabda o'qishini istamaydigan otalarni jaholatga yuz tutganlikda ayblagan. Hatto Turkiston ziyolilari ham ayollarning haq-huquqi masalasida eskicha fikrda qolganidan afsuslangan: "Ammo bizning Turkiston yosh va ziyolilari xotunlarning huquqini talab etarlik shunday mavqe va majlislarda hozir bo'lg'onlarida bu haqda xidmat o'rnida jinoyat qilib keldilar. Chunonchi, Maskovda bo'lg'on umummusulmonlar qurultoyig'a borg'on turkistonli bir vakilimiz xotunlar huquqida so'z ochilg'och, hech bir uyolmayincha majlisda chiqib aytgan ediki: "Birodarlar! Bizning Turkiston

xotunlari tatar xotunlari istagan huquqni istamaslar. Zinhor bu to'g'unda bizning xotunlarni qotishdirmangiz!" [30]. Shuningdek, 1917-yili Qo'qonda Turkiston muxtoriyati e'lon qilingan qurultoyda Samarqanddan borgan vakilaga xotinlar huquqidan so'zlamochi bo'lganida, majlis to'ridagi "o'z ziyolilarimiz tomonidan ruxsat berilmagan" ini afsus bilan eslab o'tadi [31].

Hoji Muin "Oila tarbiyasi" maqolasida asosiy e'tiborini qizlarning ta'lim olishiga qaratgan. Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrida erkaklar bilan bir qatorda olima, shoira, muharrira, xatiba, adiba, fakiha ayollarning yetishib chiqishi, ularga ta'lim olishi uchun yaratilgan imkoniyatlar va rag'batlardan deb hisoblaydi [31]. 1903-yildan boshlab tashkil etila boshlagan jadid maktablarida ham faqat o'g'il bolalar o'qitilayotganini ta'kidlab, qizlarning ta'lim-tarbiyasiga e'tibor qaratilmaganligini tanqid qilgan: "Biz turkistonlilar ham 15-yil bo'ladirki, bu dunyoda o'zgardek taraqqiy va taoliy etmak orzusi bilan yangi maktablar ocha boshladik. Yolg'iz erkak bolalarimizni tarbiya etarg'a kirishdik, ammo qizlarimizning tarbiyasiga hozirgacha hech bir ahamiyat bermadik" [32].

1918-yil aprelda Turkiston ASSR tuzilgach, bolsheviklar "sopini o'zidan chiqarish" usulini qo'llab, yerli aholini askarlikka olish, "milliy qo'shin" tuzish va ularni vatan ozodligi uchun kurashayotgan qo'rboshilarga qarshi kurashga yuborish masalasini kun tartibiga qo'ydilar. Sovet hukumatining jirkanch niyatini anglagan Hoji Muin hukumatga birinchilardan bo'lib askarlik masalasida o'z fikr-mulohazalarini taqdim etdi. U "Mehnatkashlar tovushi" gazetasining 1918-yil 13-avgust sonida chop qilingan "Bizga nima kerak?" maqolasida: "Hozirgi vazifamizg'a qarag'anda bizga eng avval, askar kerakdir. Chunki hozirgi doxiliy urush va inqilob, xorijiy dushmanlarning tajovuzidan ortiq bizga qarshi xatarli bir holg'a aylanmaqdadurki, bu urushdan vatan va hurriyatni qutqarib olmoq uchun askariy zo'r bir quvvatg'a molik bo'lmog'imiz mutlaqo lozimdir", [32] deb yozadi. Shu o'rinda qayd etib o'tish kerakki, Hoji Muin askarlik masalasi negizida xalqqa ozodlikka chiqishni targ'ib qilgan, birlashishga chorlagan. Hurriyat uchun kurashga chaqirgan: "Dunyoda zolim ostinda nomussiz yashamakdan huquq va hurriyat yo'linda nomus bilan o'lmak ming marta yaxshiroqdir. Ey Turkiston xalqi! Oyoqg'a tur! Dushmanlaringni bos! Yurtingni saqla! Ey turkistonli turk o'g'li! Yarog'ingni ol! Yovingni ot! Hurriyatingni saqla!" [33].

Yana bir maqolasida: "Askarsiz millat jonsiz gavda hukmidadir. O'zining yerlik xalqidan askari bo'lmagan bir yurt qo'riqchisiz bir istehkom kabidir. Askarlik bir millatning hayot-mamot masalasini hal qilish uchun zo'r ro'llar o'ynaydurg'on bir kuchdir. Har bir yengish va yengilishning boisi askardir", [33] deb uqtirgan. Hoji Muin askarlikning qudrat belgisi ekanligini tarixiy dalillar bilan asoslaydi: "Nikolayni taxtdan tushirgan – askar, sho'rolar hukumatini bu kungacha muhofaza qilib kelgan ham askar bo'ladi. Turkiston turklari ham bir vaqt urushqoqliqda mumtoz va mashhur edilar. Faqat bu so'nggi asrlarda o'zlarining askariy kuchlarini Ovrupa jahongirlariga qarshi tashlamay, o'zaro urushg'a sarf etdilar. Oxiri, ularning yurtimizni istilo qilishlarig'a sabab bo'ldilar. Shuning uchun bundagi xalqda bora-bora askarlik ruhi so'nib ketdi" [34].

Hoji Muin 1918-yili boshlangan harbiy xizmatga olish ishlari to'g'ri tashkil qilinmay yoshlarning majburiy ravishda askarlikka olinishi xalqning noroziligiga sabab bo'lganini, askarlarning armiyadan ommaviy qochib ketishi holatlari yuzaga kelganini ochiqlaydi: "Xalqning ahvoli ruhiyasi bilan hisoblashmaganimiz uchun bu to'g'rida zo'r xato qildik. O'shal vaqtda faqat ixtiyoriy suratda askar olg'onimizda, hozirgacha o'n minglarcha muntazam askarga ega bulur edik" [34].

Hoji Muin 1923-yili hukumatda yana askarlikka olish masalasi kun tartibiga qo'yilganini aytib, ilgari xatolarni takrorlamaslikka chaqiradi: "Ana bukun yana yerlik xalqdan askar olish

masalasi qo'zg'atilub turadir. O'rtoq Trotskiy ham o'zining maktubida "yerlilardan sekin-sekin askar olish kerak" mazmunida bir-ikki so'z yozib o'tadir. Shundan ham ma'lum bo'ladirkim, bu kunlarda yana hukumat Turkiston xalqidan askar olishni tasvib va maslahat ko'rgan. Lekin bu da'fa qaysi ravishda, qanday sharoit bilan askar olinadur? Bu ham bilgulik emas. Shoyad bu to'g'rida hukumatning yuqori doiralarida kengash va muzokaralar bo'lib turg'ondir. Harholda, bu da'fa avvalgi xatolar takror voqe' bo'lmas, deb o'ylaymiz" [35].

- Turkiston xalqi manfaatlarini birinchi o'ringa qo'yib, askarlikka olish bo'yicha quyidagi takliflarni bergan:

- harbiy xizmatga olish tartibli va kuchlik tashviqotdan so'ng majburiy emas, ixtiyoriy suratda bo'lishi lozim;

- askarlik xizmatining muddatini qisqartirish kerak;

- harbiy xizmat bilan bog'liq qonun va qoidalar yengillashtirilishi shart;

- yerlik xalqdan zobitlar yetishtirish uchun Turkistonning har bir shahrida askariy kurs va maktablar ochish kerak;

- askarlarning maishatlarini yaxshi ta'min etish va ba'zi urf-odatlariga mudoxala qilmaslik va o'zlarini Turkistondan boshqa davlatga yubormaslik kabi qoida va yon berishlar e'lon qilish [35].

Hoji Muin hukumat shu tavsiyalarni inobatga olsa, "askarlikka olish muvaffaqiyatli chiqishi, shuning bilan barobar har bir ko'ngilli askarga o'z yaqinlaridan ikki kishining kafil bo'lishi yoki shunga o'xshash boshqa bir tadbir shart qilinsa, kelgusida ul askarning qochishlig'i va yo hukumatga qarshi xiyonat qilmaslig'i uchun bir amniyat hosil bo'lur edi", [35] deb uqtirgan.

Hoji Muin Turkiston jamiyatini iqtisodiy tanazzulga yetaklayotgan to'y va aza marosimlaridagi isrofgarchiliklar haqida ham turkum maqolalar yozgan. "To'y va aza marosimi haqida" maqolasida hashamat, isrofgarchiliklarni tanqid qilib, ularning salbiy oqibatlarini misollar yordamida izohlagan. Turkiston xalqi ilmsizlik tufayli turli marosim va odatlar ostida ezilib, axloqiy va moddiy zarar ko'rayotgan millatga aylanib qolganini ta'kidlaydi.

Musulmon xalqlar orasida faqat turkistonlilar 5-6 kunlab sunnat to'yi qilishi, "bazzm", "ko'bkari"lar berishitanqid qilib, aslida bunga zarurat yo'qligini isbotlashga harakat qilgan: "Arabiston, Misr, Istanbul, Kafkaz, Tatariston va Eron musulmonlari bolalarining xatnasi uchun to'y bermaylar, loaqal bir necha kishini chaqirib ziyofat ham qilmaylar. Faqat payg'ambar sunnatini bajo keturmak ila iktifo etalar" [36]. Nikoh to'yi bilan bog'liq "non sindirish", "fotiha", "nikoh", "yuz ochdi", "kuyov chaqirdi" marosimlarini sanar ekan, bu marosimlarning ayrimlarini butunlay tugatish bo'yicha tavsiyalar bergan. To'ylardagi to'n kiydirish, non va shirinlik berish odatlariga barham berish kerakligini uqtirgan. Aza marosimlari bilan bog'liq odatlarni sanar ekan, ularning katta qismi o'ylab topilgan bid'atlar degan xulosaga kelgan: "Qabr ustida xalqg'a "yirtish" (mato) bermak, qo'lg'a tayoq olib baland tovush ila yig'lamoq, o'lukning aqrabosi bo'lg'on xotunlarg'a aza tutmoq uchun ko'k va qora kiyimliklar bermak, xotun-qizlarning "go'yanda" va "sadr" ila baland yig'lamoqlari, "uch", "yetti", "yigirma", "qirq", "yil" kunlarida xalqg'a osh bermak. Mana ushbu behuda odatlarning barchasini barham bermak kerakdir". Mazkur kunlarda vafot etganning ruhiga xatmi Kur'on, duo va fotiha qilishning zarari yo'qligini aytib, 3-4 kishidan ziyod odamlarni chakirmaslik bo'yicha maslahat bergan.

Hoji Muin "To'y-ta'ziya isroflari" maqolasida 6-7-yildan beri o'zbek matbuotida isrofli marosimlar tanqid qilinsa-da, hech bir o'zgarishsiz davom etayotganidan afsuslangan. Turkiston xalqi taqlid, obro', nomus, nafs degan tushunchalarni ro'kach qilib, dabdabali to'ylar va aza

marosimlarini o'tkazayotgani ularni iqtisodiy tanazzulga boshlayotganini qayta-qayta ta'kidlagan. Xalqni o'z holiga qo'yasa, ular ko'ngliga kelgan ishni qilishini aytib, isrofli marosimlarni tugatish bo'yicha targ'ibotni kuchaytirish zaruratini ko'rsatib bergan: "Halqni o'z holida qo'yib bersangiz, u o'zining nafu zararini o'ylamay, har bir to'g'ri kelgan ishni qila beradir. O'lgunigacha foydasiz urfu odatlarning asoratidan chiqa olmaydur, lekin xalqni o'z holig'a qo'yish tuzuk emas. Mas'ul ishchilarimiz va yoshlarimizning har bir to'g'rida xalqqa yo'lboshchi va ta'minotchi bo'lib turishlari kerakdir. Xalqni to'g'ri yo'lg'a olib borish va uni har qanday zararliq harakatlardan saqlash ana shularning vazifasidir" [36]. Afsuski, Turkiston xalqi isrofli marosimlardan voz kechmay, ularga yangi urf va odatlarni qo'shib borgan. Umrining oxirigacha qarz to'lasa ham, musobaqalashishdan voz kechmagan.

Hoji Muin ustozni Mahmudxo'ja Behbudiyning vafotidan so'ng uning din, millat, yurt uchun qilgan xizmatlarini e'tirof etuvchi ko'plab maqolalar chop ettirgan. 1919-yili Mahmudxo'ja Behbudiyning sirli ravishda g'oyib bo'lganligi haqidagi xabardan larzaga tushgan hamda turli gazetalarda ustozni va uning sheriklarining dom-daraksiz yo'qolgani, xalq orasida Qarshi begi tomonidan o'ldirilganligi haqida gap yurganini yozib, barchani o'z millatiga 25-yil xizmat qilgan allomani izlashga undaydi. Mahmudxo'ja Behbudiyning o'ldirilgani xabari tasdiqlangach esa, har-yili 25 mart – Mahmudxo'ja Behbudiy vafot etgan kun munosabati bilan "Mehnatkashlar tovushi", "Turkiston", "Zarafshon" gazetalari va "Uchqun" jurnalida "Buyuk ustozimiz Behbudiy afandi", "Marhum Behbudiy va rafiqlarining qanday shahid bo'lg'onliqlari va alar tomonidan yozilgan vasiyatnoma", "25 mart Samarqand xalqi uchun motam kunidir", "Behbudiy muxlislariga ochiq xat", "Mahmudxo'ja Behbudiy", "Behbudiy, Mardonquli va Muhammadqul", "Behbudiyning unutmaylik" kabi maqolalarni yozgan hamda ularda ulug' bir insonni faqat duoyi fotiha bilan xotirlash emas, balki abadiylashtirish lozimligi, unga haykal qo'yish, yirik madadniy va ilmiy muassasalarga nomini berish lozimligini qayta-qayta eslatgan [40]. Hoji Muin ushbu maqolalari uchun davriy nashr mas'ul muharrirlaridan biri Zohida Burnasheva tomonidan 1922-yili millatchilikda va Mahmudxo'ja Behbudiy shaxsini "ideallashtirish"da ayblangan. Ammo Hoji Muin bu xatti-harakatlarga jimgina qarab turmagan. "Qizil Bayroq" gazetasida muharrirni tanqid qilib, achchiq kesatq bilan, quyidagilarni yozgan: "Cho'lpon o'rtoq "Qizil bayroq" gazetasida "Behbudiy otamiz" deb yozdi – millatchi bo'lmadi. O'rtoq Olimjon Ibrohimov "Qayum Nosiriy - tatar tilini tiriltirgan bir kishi, unga yubiley qilish lozim" deb Tatariston gazetasida yozdi – millatchi bo'lmadi. Tatariston hukumati ushbu yubiley uchun komissiya tayin qildi – millatchi bo'lmadi... Ammo Samarqand muharrirlaridan biri ijtimoiy ahvolimizni tanqid qilish munosabati bilan Mahmudxo'ja Behbudiyning eska tushirib o'tsa millatchi bo'ladirmi?" [37].

Hoji Muin bolsheviklarni "sirli o'lim topgan" Mahmudxo'ja Behbudiydan haliyam qo'rqishlarini ta'kidlar ekan, ularning ustoziga nisbatan tuhmati sababini tushuntirib berishlarini talab qilgan: "...Bular tirik yerliklar haqida qarshi harakatlar bilan qolmayin, o'liklarimizni ham go'rda rohat qo'ymoqchi emaslar. Chunonchi, gazeta muharrirasi bo'lib o'tirgon o'rtoq Zohida Burnasheva: "Yaxshi bo'lg'on ekankim, Behbudiy o'ldirilg'on ekan. Agar Behbudiy bu kunda tirik bo'lsa edi, Turkistonning ustiga ikkinchi bir Anvar poshoni keltirib, o'zi biror mansabga ega bo'lur edi", deb, marhum ustodimizg'a tuhmat qilmoqdan keyin turmadi..."[37].

Shu voqealardan so'ng nafaqat Hoji Muinning balki boshqalarning ham Mahmudxo'ja Behbudiy haqidagi maqolalari gazeta va jurnallarda chop qilinmagan.

1924-yili "Mashrab" hajviy jurnaliga asos solgan Hoji Muin Boturbek, Mashrab, Ezma, A'rofiy, Chaqimchi, Mug'ombir kabi taxalluslar bilan xalqning qoloqligi va nochorligini

ko'rsatuvchi, hukumat idoralaridagi boshboshdoqlik va talonchilik kabi illatlarni fosh qiluvchi hajviy maqolalarini e'lon qilib borgan.

Hoji Muin barcha maslakdoshlari singari Vatanining tarixi, dini, tili, qadriyatlari bilan bog'liq masalalarga befarq emas edi. U millatning haqiqiy tarixini yozish uchun kurashshgan kuyunchaklardan sanaladi. "Oyina" jurnalida e'lon qilingan bir maqolasida: "Bugun Turkistonda yangilanish va uyg'onish asari ko'rina boshlag'oniga o'n-yildan ziyoda bo'lub, bu borada matbuoti jaridadin sanalg'on bir necha mutolaa va maktabi kitoblar ham jarida va majallalar chiqa boshlag'on bo'lsa ham, matbuoti jaridamizning hech birisida milliy tariximizga oid biror mas'ala haqqinda bahs va bayon bo'lmadi", deb yozadi va tarixiy tafakkurni zamonaning oyinasi deb biladi, zamona ijtimoiy muammolarini anglash uchun esa, milliy tarixni o'rganish zarurligini ta'kidlaydi. Uning arablar bosqiniga qadar Turkistonda yashagan xalqlarning dini, madaniyati, tili, urf-odatlarini o'rganish lozimligi, Amir Temur saltanati, uning inqirozi sabablari tadqiq qilish kerakligiga oid qarashlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotganicha yo'q.

1926-yilda senzura tufayli "Mashrab" hajviy jurnali faoliyati to'xtatilgach, "Mushfiqiy" jurnali tahririyatida, 1929-yildan "Ovozi tojik" gazetasida musahhah bo'lib ishlagan va gazetaning 1929-yil 24 aprel sonida "1 may – "Mehnatkashlar kuni"ni targ'ib qiluvchi rus tilidagi "... da zdravstvuyet kommunisticheskiy internatsional!" shiorining tarjimasini tojik tilida "... nest bod kommunisti baynalmilal!" ("Yo'qolsin kommunistik internatsional") deb chop ettirgan. Ushbu "xato"si tufayli 1929-yilning 29 sentabridan Sibirga surgun qilingan. 1932-yili Kansk okrugining Puchagan tumanidagi surgundan qaytgach, O'zbekiston davlat nashriyotining tojik bo'limida adabiy xodim (1932-1934), "Qizil Yulduz" gazetasi muxbiri (1934-1937) sifatida faoliyat yuritgan [38].

Hoji Muin 1938-yil 24 yanvarda "aksilsho'roviy tashviqot olib borish, ingliz josusi Said Afandi Fazliddinov rahbarligidagi isyonchi guruh a'zosi" sifatida ayblanib, 10-yil surgun qilingan. 1942-yilning 21 iyulida Rossiya Federatsiyasi Perm viloyatining Solikamsk shahrida azob-uqubatda vafot etgan [39].

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Turkiston jadidchiligining yirik vakili Hoji Muinning ijtimoiy jarayonlardagi ishtiroki, ilmiy va ijodiy merosi, maorifdagi xizmatlari, noshirchiligi, jurnalchilik borasidagi jasoratlari to'liq o'rganilmagan. Bugun adabiyotimiz, madaniyatimiz, tariximizni o'rganishda mutlaqo yangi shart-sharoit maydonga keldi. Milliy istiqlolimiz yo'lida shahid ketgan ulug'larimiz taqdirini butun tafsilotlari bilan o'rganish imkoniyatiga ega bo'lib turibmiz. Bundan unumli foydalangan holda millatimiz oydinlarining ibratli faoliyati tadqiq qilishimiz, o'rganishimiz zarurdir. Negaki milliy ozodlik va davlatchilik uchun kurash tarixi bizga hamisha ibrat va saboq bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Г. Андреев. В. защиту угнетенной Туркестанской туземной женщины // "Туркестанская ведомости". 4 сентября 1916 года; Ўша муаллиф: Против кукнара // "Туркестанская ведомости". 17 сентября 1916 года.

2. М. Шукуров. Ҳожи Муин – журналист ва ҳажвчи шоир // "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали. 1969 йил 2-сон. 47 – 51-бетлар.

3. Н. Каримов. Муқаддас ғоя // "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси. 1999 йил 14 декабр; Ўша муаллиф: Атоқли маърифатпарвар ва драматург // "Маърифат" газетаси. 2003 йил 4 июл; Б. Қосимов. Ҳожи Муиннинг тақдири // "Ўзбекистон адабиёти ва

санъати” газетаси. 2002 йил 12 май; С. Ҳалимов. Адабиятга дахлдор ижод // “Самарқанд” газетаси. 1998 йил 3 июл; С. Аҳмад. Ҳожи Муин “Шарқ юлдузи” журнали. 2003 йил 4-сон. 135 – 140-бетлар; Ўша муаллиф: Унутилмас Ботурбек // “Муштум” журнали. 2004 йил 5-6-сон. 7-бет; Ш. Турдиев. Матбуотга бахшида умр // “Қадрият” газетаси. 2003 йил 31 май ва бошқалар.

4. Н. Намозова. [Ҳожи Муиннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти.](#) Филол.фан.номзоди диссертацияси. Тошкент. 2005. 158 бет; Г. Қаршиева. [Ҳожи Муин Шукрулло драматургиясининг ғоявий-бадий хусусиятлари.](#) Филол.фан.номзоди диссертацияси. Тошкент. 2008. 139 бет.

6. Нарратив – лотинча narratio, narratus сўзидан олинган бўлиб, ҳикоя, ривоят ва тавсифлаш каби маъноларни беради. Далиллар асосида тарихий жараёнларни маълум бир мантиқ ва кетма-кетлик асосида баён қилиш усули.

7. Диахрон ва синхрон атамалари юнонча бўлиб, диахрон – кўп вақтли, муайян давр; синхрон – эса бир вақтнинг ўзида юз берган жараённи англатади.

8. Ҳожи Муин. Қисқача таржимаи ҳол. Қўлёзма. 1937 йил 25 июл.

9. Р. Муқимов. Ҳожи Муин ким эди? // “Мулоқот” журналининг 5 – 6-сонлари. 1994. 25 – 28-бетлар.

10. Ҳожи Муин. Ёшларга мурожаат // “Самарқанд” газетаси. 1913 йил 34-сон.

11. Ўзбекистон Миллий архиви, 47-жамғарма 1-рўйхат, 929-йиғмажилд, 109-варақ.

15. Туркистон вилоятининг газети. 1914 йил 26 январ.

12. Турсункул. 25 йиллик педагог // “Маориф ва ўқитғучи” журнали. 1926 йил 4-сон. 30-бет.

13. Н. Каримов. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент. 2008. 98-бет.

14. Г. Андреев. Въ защиту угнетенной Туркестанской туземной женщины // Туркестанская ведомости. 4 сентября 1916 года.

16. М. Рахмонов. Ўзбек театри тарихи. Тошкент. 1968. 239-бет.

17. Н. Каримов. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент. 2008. 97-бет.

18. Ҳожи Муин. Газета ўқимоқ манфаати // Туркистон вилоятининг газетаси. 1911 йил 11 ноябр; Ҳожи Муин. Театрнинг аҳамияти // Туркистон вилоятининг газетаси. 1912 йил 25 март; Ҳожи Муин. Адабсизликнинг сабаби ва унинг чораси // Туркистон вилоятининг газетаси. 1913 йил 1 август.

19. Ҳожи Муин. Болшевиклар ва биз // “Хуррият” газетаси. 1918 йил 1 январ.

20. Ҳожи Муин. Халқ дорилфунини // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 23 июл.

21. Ҳожи Муин. Халқ дорилфунини // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 23 июл.

22. Саидахмад Сиддиқий-Ажзий — Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг йирик ва ёрқин вакили. 1864 йили Самарқанд вилояти Жомбой тумани Ҳалвойи қишлоғида туғилган. Самарқанд мадрасаларида ўқиган. Мустақил равишда араб ва рус тилларини ўрганган. 1901 йили Ҳалвойи қишлоғида янги мактаб очган. Вақтли матбуотда ҳам фаол иштирок этган.

23. “Айнул адаб” (“Одоб чашмаси”, 1916), “Ганжинайи ҳикмат” (“Ҳикмат хазинаси”, 1914) каби шеърӣ тўпламлари, “Миръоти ибрат” (“Ибрат ойнаси”, 1914), “Анжумани арвоҳ” (“Арвоҳлар йиғини”, 1912) дostonлари муаллифи. 1918 – 1921 йиллари Самарқанд вилояти адлия комиссари лавозимида фаолият кўрсатган. 1922 йилдан яна ўқитувчилик қилган. Самарқандда ўзбек ва тожик тилларидаги “Машраб”, “Мулла Мушфиқӣ” каби ҳажвий журналлар, “Зарафшон” газетасини чиқаришда фаол иштирок этган. “Майна”, “Гинагина”, “Шашпар”, “Тир”, “Гумном”, “Олмос” имзолари билан ҳажвий асарлар ёзган.

24. 1926 йили қаттиқ касалланиб, 1927 йилнинг июл ойида Самарқандда ўлган.

25. Шокир Мухтор (1880 – 1920) — жадидчилик ҳаракатининг фаолларидан бири. 1880 йили Самарқандда туғилган. 1906 йили Фарғонага бориб, 10 йилдан ортиқ вақт мобайнида ўқитувчилик қилган. 1917 йил февралда оиласи билан Самарқандга кўчиб келган. 1918 йил июн бошларида чиқа бошлаган “Меҳнаткашлар товуши” газетаси таҳририятида фаолият кўрсатган. Шеърлари Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналинда, мақолалари Тошкент ва Фарғонада жадид матбуоти саҳифаларида чоп этилган. Фарғонада яшаган даврида “Ким қози бўлсун?”, “Социализм нимадир?”, “Ер ҳақида икки турли фикр” ҳамда “Турк тилининг усули таълими” асарларини ёзган.

26. 1920 йил 26 июнда Жиззах касалхонасида сил касалидан оламдан ўтган.

27. Б. Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент. 2002. 35-бет.

28. Ҳожи Муин. Тил масаласи // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 16 июл.

29. Д. Жамолова. Самарқанд жадид мактаблари // “O‘zbekiston tarixi” журналин. 2021 йил 1-сон. 98 – 108-бетлар.

30. Ҳожи Муин. Тил масаласи // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 16 июл.

30. Ҳожи Муин. Тил масаласи // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 20 август.

30. Ҳожи Муин. Тил масаласи // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 20 август.

31. Ҳожи Муин. Вақтсиз мубоҳаса // “Зарафшон” газетаси. 1924 йил 7 феврал.

31. Ҳожи Муин. Вақтсиз мубоҳаса // “Зарафшон” газетаси. 1924 йил 7 феврал.

32. Ҳожи Муин. Ёшларимиз ва қизлар тарбияси // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 28 июн.

32. Ҳожи Муин. Ёшларимиз ва қизлар тарбияси // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 28 июн.

33. Ҳожи Муин. Оила тарбияси // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 9 июл.

33. Ҳожи Муин. Оила тарбияси // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 9 июл.

34. Ҳожи Муин. Бизга нима керак? // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 13 август.

34. Ҳожи Муин. Бизга нима керак? // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1918 йил 13 август.

35. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.

35. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.

35. Ҳожи Муин. Аскарлик тўғрисида // “Зарафшон” газетаси. 1923 йил 21 июн.

36. Ҳожи Муин. Тўй ва аза маросими ҳақида // “Меҳнаткашлар товуши” газетаси. 1919 йил 22 март.

36. Ҳожи Муин. Тўй-таъзия исрофлари // “Зарафшон” газетаси. 1924 йил 24 март.
37. Ҳожи Муин. Самарқандда матбуот ишлари // “Қизил байроқ” газетаси. 1922 йил 2 сентябр.
37. Ҳожи Муин. Самарқандда матбуот ишлари // “Қизил байроқ” газетаси. 1922 йил 2 сентябр.
38. Н. Каримов. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. Тошкент. 2008. 95 – 96-бетлар.
39. С. Аҳмад. Ҳожи Муин // “Шарқ юлдузи” журнали. 2003 йил 4-сон. 135 – 140-бетлар.
40. Ҳожи Муин. Танланган асарлар. Тошкент. 2005. 1-бет.

O‘ZBEKISTONLIK LARNI URUSHGA SAFAR ETILISHI (1941-1945-YILLAR)**Alimov Obidjon Sultanmurod o‘g‘li***Turon universiteti tarix fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Tadqiqotning maqsadi Germaniyaning qo‘shinlarining SSSR hududiga bostirib kirishi va O‘zbekiston SSRni urush girdobiga tortilishi. Ikkinchi jahon urushi va unga qatnashgan o‘zbek askarlarining janglardagi jasoratlari, asirga tushish sabablarini, Turkiston legionining tuzilishini va uning janglarda ishtirokini o‘rganishdir. O‘zbekistonliklarni janglardagi jasoratlari va asirga tushgan turkistonlik vatandoshlarimizni dushman tomonidan qanday qiyinchiliklarga duchor etilishi va ularning shunday mashaqqatli sharoitda hayotlarini davom ettirishga qaratilgan harakatlarini o‘rganish, M. Cho‘qayev va Vali Qayimxonlarning Turkiston legionini tashkil etish uchun amalga oshirgan faoliyatlarini tahlil qilishdan iboratdir.

Kalit so‘zlar: Fashist, jangchi, qahramon, "jarimachi batalyonlar", asir, "vatan xoini", konslager, musulmon, Turkiston legion.

Annotation. The purpose of the study is to study the invasion of the territory of the USSR by German troops and the involvement of the Uzbek SSR in the war. The Second World War and the heroic deeds of the Uzbek soldiers who participated in it, the reasons for their capture, the structure of the Turkestan Legion and its participation in the battles. The heroic deeds of the Uzbeks in the battles and the difficulties that the enemy subjected our captured Turkestan compatriots to and their efforts to continue their lives in such difficult conditions are studied, and the activities of M. Chokayev and Vali Kayimkhan to organize the Turkestan Legion are analyzed.

Keywords: Fascist, warrior, hero, "punisher battalions", prisoner, "traitor to the homeland", concentration camp, Muslim, Turkestan Legion.

KIRISH. Chig‘atoy Qochar, R. Shamsutdinov, A. Ibrohimov, Boymirza Hayit, S. Turdiev, Mavlon Shukurzoda, Tohir Qahhor va boshqa mualliflar o‘rganilayotgan mavzu doirasida o‘zbek xalqining g‘alabaga qo‘shgan hissasi, o‘zbekistonliklarini urushga safarbar etilishi va ularning janglardagi qahramonliklari va boshqa masalalarga e‘tibor qaratilganlar. Ammo, turkistonlik asirlar va ulaning taqdiri to‘liq holda yoritilmagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Ko‘plab tadqiqotlarda o‘zbekistonliklarning g‘alabaga qo‘shgan hissasi, ularning janglarda ko‘rsatgan jasoratlari uchun Sovet Ittifoqi Qahramoni, orden va medallar bilan taqdirlanganligi kabi ma‘lumotlar keltiriladi. Turkistonliklarning harbiy tayyorgarligi, janglardagi faoliyati va asir tushish sabablari . R. Shamsutdinov, Q. Rajabov, SH. Hayitov ma‘lumotlarida keltiriladi. I. Shomirodov, B. Sadikova va Halil Burak Sakalning Asir tushgan turkistonliklarning asirlikdagi hayoti haqidagi tadqiqotlarida, "Turkiston legion"ni tuzish va uning faoliyati haqida ma‘lumotlar keltiriladi.

Ikkinchi jahon urushining boshlanishidagi SSSRning roli. Urushning dastlabki bosqichlarida, Qizil Armiya qo‘mondonlarining faqat 7% i oliy harbiy ma‘lumotga ega edi, 37% i esa o‘rta harbiy o‘quv yurtlarida to‘liq kursni o‘qimagan edi.[1] 1941 yil 16-avgustda 270-sonli buyruq e‘lon qilindi, unga binoan, asirga tushgan askarlar "dezertirlar" deb e‘lon qilindi, ularning oilalari esa "qasamyodni buzganlarning va vatanni sotganlarning oilasi" sifatida jazolanishi belgilandi. Keyinchalik, Stalin o‘ziga xos "tusiqlik otryadlar" va "jarimachi batalyonlar" tashkil

etishni taklif qildi. 1,5 milliondan ortiq kishi jarimachi (shtrafnoy) batalyonlar safida xizmat qilgan.[2]

NATIJA VA MUHOKAMA. Moskva jangi va o'zbek askarlari. 1941-yil 5-dekabrda, Moskva ostonasidagi jangda sovet qo'shinlari qarshi hujumga o'tdilar. 1942-yil yanvar oyining boshlarida dushman 100-250 km orqaga uloqtirilib, Moskvaga bo'lgan tahdid to'liq bartaraf etildi. Bu Germaniya uchun Ikkinchi jahon urushidagi birinchi katta mag'lubiyat bo'lib, "yashin tezligidagi urush" rejasining to'la-to'kis inqirozga uchraganligini ko'rsatdi. Moskva jangi frontlarida o'zbek xalqining shonli qizlari ham o'z jasoratlarini ko'rsatdilar. Ular orasida, 28 fashistni qirgan Zeboxon G'aniyeva ham bor edi. U mardligi va jasorati uchun Qizil Bayroq ordeni bilan mukofotlandi.[3] Moskva ostonalarida fashistlarning tor-mor etilishi juda katta ahamiyatga ega edi. Shu sababli, Sovet hukumati "Moskva mudofaasi uchun" degan maxsus medal ta'sis etdi. Bu medal bilan mukofotlanganlar orasida O'zbekiston jangchilaridan 1753 kishi mavjud edi.[4] Bundan tashqari, 1942 yilning qishki hujumlari davomida, o'zbek xalqining shonli farzandi Qo'chqor Turdiyevning nomi butun Janubiy-g'arbiy frontga yoyildi. U janglarda bir necha bor mardlik va jasorat ko'rsatdi, yuksak darajada o'zini dadil tutish hamda mayorat namunasini namoyish etdi. Nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurashdagi jasorati uchun, Qo'chqor Turdiyevga 1942 yil may oyida Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni berildi.[5]

Kavkaz mudofaasi va o'zbekistonlik jangchilar. "Kavkaz mudofaasi uchun" medali bilan mukofotlanganlar orasida 2974 nafar o'zbekistonlik jangchilarning bo'lishi, o'zbekiston vakillarining fidokorona xatti-harakatlari va jasoratining yorqin dalilidir.[6]

Sovet rahbariyatining xatolari va ularning oqibatlari. Afsuski, vatan himoyachilarining jangovar jasoratlari Sovet rahbariyati yo'l qo'ygan xatolarni to'la-to'kis qoplashga kifoya qilolmadi. 1942 yil may-iyun oylarida Qizil Armiya tomonidan olib borilgan barcha hujumkor operatsiyalar mag'lubiyat bilan yakunlandi. Xususan, Leningradni qamaldan chiqarish urinishlari muvaffaqiyatsiz bo'ldi. Qrim fronti kuchli zarbalarga uchradi, Xarkovni ozod qilishga urinish esa muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Bu operatsiyalar natijasida deyarli chorak million kishi qurbon bo'ldi, ularning orasida o'n minglab o'zbekistonlik jangchilar ham bor edi.

Sovet harbiy asirlari masalasi. Ikkinchi jahon urushining to'la o'rganilmagan sahifalaridan biri, harbiy asirlar masalasi hisoblanadi. 1941 yil 8-oktyabrda Sovet harbiy asirlari haqida maxsus ko'rsatma berilgan va unda Sovet askarlarini davolashda "har qanday do'stona munosabat" qat'iy man etilganligi belgilangan.[7] 1941 yilning noyabridan 1942 yilning yanvarigacha 500,000 sovet harbiy asir bevaqt vafot etadi.[40] Yana bir misol sifatida, 1941 yil sentyabrdan 1942 yil aprelegacha Polshadagi Chestochowa konslagerida 90,000 sovet harbiy asiridan faqat 3,000 kishi omon qoladi.

Sovet Ittifoqining maxsus komissariyati Ukrainada har kuni 2500 ga yaqin mahbusning o'lgani haqida xabar berdi.[9] 1942-yilning iyul oyining oxiridan boshlab, asirlar uchun uyqu joyi sifatida yer yuzida teshiklar qazish boshlangan.[10] Asirlar uchun nonushta, tushlik va kechki ovqat taqdim etilgan, biroq hisobotda ovqatning miqdori va sifatining yetarli emasligi ta'kidlanib, aslida esa hech narsa berilmaydi.[11] Asirlar dastlab o'simliklar, maysa, gul va xom kartoshkani hayvonlar singari iste'mol qilishgan.[12] Boshqa xabarlarga ko'ra, ular o'z hayotlarini saqlab qolish uchun insoniyatga zid ravishda odamlarni iste'mol qilishni boshlashgan.[13]

Stalin Sovet Ittifoqining Jeneva protokolini imzolamaganligi sababli, asirlar xalqaro gumanitar tashkilotlardan hech qanday yordam ololmagan.

Turkistonlik asirlar. Turkiston mintaqasidan 4,5 million kishining frontga jalb qilinganligi, shundan 1 million 700 ming kishining asirga tushgani qayd etilgan.[14] Bu holatning birinchi sababi shundaki, turkistonliklar Sovetlar hukmronligi davrida muntazam armiyada xizmat qilish malakasidan mahrum etilgan edi. Bundan tashqari, urushning dastlabki bosqichlarida Turkistondan borgan jangchilarning har uchdan biriga haqiqiy jangovar miltiq, qolgan ikkitasiga esa yog'ochdan tayyorlangan "miltiq" va faqat 15 dona patron berilgan. Bu holat natijasida, dushmanning hujumiga qarshi turish imkoniyati yo'qoldi va turkistonlik askarlar jangda mag'lubiyatga uchrab, ommaviy tarzda asir tushdilar.

Gitlerchilar Germaniyasining sovet harbiy asirlarini qat'iy nazorat ostida ushlab turishining asosiy sababi, SSSRning 1907-yilgi Gaaga konferensiyasi va 1929-yilgi Jeneva konferensiyasiga qo'shilmaganligida yotardi. 47 mamlakat Jeneva Konvensiyasini imzolagan bo'lsa-da, Sovet Ittifoqi unga a'zo bo'lmagan.[15]

Sovet davlatining 1931-yil 25-avgustdagi bayonotiga ko'ra, tashqi ishlar vaziri M.M. Litvinov Jeneva Konvensiyasining "yarador va kasal harbiy asirlarni himoyalashni kuchaytirish to'g'risidagi" hujjatga qo'shilish niyatini bildirdi. Biroq, 1941-yil 16-avgustda SSSR Davlat Mudofaa Komitetining 270-sonli buyrug'i chiqarildi.[16] Bu buyruqda, sovet askarining asirga tushishi holatida, ularning oilalariga "vatanni sotgan" degan tamg'a bosilishi va qamoqqa olinishi belgilangan edi. Bu buyruq orqali Sovet hukumati rasmiy ravishda harbiy asirlarga "sotqin" va "xoin" degan unvonlarni qo'ygan va ular jamiyatdan butunlay chiqarilganini ma'lum qilgan edi.

Shuningdek, "Xalqlar otasi" I.V. Stalin 1943-yil bahorida Qizil Yarim Oy Komitasi raisi Bernadot bilan bo'lgan muloqotida, sovet asirlarining jangdagi taqdiri to'g'risida so'ralganida: "Rus (sovet) asirlari yo'q va bo'lmaydi, agar rus askari o'lguncha kurashsa, lekin agar asirga tushsa, u sovet jamiyatidan o'chiriladi", — deb qat'iy fikr bildirgan edi.

Konslagerlarda sovet asirlariga nisbatan juda yovuz va vahshiy munosabatlar ko'rsatildi. Ularni ochlikka solib, 15-16 soatlab mehnatga majbur qilishar, sovuqda tik turishga qo'yishar, va qochishga uringanlarni itlarga talatib, darhol otib tashlashar edi. Shuningdek, ayrim asirlarga insoniyatga zid tajribalar o'tkazilardi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati rahbari, Milliy Turkiston Birligi Qo'mitasi (MTBK) raisi, muhojir Mustafo Cho'qay (1890-1941) fashistlarning konslagerlarida bo'lgan va u yerda sovet asirlarining ahvoli juda ayanchli ekanligiga shaxsan guvoh bo'lgan.[17] M. Cho'qay, Sulutsk, Chnestaxov, Vustrau kabi lagerlarda asirlarning holatini ko'rganida, bir voqeaga to'liq guvoh bo'lgan. U yerda fashist qo'riqchilaridan biri sovet asirining ko'ksiga pichoq urib, uning yuragini olib, qo'riqchi itiga yedirgan.

M. Cho'qay bu vahshiylikni bilar-bilmasdan o'z ko'zlari bilan ko'rib, Adolf Gitlerga xat yo'llab, "Nemislar dunyoda o'zlarini madaniyatli xalq deb hisoblashadi, ammo konslagerlarda sovet asirlariga ko'rsatilayotgan yovvoyi va vahshiylarcha munosabatlari bilan ular mo'g'ul bosqinchilaridan ham o'tib ketdilar", — deb o'z fikrini bayon qilgan edi. Harbiy asirlar lagerlarida ko'plab holatlarda tutqunlar ochiq havoda yotishga majbur bo'lgan. Ular orasida tif, o'lat, o'pka shamollashi kabi yuqumli kasalliklar tez tarqalgan.[18] Ochlik, jismoniy zo'riqish, sovuq va kasalliklar sababli kechqurun uxlagan asirlarning ko'pchiligi ertalab uyg'onmasdi. Ularning ba'zilarining qo'llaridagi barmoqlari, quloqlari, burunlari va yuz qismlari kalamushlar tomonidan yeb ketilgan va ular ayanchli holatda qolgan. O'lib qolganlar esa nemis avtomobillariga yoki g'altaklarga 20-30 tadan ustma-ust yuklanib, katta xandakka tashlab yuborilgan.

Konslagerlarda ochiq havoda qolgan asirlar ustidan harbiy texnikalar, masalan, tanklar va traktorlarning zanjirlarida ba'zan odam go'shti tiqilib qolishi sababli, ular harakatlana olishmasdi. Sovet harbiy asirlarini avval vaqtinchalik lagerlarda saqlashar, so'ngra ularni tovar va mol yuklaydigan vagonlarda 50-100 tadan joylashtirishardi. Vagonlarda havo yetarli bo'lmaganligi sababli, ba'zi asirlar vagonlarda jon berar, ularning jasadlarini ayrim stansiyalarda to'xtab, jarliklarga uloqtirganlar.[19]

Sobiq legioner va Namanganlik tarixchi olim Boymirza Hayitning ma'lumotlariga ko'ra, 1,700,000 turkistonliklar Germaniya asirlar lagerlarida bo'lishgan. [20] Biroq, bu raqam juda oshirib ko'rsatilgan deb hisoblanadi. Fikrimizcha, doktor Hayit umumiy turkiy askarlarni (tatar, ozariy va boshqalar) ham qo'shib hisoblagan bo'lishi mumkin. Tarixiy manbalarga tayansak, Germaniyada 800,000 dan 1 milliongacha turkistonlik asir bo'lgan.

1942 yil 4-iyulda asirlar orasidan 28 yoshgacha[21] bo'lgan sog'lom erkaklar toifalarga bo'linib, kategoriya A bular legionga, B toifadagilar texnik ishchilar sifatida ishlatish belgilangan. Keyinchalik, ular zaxira kompaniyalari va ishchi kompaniyalarga joylashtirilgan.[22] Asirlar lagerlariga joylashtirilgach, sobiq Qizil Armiya askarlarining ba'zilari lagerlardan tashqarida shakar lavlagi yig'ish kabi ishlarga ko'ngilli bo'lishgan. Qish paytida esa ko'mir va o'tin tashishgan. Biroq, ular aksariyat holatlarda issiq kiyim va poyabzalga muhtoj bo'lgan.[23]

Birgina, 1942-yilning oxirigacha 2 mln. dan ziyod sovet asirlari SS tomonidan o'ldiriladi.[24] Turkistonlik askarlar o'lib ketayotgan edi. Ushbu holatni tushungan Vali Qayumxon va Mustafo Cho'qay o'z vatandoshlarining ko'ngilli anketalarini tuzishga kirishdilar. Asirlar lagerlarini kezib yurish chog'ida sil kasalligini yuqtirib olgan Mustafo Cho'qay 1941 yil dekabr oyida vafot etdi. Shundan so'ng, barcha ish Vali Qayumxonning zimmasiga tushdi va uning sa'y-harakatlari tufayli "Turkiston legioni" tashkil etildi. "Turkiston legioni" tarkibidagi askar va zobitlar soni 1944 yil oxiriga kelib, taxminan 267 ming kishini tashkil etdi.[25]

"Turkiston legioni"ning o'ziga xos madhiyasi bor edi. Bu madhiya "Go'zal Turkiston" nomi bilan atalardi. Madhiyaga, ayniqsa, buyuk o'zbek shoirlaridan biri bo'lgan Cho'lponning "Go'zal Farg'ona" she'ri asos qilib olingan. She'rning mazmuni va kuyi "Turkiston legioni"ning ruhini aks ettirib, legionning har bir a'zosi uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilgan. Ushbu madhiya hozirgi kunda ham Turkistonlik muhojirlar tomonidan maroq bilan kuylanishi davom etmoqda, chunki bu madhiya o'z vatani va milliy qadriyatlarining o'ziga xos ramziga aylangan.

Go'zal Turkiston, senga ne bo'ldi?

Sahar vaqtida gullaring so'ldi.

Chamanlar barbod, qushlar ham faryod

Hammasi mahsun, bo'lmasmi dil shod?

Bilmam, na uchun qushlar uchmas boqchalarindingdan?

Birligimizni tebranmas tog'i.

Umidimizning so'nmas chirog'i,

Birlash, ey xalqim, kelgandir chog'i,

Bezansin endi Turkiston bog'i.

Qo'zg'al, xalqim, etar shuncha jabru-jafolar.

Ol bayrog'ingni, qalbing uyg'onsin,

Qullik, asorat-barchasi yonsin,

Qur yangi davlat, yovlar o'rtansin.

O'sib Turkiston, qaddin ko'tarsin!

Yayrat, yashnat, o‘z Vatanning gul bog‘laringda.

«Turkiston legioni» rus sovetlari qo‘shinlariga qarshi jiddiy janglar olib borgan va unga katta talofotlar bergan.

XULOSA qiladigan bo‘lsak, musataqillik yillarida janglarda mardonavor kurashgan o‘zbekistonliklar va asir tushib ilk bor "vatan xoini" deb atalmish shaxslar haqidagi tarixiy xatolar to‘g‘rilanib, asirlar haqidagi "vatan xoini" degan tushuncha, aslida ularning jasorat va matonat timsoli ekanligi, tarixiy jihatdan yaxlit holda o‘rganildi. Turkistonlik vatandoshlarimiz jang maydonlarida dushman qo‘liga tushib, Sovet hokimiyatiga qarshi kurashni, nemislar safiga qo‘shilib urushni davom ettirishni hech qachon o‘ylamagan edilar. Afsuski, ular shu holatga tushib qoldilar. Asirlar hech qanday harakatga imkon topmasdilar: ortga chekinishni istasalar, "vatan xoini" sifatida jazolanish, surgan yoki o‘lim kutar edi. Germaniya konslagerlarida esa ularni insonlikdan yiroq muomalalar va zulm kutardi, natijada ko‘plab asirlar hayoti bevaqt ko‘z yumdi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. — М., 1989. С. 304. 169
2. Волкогонов Д. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В.Сталина. Кн.2. - М., 1992. С. 205, 213-214, 220..
3. «Кизил Узбекистон». 1965, 24 апрел.
4. Узбекистан в годы Великой Отечественной войны. — Т., 1966. С. 23.
5. Вставай страна огромная. Сб. документов и материалов. — Т., 1990. С. 63—65
6. УЗР МДА, 1735-фонд, 1-руйхат, 40-йиша жилд, 10-варак.
7. Husein Ikramhan. Bir Turkistanlenin 2 Dunyo Savasi hatiralari. Bedir; Istanbul; 1999. – S. 128.
8. Боймирза Ҳайит. Совет Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари // Шарқ юлдузи, 1992.-№3. – Б.148; 151; 153
9. Гилясов И.А. Военно-политический коллаборационизм тюрко-мусулманских народов СССР в годы второй мировой войны, Афтореф, дисс.... док. ист. наук. – Казань – 1999. – С. 40.
10. Садыкова Б, История Туркестанского легиона в документах, Алматы, «Қайнар» ;2002. – С. 207; 208; 209-210; 212
11. Шамсутдинов Р. Каримов Ш. “Туркiston легиони” нима? / Ўзбекистон тарихидан материаллар (учинчи китоб). – Андижон; 2004. – Б.490-502.
12. Шомуродов И. Туркiston легиони // Туркiston тарихи; 2012.-№6.-Б.32.
13. Шамсутдинов Р. Каримов Ш. “Туркiston легиони” нима? / Ўзбекистон тарихидан материаллар (учинчи китоб). – Андижон; 2004. – Б.490-502
14. Ражабов Қ.К. Давлатов М., “Туркiston легиони”: уйдирма ва ҳақиқат / “Тарихий хотира-маънавият асоси” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Бухоро-2010 – Б. 93-94
15. Husein Ikram Han. Bir Turkistanlinin 2 Dunya savasi Hatiralari. – Bedin; Istanbul, 1999. S. 121-127.
16. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 3-son, B. 154

17. Гилязов И.А. Военно – политический коллаборационизм тюркомусульманских народов СССР в годы Второй мировой войны. Автореф.дисс... док.истор.наук. – Казань; 1999. – 54 с.
18. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 3-son, 154-bet
19. Садыкова Б. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы, Кайнар; 2002. – С. 101-119.
20. Вали Қаюмхон. Тарих тилга кирганда // Эрк, 1990. - № 16, № 17, № 18, № 23, № 26.
21. Садыкова Б, История Туркестанского легиона в документах, Алмати, «Қайнар» ;2002. – С. 207; 208; 209-210; 212
22. Чагатай Кочар. Отаюртдаги, онаюртдаги туркистонликлар (турк тилида). Анқара; 2009. – Б.122.
23. Шомуродов И. Туркистон легиони // Туркистон тарихи; 2012.-№6.-Б.32
24. INALHAN HUN воин кокандского ханства. Iftixor SHomurodov,Berlin, Humboldt universiteti, Sharqiy Yevropa tarixi fakulteti.14 апр 2012
25. «Sharq yulduzi», 1992-yil, 3-son, 154-bet.

